[illegible]

[illegible]

[illegible]

ھۆرمەتلىك غلام الدين احمد حاجىغا تەقدىم .

1987/5/15 حاجى . نۇر حاجى دىن

تۇرغۇن ئالماس

ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

مەسئۇل مۇھەررىرى:

ئىسلامجان شېرىپ

FROM THE LIBRARY OF GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN NAT'L RESEARCH CENTER INC

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقى

I باب هونلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى 1

سۆز بېشى

1 . هونلار ۋە يىنى سۇلالىسى 6

2 . هونلار ۋە جۇ سۇلالىسى 9

3 . هونلار ۋە جاۋ بەگلىكى 13

4 . هونلار ۋە چىنى سۇلالىسى 16

5 . سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى 17

II باب باتۇر تەڭرىقۇت 19

1 . باتۇرنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى 19

2 . هونلارنىڭ قوشۇنلىرى 26

3 . باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ هەربىي يۈرۈشلىرى 29

4 . بەيدىڭ مۇهاسىرىسى 33

5 . هون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەهدىنامە 36

6 . باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرى 38

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ لۈيخۇغا يازغان مەكتۇپى 38

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى ... 42

III باب كىيوك تەڭرىقۇت ۋە كونچىن تەڭرىقۇت ... 48

1 . كىيوك تەڭرىقۇت 48

2 . كونچىن تەگرىقۇت 50
IV باب هون تەگرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلا-
لىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار............ 52
1. هونلارغاقارشى ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسىنىڭ تۈزۈلۈشى... 52
2 . مايى ئەتراپىغا قويۇلغان توزاق.............. 57
3 . ئوردوس ئۇرۇشى 59
4 . كەڭسۇنىڭ هونلار قولىدىن كېتىشى 61
V باب خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرت........ 67
1 . غەربىي يۇرت........................... 67
2 . شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قات-
ناش يولى 70
3 . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم كېلىشى 72
4 . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم
كېلىشى 76
VI باب پەرغانىگە يۈرۈش 79
1 . يۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى 79
2 . پەرغانىگە بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش.......... 81
3 . ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك 83
4 . پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈش 87
VII باب هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارى-
سىدا بولغان ئۇرۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى 90
1 . لى لىگىنىڭ هونلارغا ئەسىرگە چۈشۈشى....... 90
2 . مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇش 92
3 . لى گۇاڭلىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى 93

4 . غولىقۇ تەڭرىقۇتىنىڭ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپى 95
VIII باب ئۇيسۇنلار 97
1 . خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا............................ 97
2 . هونلارغا قارشى ئۇرۇش 101
3 . مەلىكە چەيۇنىڭ ئۇيسۇندا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى... 105
IX باب هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى............................ 110
1 . سىياسىي ئۆزگىرىش 110
2 . ئىچكى ئۇرۇش 112
3 . قوغۇشار تەڭرىقۇت 115
4 . قوتىئۇش تەڭرىقۇت 117
5 . تالاس ئۇرۇشى............................ 121
X باب دوستلۇق ۋە دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى... 126
1 . ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش 126
2 . نىسبىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى 128
3 . هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى 131

ئىككىنچى قىسىم غەربىي هونلار ۋە شەرقىي هونلار

I باب غەربىي هونلار 134
1 . هونلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى............................ 134
2 . پانۇ تەڭرىقۇت 137
3 . سىيانپىلار ۋە غەربىي هونلار............................ 139
4 . هونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 143

5 . سىيانپىلارنىڭ كۆچمىشى 144
6 . بەن چاۋ بىلەن بەن يۇن تارىمدا 146
7 . زابىندىر خانلىقى 152
II باب شەرقىي هونلار 154
1 . شەرقىي هونلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن
كۆرسەتكەن خىزمىتى 154
2 . شەرقىي هونلاردا داۋالغۇش............................ 157
3 . شەرقىي هونلارنىڭ يوقىلىشى 160

ئۈچىنچى قىسىم هونلار جۇڭگودا

I باب هونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشى... 163
1 . غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش........................ 163
2 . شەرقىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش 164
II باب هونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان
دۆلەتلىرى 165
1 . هون ـ تۇغا دۆلىتى.................................... 166
2 . هون دۆلىتى 168
3 . توبا ـ هون دۆلىتى.................................... 169
4 . هون ـ قۇتقۇ دۆلىتى 172

تۆتىنچى قىسىم هونلارنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلى
ۋە هەربىي تۈزۈمى

I باب هونلارنىڭ هاكىمىيەت تەشكىلى 181
1 . تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش
تۈزۈمى 181

2 . ئەمەلدارلىق تۈزۈمى 183
3 . هونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمى.................. 187
4 . هونلارنىڭ دۆلەت كېڭشى..................... 190
II باب هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى 193
1 . هون قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرى..................... 193
2 . هون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى 195

بەشىنچى قىسىم هونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

I باب هونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى.... 197
1 . چارۋىچىلىق 197
2 . دېھقانچىلىق 202
3 . ئوۋچىلىق.. 208
4 . قول ھۈنەرۋەنچىلىك 209
5 . سودا 220
II باب هونلارنىڭ مەدەنىيىتى................ 224
1 . تىل 224
2 . يېزىق... 230
3 . ئەدەبىيات 236
4 . مۇزىكا 238
5 . سەنئەت.. 239
6 . بىناكارلىق.. 240
7 . تىبابەتچىلىك....................................... 243
8 . دىن 246
9 . ئۆرپ - ئادەت..................................... 248

ئالتىنچى قىسىم تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياۋروپادا قۇرغان دۆلەتلىرى

I باب ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسى 253

1. غەربىي هونلارنىڭ ياۋروپا هون ئىمپېرىيەسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى 253

2. بالامىردىن ئاتتىلاغىچە 257

1) يولدۇز 258

2) قارا تون 259

3. ئاتتىلا 260

1) ئاتتىلانىڭ ئىمپېراتور بولۇشى 260

2) كاتالىيون ئۇرۇشى 262

3) غەربىي رومانىڭ قارام هالغا چۈشۈرۈلۈشى 264

4) ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى 265

4. هونلارنىڭ ياۋروپادا ئوينىغان رولى 266

5. هونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى 269

II باب ياۋروپا ئاۋارخاقانلىقى 272

1. ئاۋارلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشى 272

2. بايانخان 277

3. بايانخاننىڭ ۋارىسلىرى 280

III باب هازار خاقانلىقى 283

1. هازارخاقانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى 283

2. هازارلار ۋە شەرقىي روما 284

3. هازارلار ۋە ئەرەبلەر 286

4. هازار تارىخىدىن قىسقىچە خۇلاسە 290

IV باب بۇلغارلار.............................. 292
1 . دوناي بۇلغار دۆلىتى 292
2 . ئىدىل بۇلغار خانلىقى 298
1) ئىدىل بۇلغارلىرى.............................. 298
2) ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان
ئورنى 302
3) ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ يوقىلىشى.............. 304
V باب ۋېنگرىيە دۆلىتى.......................... 308
1 . ۋېنگرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى 308
2 . ۋېنگر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى................ 309
3 . ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى.... 312
قوشۇمچە: ئۇلۇغ ياۋچىلار......................... 320
كىرىش 320
1 . ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 321
2 . توخارىستان 323
3 . كوشان ئىمپېرىيىسى............................ 324
4 . ئاق هون ئىمپېرىيىسى 331

بىرىنچى قىسىم

قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى

I باب ھونلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

سۆز بېشى

ھونلار مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مى-
لادىنىڭ 5 ـ ئەسىرلىرىگىچە (ئىككى مىڭ يىل) بولغان
ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە ئاسىيا ۋە ياۋ-
روپا تارىخىنىڭ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادى-
دىن مەڭگۈ چىقمايدىغان چوڭقۇر تەسىرلىك مۇساپىلەرنى بې-
سىپ ئۆتكەن. مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باش-
لاپ ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تا-
رىخىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىققان، شۇندىن باشلاپ
تارىختا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون ئىمپې-
رىيىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 ـ يىلدىن مىلادىنىڭ
216 ـ يىلىغىچە)، 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي
ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن 46 — 216 يىللار)، 95
يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى
(375 — 469) قاتارلىق ئۇلۇغ ئۈچ ئىمپېرىيىنى قۇ-

رۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن ئاجايىپ خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ھونلار جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەردىن يىن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1600 — 1200 - يىللار)، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1200 — 300 - يىللار)، چىن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 246 — 207 - يىللار)، خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 - يىلدىن مىلادىنىڭ 220 - يىلغىچە) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا، ھونلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە نىسبەتەن خېلى زور بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشقاچقا، ھونلار ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى جۇڭگو تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ھونلار جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرى ۋە تارىخىي يىلنامىلىرىدا ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنغان. دۇنيادىكى ھونشۇناسلىققا ئاساس سالغۇچى، ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن (مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس شانلىق ئەسىرى «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «بەش پادىشاھنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن بابىدا خۇاگدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.① خۇاگدى بول-

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر، بەش پادىشاھنىڭ تەرجىمھالى»، خەنزۇچە 5 - بەتكە قارالسۇن.

ـسا جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە ئۆتـ
كەن ئەپسانىۋى خان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 5000
يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىكى ھەققىدە رىۋايەت قىلىنىدۇ. مانا
شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى چاغلار-
دىن تارتىپ جۇڭگوغا خەۋپ سېلىپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

تۈركىي خەلقلەر ئەجدادلىرىنىڭ بىرى بولغان ھون-
لار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن باشلاپ ئورخۇن دەرياسى بويـ
لىرىدا (تاشقى موڭغۇلىيىدە)، چۇغاي تاغلىرى (ئىچكى
موڭغۇلىيىدىكى يىگشەن تاغلىرى) نىڭ شىمالى ۋە جەنۇ-
بىدا. ئالتاي، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا
ياشىغان.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە،
«ھون» سۆزى «كۈن» سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي
خەلقلەرگە ئوخشاشلا قامان (شامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلـ
غان. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك، قامان دىنى كۆپ خۇ-
دالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، قامان دىنى بويىچە
«كۈن تەڭرى» گە ئېتىقاد قىلىش مۇھىم ئورۇندا تۇ-
راتتى. شۇڭا قەدىمكى چاغلاردا ھونلار ئۆزلىرىنى «كۈنـ
لەر» دەپ ئاتاشقانىكەن. «كۈن» سۆزى كېيىنكى كۈنـ
لەرگە كېلىپ «ھون» سۆزىگە ئايلىنىپ كەتكەنىكەن.

پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغانمۇ «ھون» ئاتالـ
غۇسىنى «كۈن» دەپ يازىدۇ.① يەنە باشقا تارىخىي

---

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان (تۈركىيە تارىخچىسى) «ئومۇمىي تۈرك تارىـ
خىغا كىرىش»، تۈركچە 44 - بەتكە قارالسۇن.

مەنبەلەردىمۇ «ھون» سۆزىنىڭ ئۆرخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېيتىلىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئۆرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنى شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن «خۇن» دەپ ئاتاشقانىكەن. مانا شۇ «خۇن» سۆزى «ھون» سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەنىكەن. ھازىرغىچە يۇقىرىدىكى بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسىسىنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە مۇقىم بىر خۇلاسە چىقىرىلمىدى.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارنىڭ ئالتاي تاغلىرى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ياشىغانلىقى ھەققىدە يۇقىرىدا ئېيتىلدى. ئارخېئولوگلار قېزىشلار نەتىجىسىدە ئالتاي تاغلىرىدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى چاغلارغا دائىر نۇرغۇن ھون قەبرىلىرى تېپىلدى. بۇ قەبرىلەردىن چىققان ھونلارنىڭ جەسەتلىرى (قەبرىلەر سوغۇق قارچۇقلىرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن جەسەتلەر بۇزۇلمىغان) دىن قارىغاندا، ئۇلار ناھايىتى ئېگىز بويلۇق، قاۋۇل، ئۇستىخانلىق، قاڭشالىق، يۈزلىرى ئاق سۈزۈك بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىياپەتلىرى بىلەن ئىرقىي جەھەتتىن ئوخشاش. ھونلارنىڭ ئېگىز بوي، قاۋۇللۇقى، چىراي قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى قەدىمكى جۇڭگو تارىخىدىكى مەلۇماتلارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«خەن يىلنامىسى. جاڭمىدى ھەققىدە قىسسە» بابىدا، ھون شاھزادىسى جاڭمىدىنىڭ بويى سەككىز چى ئىككى سۇڭ، چىرايى سۈرلۈك دېيىلگەن. بۇنى ھازىرقى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىدىكى مېتىرغا سۇندۇرغاندا (خەن زامانىسىدىكى

بىرچى ھازىرقى 27 سانتىمېتىر 65 ممللىمېتىرغا توغرا كېلىدۇ)، ھون شاھزادىسىنىڭ بويى تەخمىنەن ئىككى مېتىر 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ پاكىت ئالتاي تاغلىرىدىكى ھون قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ھون جەسەتلىرىنىڭ ناھايىتى ئېگىز بويى، قاۋۇل ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

شاھزادە جىگىمدى، مىلادىيىدىن 121 يىل بۇرۇن ھازىرقى گەنسۇدا خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ھون خانى قونشارخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇ ھون خانى شىئوت سوگاخانىڭ ئوغلى ئىدى. جىگىمدى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خەنۋۇدى ھوزۇرىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئاتلىرىنى ئۆستۈرۈپ كۆپەيتىش ئىشلىرى بويىچە مەنسەپدار بولغان. جىگىمدى ئۇنىڭ ھونچە ئىسمى ئەمەس. «جىگىمدى» دېگەن ئىسمنى ئۇنىڭغا خەنۋۇدى قويغانىدى.

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن 1955 - ۋە 1957 - يىللىرى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھازىرقى شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت «شاگلىگەن» دېگەن جايدىن ئاللاھىدە بىر قەبرە تېپىلغان. بۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەت بىللەن بىللە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك نەرسىلەر ئىچىدىن ئىككى پارچە تۆت چاسا مىس تاختاي چىققان. مىس تاختايغا ئىككى نەپەر ئادەم، ئىككى ئاتنىڭ سۈرەتلىرى نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. ئىككى ئادەم بىر - بىرىنىڭ بېلى ھەم پاقالچىقىدىن تۇتۇشۇپ، چېلىشىۋاتقان قىياپەتتە تۇرۇشقان. ئۇلار قاڭ

شالىق، ياپماچاچ بولۇپ، پاقالچاقلىرى ئۇرالغان ئىش-
تان كىيىشكەن. ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى بۇ قەبرىدىن چىق-
قان جەسەتلەرنى ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا ئەۋەتكەن
ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمرالىرى دەپ، ھۆكۈم
قىلىشقان. بۇ قەبرىدىن تېپىلغان نەرسىلەردىن ھونلارنىڭ
چاچ قويۇش شەكلى، كىيىنىشلىرى، چىرايى، چېلىشىش
ئادەتلىرى بىلەن قىياپەتلىرىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ.

قەدىمكى چاغدىكى ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلار، تۈرك-
لەرنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، چىراي - شەكلى دې-
گۈدەك ئوخشاش ئىدى. جۇڭگونىڭ «ۋېي يىلنامىسى»،
«جۇ يىلنامىسى»، «سۇي يىلنامىسى» قاتارلىق قەدىمكى
ۋە ئوتتۇرا چاغدىكى تارىخىي ماتېرىياللىرىدا، ئۇيغۇرلار،
تۈركلەر ھونلارنىڭ ئەۋلادى دېيىلگەن. دېمەك، ئۇيغۇر
تارىخىنى بىلىشتە، ھونلار تارىخىنى بىلىش ناھايىتى مۇ-
ھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھونلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىكى ئەجە-
دادى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى چاغدىكى تۈركىي
خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىمۇ ئاساسلىق رول ئوينىغان.

1. ھونلار ۋە يىلك سۇلالىسى

تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە قارىغاندا،
يەر يۈزىدە ئىنسانىيەت پەيدا بولۇپ ھايات كەچۈرۈش-
كە باشلىغاندىن تارتىپ، ھازىرغىچە ئۆز بېشىدىن بىر
نەچچە ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆتكۈزدى. ئىنسانلار باشتا

باشلانغۇچ جامائەت تۈزۈمىدە ياشىغان چاغلىرىدا چولڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاش، ئورماندىكى دەرەخلەرنى كېسىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئېچىشتا ئايرىم ھالدا ئەمەس، ئۆملە-شىپ ئىشلەشكە توغرا كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى چاغلاردا قان - قېرىنداشلار تارقىلىپ كەتمەستىن، ھەممىسى بىر ئۇرۇغ بولۇپ ياشايتتى. بۇنداق ئۇرۇقلار بىرنەچچە يۈز كىشىگە يېتەتتى. بۇ ئۇرۇقلار ئەمگەكنى (ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، بوز يەرلەرنى ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش) بىرلىشىپ قىلاتتى. ئەمگەك مېۋىلىرىدىن تەڭ پايدىلىناتتى. قورال - ئەسۋابلاردىن تەڭ پايدىلىناتتى. بىر - بىرنى ئېزىدىغان، خۇسۇسىي مۈلۈككە ئىگە بولىدىغان ئەھۋاللار يوق ئىدى. بىرنەچچە قوشنا ئۇرۇقلاردىن قەبىلە تۈزۈلەتتى. بۇنداق قەبىلىدىكى كىشىلەر بىر تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش ئىدى. قەبىلە كېڭەشلىرىدە سايلانغان يولباشچىلار قەبىلىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئىنسانلار كۆپ ئەسىرلەر ئۇرۇق - ئۇرۇق ۋە قەبىلە - قەبىلە بولۇپ ياشىدى. ھونلارمۇ خۇددى باشقا جايلاردا ياشىغان ئادەملەرگە ئوخشاش ئۇرۇقدىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ، باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە دۆلەتنى شەكىللەندۈردى. قەدىمكى چاغلاردا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى تالىشىپ قەبىلىلەر بىلەن قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. بىرەر قەبىلە ئۆزىگە قوشنا بولغان كۈچلۈك

ۋدەك قەبىلىلەرنى يىغىش ئۈچۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى
قۇرۇشقا مۇھتاج بولۇشقان. شۇڭا قان ـ قېرىنداشلىقى،
تىل ۋە باشقا جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىن كېلىدىغان قە-
بىلىلەر بىرلىشىپ، تىل ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۆزلىرى-
گە يات كېلىدىغان قەبىلىلەرگە قارشى تۇرغان. مانا شۇن-
داق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇراللىق كۈچلىرى بولغان.
ھازىرقى زامان تىلى بىلەن ئېيتقاندا، قۇراللىق قوشۇن
دۆلەتنىڭ يۆلەك ئاساسى. ئەڭ مۇھىم ئامىللىرىنىڭ بىرى
بولغىنىدەك، ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىمۇ قەبىلىلەر ئىتتىپا-
قىنىڭ قۇراللىق قوشۇنلىرى ئەڭ دەسلەپكى دۆلەتنىڭ
ئاساسى. مۇھىم ئامىلى ئىدى.

مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇن دۆلەتتى بولغان ھون-
لار يىلىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىدى.
يىلىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئۇدىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان
مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1324 — 1266 - يىللار)
ھونلار بىلەن يىلىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش
ئۈچ يىلغا سوزۇلغان. شۇ ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولغان.①

مانا شۇ پاكىتقا قارىغاندا، مىلادىدىن 15 ئەسىر بۇ-
رۇن ھونلارنىڭ دۆلىتى بارلىقىدا گۇمان بولمىسا كېرەك.
لېكىن ھونلار مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەل-
گەندە، ئۇنىڭ تارىختا سىياسىي سەھنىگە چىقىپ ھەر-
كەت قىلىشى دۇنياغا مەلۇم بولۇشقا باشلىغان.

ھونلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى تۇمەن بالىق (تۇمەن
شەھىرى) بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭ-
غۇلىيىدىكى ئويەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

---

① «قەدىمكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە 3 ـ بەتكە قارالسۇن.

٢. هونلار ۋە جۇ سۇلالىسى

جۇڭگودا مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇن يىنىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇ سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1100 — 300 - يىللار) قۇرۇلغان. دەل مانا شۇ چاغدا هونلارمۇ كۈچىيىشكە باشلاپ، جۇ سۇلالىسىغا ھەر دائىم ھۇجۇم قىلىپ، خەلققە ناھايىتى ئېغىر بالايى - ئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن.

هونلار مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن جۇ سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، جۇ خەلقىنى ئۆز يۇرتىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. كېيىن جۇ خەلقى چىشەن تېغى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى جىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) نىڭ ئېتىكىدىكى كەڭ، تۈز، ئۇنۇملۇك بولغان جۇيۈەن دېگەن جايغا كۆچكەن. خەنزۇ خەلقى مانا شۇ ۋەقەگە بېغىشلاپ مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇغان:

ئۆي ماكانىدىن، ئائىلىدىن ئايرىلىپ،
دەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشى هونلار دەستىدىن.
يۇردۇق كۆچۈپ تىنماي دائىم تېنەپ، تەمتىرەپ،
ھەھشەت سېلىپ كەلگەن ۋەھشى هونلار ۋەھىمىدىن.

بۇ قوشاقنى مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن ياشىغان بىر شائىر توقۇغان.①

① «ۋەقەدىكى چاغدا جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە 3 - بەتكە قارالسۇن.

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى جۇمۇۋاڭ (مىلادىدىن ئون ئەسىر بۇرۇن) ھونلار بىلەن ئۇرۇشقاندا تۆت ئاق بۆرە، تۆت ئاق بۇغا غەنىمەت ئالغانىكەن.

مىلادىدىن 883 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئاتتىق ئۇرۇش بولغان. بۇ ئۇرۇش سېرىق دەريانىڭ شىمالىدا بولۇپ، جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا بولغان ئۇرۇشلاردا ھونلار غالىپ كېلىپ، ئاخىرى غەربىي جۇ سۇلالىسىنى يوقاتقان.

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شۈەن ۋاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 877—782 - يىللاردا) خان بولغان ۋاقىتدا، ھونلار جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋجىڭ (ھازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىدە) گە خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. شۈەن ۋاڭ مىلادىدىن 827 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت يۈرگۈزگەن. شەنشى ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا چىن جۇڭ ئاتلىق سانغۇن باشچىلىقىدىكى جۇ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندا، ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان چىن جۇڭ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۇۋالغان.①

جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى يۇۋاڭ ھۆكۈمران بولغان مەزگىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 781 — 771 - يىللار) دە جۇ سۇلالىسى ناھايىتى ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە يولۇققان. مىلادىدىن 780 يىل بۇرۇن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

① ۋاڭ يۈشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 72-بەتكە قارالسۇن.

يۈز بېرىپ، ئەلدىكى ھەممە دەريالار، بۇلاقلار قۇرۇپ-
تەگلىرى كۆرۈنۈپ قالغان. دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپ-
لەر، زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى سولىشىپ، قۇرۇپ نابۇت
بولغان. تېرىلغۇ ئېتىزلىرى يالڭاچ ئاختامىغا ئايلىنىپ
كەتكەن. خەلق ئۆي - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ جان بې-
قىش ئۈچۈن تەرەپ - تەرەپكە قاراپ قاچقان. بۇنداق
قورقۇنچلۇق ئاپەتنىڭ ئۈستىگە مىلادىدىن 779 يىل
بۇرۇن پايتەخت خاۋچېڭدا، سىرىق دەريانىڭ جىڭ، ۋېي،
لۇ قاتارلىق غوللىرى (شەنشىدە) ئېقىپ ئۆتىدىغان ۋادى-
لاردا قاتتىق يەر تەۋرىگەن. تەبىئىي ئاپەتلەر كەي-
نى - كەينىدىن يۈز بەرگەن چاغدا يوۋاڭنىڭ ۋەزىرى
بەيياڭپۇ مۇنداق دېگەن: «بۇ دۆلەتنىڭ مۇنقەرز بولى-
دىغانلىقىغا بىشارەت. دەريالار قۇرۇپ كېتىپ، تاغلارمۇ
ئۆرۈلۈپ كەتسە كېرەك. تەڭرى بىزنى تاشلىۋېتىدىغان
ئوخشايدۇ. مېنىڭچە، جۇ سۇلالىسى ئون نەچچە يىلغا
بارمايلا ھالاك بولىدۇ.»

خۇددى بەيياڭپۇ ئېيتقاندەك شۇ يىلى ئۈچ دەريا (جىڭ، ۋېي، لۇ دەريالىرى) نىڭ سۇلىرى قۇرۇپ كې-
تىپ، جۇ خەلقىنىڭ بۆشۈكى بولغان جۇيۈەندىكى چىشەن
تېغىدىن دەھشەتلىك گۈلدۈرلىگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ، تاغ
ئۆرۈلۈپ كەتكەن....①

... كەينى- كەينىدىن يۈز بەرگەن قۇرغاقچىلىق
ئاپىتى ۋە قاتتىق يەر تەۋرەشلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ئېغىر

① ۋاڭ يۈشىن: «غەربىي جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 182-183- بەتلەرگە قارالسۇن.

ھالدا ۋەيران قىلىغان. جەمئىيەت قالايمىقانچىلىق ۋە دىلـ
ۋالغۇش ئىچىدە قالغان. ئەس - ھوشىنى يوقاتقان جۇ-
يۇۋاڭ تۇنداق ئىشلار بىلەن قىلچە كارى بولـماي، كېـ
چە - كۈندۈز ھاراق - شاراب ئىچىپ، ئەيشى - ئىشـ
رەت كەيپى - ساپادا ئۆتتۈۋەرگەن.

جۇ يۇۋاڭ خان بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، بوتىسى
ئاتلىق چىرايلىق بىر قىزغا كۆيۈپ قالغانىكەن. مەلىكە
بوتىسى خاندىن بەيپۇ ئاتلىق ئوغۇل تۇغقاندىن كېيىن،
يۇۋاڭ قەدىناس مەلىكىسى شىن خۇنىڭ خانىشلىقىنى،
خانزادە يىجۇنىڭ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشنى بىـ
كار قىلغان. ئۇلارنىڭ ئورنىغا بوتىسنى خانىش، بەيپۇنى
خانلىق تەختكە ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەن.

يۇۋاڭنىڭ قىلمىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن خانىش شىن-
خۇنىڭ ئاتىسى ھونلارغا ئېچىپ بېرىپ، تۇلارنى جۇ
سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتكەن. جۇ سۇلالىسىنىڭ
ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالغان ھونـ
لار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، مىلادىدىن 771 يىل
بۇرۇن جۇ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خاۋجىڭغا بېسىپ كىر-
گەن. ھونلار يۇۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، مەلىكە بوتىسنى ئەـ
سىر ئېلىپ كەتكەن. مانا شۇ ئۇرۇشتا خاۋجىڭ شەھىرى
خارابىزارلىققا ئايلانغان. ھونلار شەنشى ئەتراپىنى بېسىـ
ۋالغان. شۇنىڭ بىلەن 260 يىل ھۆكۈم سۈرگەن جۇ
سۇلالىسى مۇنقەرز بولغان. جۇ سۇلالىسى خانـ
زادىلىرىدىن شىۋاڭ نىڭ ياڭنى پايتەخت قىـ
لىپ، تارىختا شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالغان سۇ-
لالىغا ئاساس سالغان.

مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن هونلار هازىرقى خېبېي، شەنشىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، لوياڭغا خەۋپ سېلىشقا باشلىغان. هەتتا هونلار ئىككى قېتىم لوياڭغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى شىاڭ ۋاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 651—619- يىللاردا خان بولغان) نى قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى يوقتۇۋېتىشكە تاسلا قالغان.①

3. هونلار ۋە چاۋ بەگلىكى

شەرقىي جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارايدىغان بەگلىكلەر كۈچىيىشكە باشلاپ، جۇ سۇلالىسى خانلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان. بەلگىلەنگەن ئولپان (سېلىق) نى ئۆز ۋاقتىدا تۆلىمەيدىغان بولغان. بۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندىن كېيىن، جۇ سۇلالىسى مالىيە جەھەتتە ناھايىتى نامرات بىر هالغا چۈشۈپ قالغان. شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ خانلىرى بولسا، ئىسمى بار، جىسمى يوق هۆكۈمدارغا ئايلىنىپ، دۆلەتنى تىزگىنلەشكە ئامالسىز قالغان. شۇندىن باشلاپ جۇ سۇلالىسىغا قارايدىغان بەگلىكلەر ئارىسىدا، بەزىلىرى بىر - بىرىنى يۇتۇپ كۈچەيدىغان، بەزىلىرى ئاجىزلاپ كېتىدىغان، بەزىلىرى يوقىلىپ كېتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ دەۋرنى «يىلنامە دەۋر» (مى

① رىنجو، ۋاڭتۇگىلىڭ: «جۇڭگونىڭ مىللىي تارىخى»، خەنزۇچە 20 - بەتكە قارالسۇن.

لادىدىن بۇرۇنقى 770 — 476 - يىللار) دەپ ئاتاشقان.
مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغقا كەلگەندە جۇڭگونىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسىدە يەتتە بەگلىك پەيدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا تىنىماي ئۇرۇشۇپ تۇرغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى مانا شۇ يەتتە بەگلىك ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرنى «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» (مىلادىدىن بۇرۇنقى 475 — 221 - يىللار) دەپ ئاتاشقان.
شۇ دەۋردىكى يەتتە بەگلىكتىن چى (سەندۇڭدا)، يەن (خېبېيدا)، جاۋ (سەنشىدە)، چىڭ (سەنشىدە) قاتارلىق تۆت بەگلىك سېرىق دەريا ۋادىسىدا بولۇپ، ئۇلار ھونلارغا قوشنا ئىدى. خەن، چۇ، ۋېي دىن ئىبارەت ئۈچ بەگلىك بولسا، ئاساسەن چاڭجياڭ ۋادىسىدا بولۇپ، ھونلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش ئەمەس ئىدى. سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى يەن، جاۋ، چىڭ بەگلىكلىرى ھونلارغا قوشنا بولغانلىقتىن، پات - پات ھۇجۇمغا ئۇچراپ تۇراتتى.
ھونلار «ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى» دە ئۆزلىرىگە ناھايىتى پايدىلىق بولغان (بەگلىكلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى) شارائىتتا ناھايىتى جىددىيلىك بىلەن ھەربىي قوشۇنلىرىنى تولۇقلاپ، ئۇنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كۈچەيتكەن، ئاندىن ھون ئاتلىقلىرىنى ئوردوس يايلىقى، چۇغاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە توپلاپ، شۇ يەردىن ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم باشلىغان.
مانا شۇنداق خەتەرلىك ئەھۋال يۈز بەرگەندە،

يەن، جاۋ، چەڭ قاتارلىق ئۈچ بەگلىك هونلار هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقان، شۇنداق بولسىمۇ هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش قىيىن بولغان.

بولۇپمۇ مىلادىيىدىن 310 يىل بۇرۇن هونلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى يەن بەگلىكى (خېبېيدە) نىڭ شىمالىي رايونلىرىغا قىستاپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك هەيۋىسىنى كۆرسەتكەن بولسا، دەل شۇ چاغدا هون ئاتلىقلىرى سېرىق دەريادىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردوس يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى «دەريا جەنۇبىدىكى يەر» (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئىكىجاۋ ئايمىقى) نى بېسىۋېلىپ، چەڭ، جاۋ، يەن قاتارلىق ئۈچ بەگلىكنىڭ چېگرا رايونلىرىغا بېسىپ كەلگەن. هونلارنىڭ هۇجۇمىغا كۆپ ئۇچراپ ناهايىتى ئېغىر خەۋپتە قالغان جاۋ بەگلىكى ئۆزىنىڭ شىمالىي رايونىدا دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا ئامال تاپالمىغان. جاۋ بەگلىكى مىلادىيىدىن 265 يىل بۇرۇن پادىشاه شاۋچىڭۋاڭ ئاتلىقلار سانغۇنى لى مۇنىڭ باشچىلىقىدا، ناهايىتى نۇرغۇن قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. هونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا لى مۇ يۈزمىڭ كىشىلىك هون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان. شۇ چاغدىكى هون تەڭرىقۇتى (بۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى نامەلۇم) ئالدىراش هالدا چېكىنگەن.①

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر، لىمۇ ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

4 . هونلار ۋە چىن سۇلالىسى

مىلادىدىن 228 يىل بۇرۇن چىن بەگلىكىنىڭ خا-
نى يىڭجىن (چىن سىخۇاڭ) جۇڭگو تېررىتورىيىسىدىكى
بەگلىكلەرگە ھۇجۇم باشلاپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈ-
رۈشكە كىرىشكەن. شۇ چاغدا يەن بەگلىكىنىڭ خانزادىسى
دەن چىن بەگلىكىدە جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، يەن بەگلىكى-
گە قېچىپ كەلگەن پەن ئۇجى ئاتلىق ئەمەلدارنى تۇ-
مەن تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ. ھونلار بىلەن تىل
بىرىكتۈرۈپ چىن سىخۇاڭ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 259 —
209 - يىللار) غا تاتابىل تۇرۇشنى پىلانلىغان. لېكىن
چىن بەگلىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە قىلغان ھۇجۇمى نەتىجىسىدە
بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان.

چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن چى، يەن،
جاۋ، خەن، ۋېي، چۇ قاتارلىق ئالتە بەگلىكنى يوق قىلىپ،
جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن مىنتىئان
ئاتلىق سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك چىن
قوشۇنلىرىنى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. بۇ چاغدا ھون
تەڭرىقۇتى تۇمەنخان ئوت - چۆپلىرى، سۇيى مول بول-
غان ئوردوس يايلىقىدا بىخارامان يايلاۋاتقانىدى. مىن-
تىئان باشچىلىقىدىكى چىن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ ناھايى-
تى مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوردوس يايلىقى-
غا بېسىپ كىرىپ، تۇمەن تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون

قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتا تەييارلىقسىز تۇرغان تۇمەن تەگرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ، سان ـ ساناقسىز چارۋا ـ ماللارنى ھەيدەپ، چېدىرلارنى ئۇلاغ ـ ئۇلمەككە ئارتىپ، ھون ئاھالىلىرىنى تۇمەنلەكەن ھارۋىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ، ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا ئوردوس يايلىقىدىن شىمالغا قاراپ چېكىنگەن. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردوس يايلىقىنى ئالغان چىن سىخۇاڭ شۇ جايغا ئادەم كۆچۇرۇپ 44 ناھىيە تەسىس قىلىپ، سېرىق دەريا بويلىرىنى مۇداپىئە لىنىيىسى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ يېقىندىن قۇرۇلغان چىن سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 — 207 ـ يىللار) نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە سالىدىغان خەۋپى تۈگىگەن.

5 . سەددىچىن سېپىلىنىڭ ياسىلىشى

مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ، يەن، چاۋ، چىن قاتارلىق ئۈچ بەگلىك ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېپىل سېلىشقان. مانا بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

چىن سىخۇاڭ مىلادىيىدىن 215 يىل بۇرۇن ھونلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئوردوس يايلىقىنى ئېلىپ، ئۇ يەرگە ئادەم كۆچۇرۇپ ناھىيە تەسىس قىلىپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى يەن، چاۋ،

چىڭ بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېلىنغان سېپىل-
لارنى بىر - بىرىگە چېتىپ، ئۇنى غەربكە قاراپ سوزۇش-
قا بەل باغلىدى. ئۇ بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈ-
چۈن، ملادىدىن 214 يىل بۇرۇن مىنتىيانگە يارلىق چۈ-
شۈرۈپ، بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداشنى ئۇنىڭغا يۈكلىدى. ئۇ،
يارلىققا بىنائەن دۆلەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن سې-
پىل سوقۇش ھاشاسىغا كەلگەن بىر نەچچە يۈز مىڭ كى-
شىنى ئىشلىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەن، جاۋ، چىڭ
بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا سېلىنغان ئۇزۇن سې-
پىللارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، ئۇنى شەرقتە شەنخەيگۇەن-
دىن تارتىپ، غەربتە لىنتاۋ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ مىنشەن
ناھىيىسى) غىچە يەتكۈزدى. مانا بۇ مەشھۇر سەددىچىن
سېپىلىدۇر.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 مىڭ كىلومېتىر
بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، توغرىسى يەتتە مېتىر
كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى چاغدىكى ناھايىتى ھەيۋەتلىك قۇ-
رۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچان، چىداملىق
خەلقىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ جەۋرى - جاپالىق
ئەمگەكلىرى، ئاققۇزغان قانلىرى، تەرلىرى بەدىلىگە قۇ-
رۇلغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) دىكى
خەلقنىڭ ئامانلىقى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى قوغ-
داپ، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى مۇداپىئە كۆرۈشتە
مۇھىم روللارنى ئوينىغان ھەمدە مىلادىنىڭ 3 - ئەسىرى-
دىن باشلاپ مىلادىنىڭ 17 - ئەسىرىگىچە بولغان 14 ئە-
سىرنى، ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇن بىر تارىخىي مەزگىل-

دە سىيانپىلار، ئاۋارلار، تۈركلەر، قىتانلار، موڭغۇللار، تاتارلار، ئويراتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسى، شىمالىي چى سۇلالىسى، شىمالىي جۇ سۇلالىسى، سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى، مىن سۇلالىسى قاتارلىق سۇلالىلار دەۋرلىرىدە سەددىچىن سېپىلى كۆپ قېتىم ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنىپ ياسىلىپ تۇرغان. يىغىپ ئېيتقاندا، سەددىچىن سېپىلى دۇنيا تارىخىدىكى ئۇلۇغ، كاتتا قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ يۈكسەك ئەقىل پاراسىتى ۋە چەكسىز ئىجادىي كۈچىنى مۇكەممەل گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

II باب باتۇر تەڭرىقۇت

1. باتۇرنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى

ھونلار مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا كۈچەيدى. شۇ چاغدا ھونلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلىدىن مىلادىيىنىڭ 216 - يىلىغىچە 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ئىمپېرىيىسى) نى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا لىنا دەرياسى، بايكۆل (بايقال كۆلى)، يەنسەي دەرياسىنىڭ ئوت-

تۇرا ئۇيغۇرلىرىغىچە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىغىچە، غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان (سىندۇ) نىڭ شىمالىغىچە، غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان.

مانا شۇ قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى ھونلار تارىخىدا ئۆتكەن ھەربىي ئىستراتېگىيە تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە ئۆز زامانىسىدا تەڭدىشى يوق، سىياسىي دىپلوماتىيىدە ئاجايىپ تۇيغۇن، دۆلەت تەشكىللىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە مىسلىسىز تالانت ئىگىسى، جەڭگىۋارلىقتا كارامەت قەھرىمان، ئىززەت - ھۆرمەتتە ئۆزىنى تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلى دەپ ئاتىغان باتۇر تەڭرىقۇت ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

باتۇر تەڭرىقۇت تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ باشتا تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كېيىن تۈمەن تەڭرىقۇت ئۆز قارارىدىن يېنىۋېلىپ، كىچىك ئالچىسى (كىچىك بىكەسى) دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ئۆزىنىڭ تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەپ، باتۇرنى ۋارىسلىقتىن قالدۇرغان.

قەدىمكى چاغلاردىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە بىنائەن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە ئوغۇللىرىدىن بىرىنى ئەۋەتىدىغان ئادەت بار ئىدى. تۈمەن تەڭرىقۇت ئۆز نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تەخمىنەن مىلادىيىدىن 216 يىللار بۇرۇن باتۇرنى ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىغا گۆرەگە ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىشقا باتۇر قەتئىي نارازى بولىدۇ.

«باتۇر تەڭرىقۇت» (ئوغۇزخان)

ئەڭ ئەدىمكى چاغدىن تارتىپ يىقىنقى چاغقىچە
بولغان ئۇزۇن تارىخىي پاكىتلار بويىچە ھۆكۈم قىلغانـ
دا، كۆرەڭگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ھاياتى پاجىئەلىك
تەقدىرگە ئۇچرايتتى. تولا چاغلاردا ئىككى دۆلەت ئارىـ
سىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلار بۇزۇلاتتى. شۇنداق ئەھۋال
يۈز بەرگەندە كۆرەڭگە ئەۋەتىلگەن خانزادىلەر ئۆلتۈرۈلەتـ
تى. باتۇر مۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ تۇغۇلۇش ئېھـ
تىمالى بارلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ھونلار بىلەن ئۇـ
لۇغ ياۋچىلار مۇناسىۋىتىدىكى ئەھۋالنىڭ يۈزلىنىشىنى
تىڭـ تىڭلاپ، ئەھدىنامىنىڭ بۇزۇلۇپ ھونلار بىلەن
ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلىشىپ، ئۇـ
رۇش بولىدىغان پەيتنى بايقاپ، شۇنداق ۋەزىيەت
تۇغۇلغان ھامان ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىدىن قېچىپ كېـ
تىشكە تەييارلىنىپ تۇرغان.

ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەننىڭ مەلۇمات بېرىشىچە،
خۇددى باتۇر مۆلچەرلىگەندەك ھونلار بىلەن ئۇلۇغ ياۋـ
چىلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىلەر بۇزۇلىدۇ. تۇـ
مەن تەگرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار كەلتۈرۈش
ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. باتۇر ھون قوشۇنلىرى يېـ
تىپ كېلىشتىن بۇرۇن، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ خانى مىنىدىغان
تۇلپار ئاتنى مىنىپ، ياۋچىلاردىن قاچىدۇ. ئۇلۇغ ياۋچىـ
لار يۈز بەرگەن ۋەقەنى ۋاقتىدا سېزىپ، ئۇنىڭ كەينىـ
دىن قوغلىغان بولسىمۇ، باتۇرنى قوغلاپ يەتمەك بۇياقتا
تۇرسۇن، ئۇنىڭ قارىسىنىمۇ كۆرەلمەيدۇ.

باتۇر ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ پايتەختى ساندىبىل (ھاـ

زىرقى كەنسۇدىكى جاڭيى ئەتراپىدا) دىن قېچىپ، بۇ-
ران چىققاندا دەھشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغىلىپ
تۇرىدىغان خەتەرلىك تەگرى قۇملۇقىدىن (ھازىرقى
لىكشيا)، سۇسىز چۆل - باياۋاندىن، چېتى ئۈزۈپۇقا تۇ-
نۇشۇپ تۇرىدىغان ياپ يېشىل ئوت - چۆپلۈك ياي-
لاقلاردىن ئۆتۈپ، ھونلار پايتەختى تۈمەن بالىقىغا (ھا-
زىرقى كۆكخوت شەھىرى ئەتراپىدا) قايتىپ كېلىدۇ. ئوغ-
لىنىڭ ئاجايىپ ھوشيار، قەيسەرلىكىنى كۆرگەن تۈمەن
تەڭرىقۇت باتۇرغا قايىل بولىدۇ. ئۇنى ھون ئاتلىق قو-
شۇنلىرىنى تەشكىللەپ، مەشق قىلدۇرۇپ جەڭگە تەييار-
لاشقا قويىدۇ. بۇنداق ياخشى ئىمكانىيەتكە ئىگە بولغان
باتۇر دەرھال ئاۋازلىق ئوقيا كەشىپ قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى
مەشق قىلدۇرۇپ ئۇرۇش قائىدىلىرىنى ئۆگىتىۋاتقان
ھون ئاتلىق جەڭچىلىرىگە مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر مەن
مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيايىمنى نېمىگە قارىتىپ ئاتسام، سىلەر-
مۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن، شۇ نەرسىنى نىشانلاپ ئوق
يادىن ئوق ئۈزۈڭلار. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان بول-
ساڭلار، ھەممىڭلارنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن».

بىر كۈنى باتۇر ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئۆزى مىنىدى-
غان تۇلپار ئاتقا قارىتىپ ئاتىدۇ. ئۇنىڭ جەڭچىلىرى بىل-
تۇرنىڭ ياخشى كۆرىدىغان تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئې-
تىشقا كۆزى قىيمايدۇ. باتۇر قىلچە رەھىم قىلماستىن
بۇيرۇقنى ئورۇنلىمىغان جەڭچىلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ.
ئۇ يەنە يۇقىرىدىكى بۇيرۇقنى تەكرارلاپ، بۇنىدىن كې-
يىن خىلاپلىق قىلىدىغانلارنىڭ تەقدىرى ئۆلۈم بىلەن

ئايا غلىشىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئاتلىق جەڭچىلەردىن ۋەدە ئالىدۇ.

ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا باتۇر ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان گۈزەل ئالچىسى (بىكەسى) نى نىشانلاپ، ئاۋازلىق ئوقياسىنى ئاتىدۇ. بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ جەڭچىلىرى بەرگەن ۋەدىسىنى ئورۇنلاشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. ئۇلار كاللىسىدىن ئايرىلىدۇ. ئىككى قېتىملىق پاجىئەدىن ساۋاق ئالغان باشقا جەڭچىلەر باتۇرنىڭ قەتئىي ۋە غەزەپ بىلەن قىلغان ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشۈپ، قەسەميات قىلىشىدۇ.

تۇمەن تەڭرىقۇت كۆنلەرنىڭ بىرىدە ھون خانلىرىنى ۋە كىچىك ئالچىسى (بىكەسى) ئوغۇللىرىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىدۇ. باتۇر مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى، ئۆگەي ئانىسى، ئۆگەي ئۇكىلىرىنى، ئۆزى يامان كۆرىدىغان ھون خانلىرىنى قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. بۇ قېتىم باتۇرنىڭ ئاۋازلىق ئوقياسى نېمىنى نىشانلاپ ئېتىلغان بولسا، ئۇنىڭغا سادىق بولغان بىر توپ ھون ئاتلىق جەڭچىلىرى ئوقيالىرىنى شۇنىڭغا قارىتىپ ئاتىدۇ. باتۇر مەقسەتكە يېتىدۇ. ئېھتىمال باتۇرغا قارشى بولغانلار بىلەن باتۇر تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق قانلىق ئۇرۇشلار بولغان بولۇشى مۇمكىن. باتۇر مانا شۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ھون تەڭرىقۇتى بولىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن.

يۇقىرىدا باتۇرنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىش ئۇ-چۇن ئاتىسىنى ئەپچىل ئۇسۇل قوللانغانلىقى، ئىنتايىن رەھىمسىزلىكى (ئۆز ئاتىسى تۈمەن تەگرىقۇتنى ئۆلتۈ-رۈشتىن يانمىغانلىقى) بايان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما مۇ-ھىمى ئۇنىڭ ناھايىتى ھوشيار، ئەقىللىقلىقى (ياۋچىلار-دىن قېچىش پەيتىنى پايلاپ تۇرغانلىقى، ئاۋازلىق ئوق-يانى ئىجاد قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى ئېلىشتا قوللانغان ئۇسۇلى) ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

2. ھونلارنىڭ قوشنىلىرى

مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن (مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن) «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇز خان نامى بىلەن ئاتالغان باتۇر ھونلارغا تەگرىقۇت بولغان چاغدا، قەدىمكى ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ ئىتتىپاق مەنبەسى خېلىلا مۇرەككەپ ئىدى.

جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۈچ ئۆلكە (خېيلۇڭ-جياڭ، لياۋنىڭ، جىلىن) ئىگىلىگەن تېررىتورىيىدە قەدىم-كى چاغدا تۇڭگۇسلار (مانجۇ ۋە موڭغۇللارنىڭ ئەجداد-لىرى) خانلىقى بار ئىدى. بۇلار ھونلارنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشنىلار ئىدى. ھازىرقى بايكۆل (بايقال) نىڭ ئەتراپىدا، سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويلىرىدا شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىقى بار ئىدى. ئۇلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا تۆمۈر قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە باش-لاپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ،

ئولتۇراقلاشقان ھايات كەچۈرەتتى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدا مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلار «دىڭلىڭ» («قاڭقىلار») دەپ يېزىلغان.
بايكۆلنىڭ غەربىدە (يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىكى ئېقىمىدا) قىرغىز خانلىقى بار ئىدى. سىماچيەن بىلەن بەنگۇ (مىلادى 32 — 92 - يىللار) قەدىمكى چاغدىكى قىرغىزلار ھەققىدە بىر قەدەر تەپسىلىرەك مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ، قىرغىز خانلىقى ھەر ھالدا خېلى كۈچلۈك ئىدى.
ھونلارنىڭ شىمالىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەرقىي ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قىرغىز خانلىقىدىن باشقا يەنە «چىپار ئاتلار» دەپ ئاتىلىدىغان خەلق ياشايتتى. ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. «چىپار ئاتلار» يىگىنە يوپۇرماقلىق ئورمانلار قاپلىغان تاغلار ئىچىدە ئات ئۆزىپرلىرىنى باقاتتى. ئۇلار ئاسرايدىغان ئاتلارنىڭ رەڭگى كۆپىنچە سۇس نەشرەڭ بولۇپ، بايلىسى قارا ئىدى. «چىپار ئاتلار» دېگەن نامىمۇ ئۇلار ئاسرايدىغان ئاتلارنىڭ رەڭگىگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك①.
ھونلارنىڭ غەربىدىكى ئەڭ كۈچلۈك قوشنىسى ئۇزلۇغ ياۋچىلار ئىدى.
مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ جۇڭ-

① «ھۇنلار تارىخى» نى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار»، خەنزۇچە 21 - بەتكە قاراڭ.

گونىڭ قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلىرىدە گوردوسنىڭ غەر-
بىدىكى يايلاقلاردا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەققىدە
مەلۇمات بېرىلىشكە باشلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئاساسەن ھا-
زىرقى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا («چىلەنشەن»)،
«يەنجېنشەن - ئالچى تېغى» ئېتەكلىرىدە ياشىغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ شەرقىدىكى ئىرسىن ۋادىسىدا
(ھازىرقى نىڭشيانىڭ غەربىي شىمالىدا) ئۇيسۇنلار ياشى-
غان. ئۇلۇغ ياۋچىلار خانلىقىنىڭ پايتەختى ساندىبىل بو-
لۇپ، ئاھالىسى بىر مىليون ئۆپچۆرىسىدە ئىدى.

ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربىي جەنۇبىدا (ھازىرقى كۆك-
نۇر، تىبەت ئەتراپىدا) چاڭلار (تىبەت خەلقىنىڭ ئەج-
دادلىرى) ياشايتتى.

مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن جاڭ چەننىڭ بەرگەن
مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇيسۇنلارنىڭ ياشىغان تېررىتورىيىسى
دۇڭخۇاڭ بىلەن تىلەۋ تېغى (چىلەنشەن تېغى) ئارىسىدى-
كى جاي ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلارمۇ قەدىمكى چاغلاردا شۇ
ئەتراپتا ياشىغانىدى. مانا شۇ جايلاردا ئەينى ۋاقىتتا
ئۆز ئالدىغا دۆلەت بولغان ئۇيسۇنلار بىلەن ياۋچىلار-
نىڭ ئارىلاش ياشىشى ناتايىن. «تارىخىي خاتىرىلەر»
دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، مانا شۇ تېررىتورىيىنى ئۇيسۇن-
لار بۇرۇن ئىگىلەپ تۇرغان بولسا، ئۇلۇغ ياۋچىلار
كېيىن ئىگىلەپ ئالغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىدىن 180 يىللار بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار تە-
رىپىدىن مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار ئەسلى ياشاپ تۇر-
غان جايلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا

بىرىپ ماكانلاشقان. ئۇيسۇنلارنى كەنسۇدىن قوغلىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇلارنىڭ جايلىرىنى ئىگىلىۋالغان.
بۇندىن تاشقىرى، هازىرقى چۆچەك، زايسان ئەتراپلىرىدا ئوغۇزلار، تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئالتاينىڭ جەنۇبىدا تۈركلەر، جىمسار ئەتراپىدا ئارقا قوش بەگلىكى ياشايتتى.
تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قۇرغان ئالدى قوش بەگلىكى (تۇرپان)، لولان خانلىقى (لوپنۇردا)، قارا شەهەر خانلىقى، كۈچار خانلىقى، ئاقسۇ خانلىقى، قەشقەر خانلىقى، ياركەنت خانلىقى، خوتەن خانلىقى قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە بىر قانچە ئوتلىغان بەگلىكلەر ياشايتتى. ئۇلارنىڭ غەربىدە بولسا پەرغانە، قاڭلى، ئالان قاتارلىق دۆلەتلەر بار ئىدى.

3. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ هەربىي يۈرۈشلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 - يىلى هونلار تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ بىر يىل بولدى. شۇ يىلى هونلارنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان ئۇلۇغ ئىمپېراتور باتۇر تەڭرىقۇت 500 يىل هۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ قۇدرەتلىك هون تەڭرىقۇتلۇقىنى (ئىمپېرىيىسىنى) قۇردى. هونلارنىڭ جەنۇبتىكى كۈچلۈك قوشنىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى چىڭ سىخۇاڭ ئۆلدى. ئارقىدىنلا مىلادىدىن 207 يىل بۇرۇن چىڭ سۇلالىسى دەھشەتلىك تۈنس ئال

غان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ شىددەتلىك زەربىسى ئاستىدا ئاغدۇرۇلدى.

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسىدىن پايدىلانغان ليۇباڭ جۇڭگو تارىخىدا بەش كەسىر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلدىن مىلادى 220 - يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسىنى قۇردى.

چىن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ تېخى مۇستەھكەملىنىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەنلىكى يېڭى قۇرۇلغان ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئۈچۈنمۇ خېلى ئوڭۇشلۇق شارائىت ياراتقانىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئىچكى جەھەتتىكى (ھون دۆلىتىنىڭ تەشكىلىنى مۇستەھكەملەپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ ئالغانلىقى، جەڭگىۋارلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولغان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەييارلاپ ئالغانلىقى) ۋە تاشقى جەھەتتىكى (جەنۇبتىكى قوشنىسى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىقى) ئوڭۇشلۇق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا ھۇجۇم باشلاپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشقا كىرىشتى.

مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن توڭگۇسلار ئارىسىدا رەسمىي چېگرا بەلگىلەنگەنىدى. بۇ چېگرىنىڭ توغرىسى 1000 يولدىن ئۇزۇنراق ئىدى. ئەمما شۇ جاي «ئوتتۇرا» دەپ ئاتالغان بىتەرەپ رايون بولۇپ، بۇ جايدا ھەر ئىككى تەرەپ چارۋا ماللىرىنىمۇ باقمايتتى. ھونلار بىلەن توڭگۇسلار ئارىسىدىكى «ئوتتۇ-

راە دەپ ئاتالغان چېگرا ئۇزۇنلۇقى (شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان) بىر نەچچە مىڭ يول بولغاندىن تاشقىرى، غەربتىن شەرققە قاراپ سوزۇلغان توغرىسىنىڭ 1000 يولدىن ئۇزۇن بولۇشى ئۇلارنىڭ ئېرقىي جەھەتتىن (قان سىستېمىسى، تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى) باشقا-باشقا خەلقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ھونلار تۈرك ئېرقىغا، توڭگۇسلار مانجۇ، موڭغۇل ئېرقىغا مەنسۇپ ئىدى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆزى دائىم ياشايدىغان جايىدىن تاشقىرى ئوۋ قىلىش ۋە بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن بەلگىلەنگەن چوڭ جايىمۇ ئىگە ئىدى. بۇنداق جاينىڭ چېگرىسى تامام بولغاندىن كېيىن، كەڭ بىتەرەپ ئارىلىق باشلىنىپ ئەڭ يېقىن قوشنا بولغان قەبىلەرنىڭ مۇلۇكلىرىگىچە سوزۇلۇپ باراتتى. تىللىرى بىر-بىرىگە يېقىن بولغان قەبىلەردە بۇ بىتەرەپ ئارىلىق تارراق بولاتتى. تىل جەھەتتىن بىر-بىرىگە يات بولغان قەبىلەردە بولسا كەڭرەك بولاتتى.»①

ھونلار بىلەن توڭگۇسلارنىڭ قان-قېرىنداشلىق جەھەتتە ھېچقانداق يېقىنچىلىقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ ئايرىم-ئايرىم بولغان. ئۇلار ئارىسىدىكى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتالغان چېگرىنىڭ توغرىسى 1000 يولدىن ئارتۇق بولۇپ، بىتەرەپ رايوننىڭ ئار بولماي، ئاھايىتى كەڭ بولۇشى خۇددى ئېنگېلسنىڭ

① ف. ئېنگېلس، «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، [illegible] نەشرى 151-بەتكە قارالسۇن.

يۇقىرىقى ھۆكۈمگە ماس كېلىدۇ. ئېنگېلس يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئەنە شۇنداق ئانچە مۇھىم بولمىغان چېگرىلار بىلەن ئاجرىتىپ قويۇلغان تېررىتورىيە قەبىلىنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر ھېسابلىناتتى. شۇ قەبىلىگە قوشنا بولغان باشقا قەبىلىلەرمۇ شۇنداق دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. قەبىلىنىڭ ئۆزى بۇ يەرنى قوغداپ، باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلايتتى.» ①

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بايىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، توڭگۇسلار ھونلار بىلەن ئۆزى ئارىسىدىكى بىتەرەپ جاينى بېسىۋېلىشنى نىيەت قىلغان. توڭگۇسلار خانى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇ جاينى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. بۇنداق يولسىزلىقتىن ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەنگەن باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 205 يىل بۇرۇن توڭگۇسلار ئۈستىگە تۇيۇقسىز باستۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنى ئاسانلا تارمار قىلغان. ھونلار توڭگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، تۈپتۈز قىلىۋەتكەن. شۇندىن باشلاپ توڭگۇس خانلىقى ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قوشۇۋېلىنغان.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 205 يىل بۇرۇن باشلىغان غەلىبىلىك غەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن، ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۈستىگە ماڭدى. جەڭگىۋار ئۇلۇغ ياۋچىلار ناھايى-

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە نەشرى 151 - بەتكە قارالسۇن.

مى قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى. باتۇر تەڭرىقۇت ياۋچىلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇيسۇنلارنى ئۆز يۇرتىغا (خېشى كارىدورىغا) كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇ ۋەقەدىن خېلى بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ كۆچۈپ، باتۇر تەڭرىقۇتتىن پانا تىلىگەندى.

باتۇر تەڭرىقۇت ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئۇيسۇنلارنى هون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرگۈزۈپ ئالغاندىن كېيىن، جەنۇبتىكى قوشنىسى خەن سۇلالىسىغا تىكىلىشكە باشلىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، مىلادىدىن 215 يىل بۇرۇن چىڭ سىخۇاڭ ئوردوس ياي لىقىنى ئالغان. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 202 يىل بۇرۇن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، خەن سۇلالىسىدىن ئوردوس ياي لىقىنى تارتىۋالدى.

4. بەيدىڭ مۇھاسىرىسى

هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ كۈچىيىشى يېڭىدىن قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىغا ناھايىتى ئېغىر خەۋپ بولۇپ قالدى. باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 201 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋسەن ناھىيىسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. شۇ جاينى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان هەربىي ۋالىي

خەن ۋاڭ شىڭ ھونلارغا تەسلىم بولدى. ھونلار يەنە ئىلگىرىلەپ سەنشىدىكى تەيۇەن، جىنىڭ ياڭ قاتارلىق شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. مانا شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى ليۇباڭ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 205—195-يىللار) ھونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلماقچى بولدى. ئۇنىڭ ۋەزىرى لۇجىڭ ھونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ليۇباڭنى ئاگاھلاندۇردى. شۇ مەزگىلدە يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى خاراب، بۆلۈنمە كۈچلەر مەۋجۇت بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت تېخى مۇستەھكەملىنىپ كەتمىگەنىدى. لېكىن ليۇباڭ لۇجىڭنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ئۆزى 325 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ ھونلارغا قارشى ماڭدى.

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان باتۇر تەڭرىقۇت جەملى-غان 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى فىڭچېڭ (ھازىرقى داتۇڭ) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيدىڭ تېغىنىڭ ئىدىرلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسى پادىشاھى ليۇباڭنىڭ كېلىشىنى پايلاپ بۆكتۈرمىدە تۇردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تاكتىكا جەھەتتە قويغان يوشۇرۇن تۇزىقىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان ليۇباڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، بەيدىڭ تېغىدا پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىنىدى. سىماچيەننىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شى-مالىي تەرىپىنى قارا ئاتلىق، شەرقىي تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، جەنۇبىي تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىق، غەر-

بىر تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق ھونلار قورشاپ ئالغان-
كەن. تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن خەن قوشۇن-
لىرى يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋدا قېلىپ، ئاچلىقتىن
ئۆلۈپ تۈگەشكە تاس - تاماس قالغان.

لۇجىڭنىڭ كېيىنكە كىرمەي ھونلارغا قارشى يۈرۈش
قىلىپ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان ليۇباڭ نېمە قىلىشىنى
بىلمەي، بېشى قېتىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ چېڭ پىڭ ئاتى-
لىق ۋەزىرى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىشنىڭ ئامالىنى
تاپقان. چېڭ پىڭ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى (چىرا-
يىكەسى) ئالدىغا ئوغرىلىقچە بېرىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن
ئالتۇن بەرگەن، ئاندىن ئالچىدىن مۇھاسىرىنىڭ مەلۇم جا-
يىدىن ئازراق يوچۇق ئېچىپ قويۇش ئىمكانىيىتىنى يارى-
تىپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ يالۋۇرغان. ئالچى باتۇر تەڭرى-
قۇتقا دەرھال قايتىپ كېتىشنى، ئۇنداق بولمىغاندا كۆك
تەڭرىنىڭ غەزىپىگە يولۇقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شامان
تەڭرىسى نامى بىلەن ئۇنى قورقۇتقان. باتۇر تەڭرى-
قۇت ئالچىنىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ، مۇھاسىرىنىڭ
مەلۇم جايىنى بوشاتقان، ليۇباڭ شۇ جايدىن چىقىپ كې-
تىپ كەتكەن.

مەشھۇر بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ئاخىرى ئەنە شۇن-
داق نەتىجە بىلەن تاماملانغان. بۇنداق مۇھاسىرە قەدى-
مكى پاقدىكى شەرق تارىخىدا بولۇپ باققان ئەمەس،
بەيدىڭ مۇھاسىرىسى ھەققىدە مۇنداق بىر قوشاق
توقۇلغان:

فىنچىڭدا يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقە،
كەلتۈردى دەھشەتلىك جاپا ـ مۇشەققەت.
يەتتە كۈن ئاچ قېلىپ كەتتۇق ماداردىن،
ئوقيانى ئېتىشقا يەتمىدى قۇۋۋەت.①

بەيدىڭ مۇھاسىرىسى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن بولغان.

5. خۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە

لىيۇباڭ بەيدىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلۇپ چاڭئەنگە كەلگەندىن كېيىن، لۇجىڭنى ئەزەربەنتتىن بوشاتقان. ئۇنىڭ خۇنلارغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە بەرگەن تەكلىپلىرىگە كۆنگەن. لىيۇباڭ مىلادىدىن 198 يىل بۇرۇن لۇجىڭ باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى خۇن تەڭرىقۇتى باتۇرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى خۇن تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن قويۇلغان ئېغىر شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەھدىنامىگە قول قويغان.

تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بويىچە، خەن سۇلالىسى خۇنلارغا ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا كىمخاپ، تاۋار ـ دۇردۇن، شاراب، ئاشلىق، يېمەك ـ ئىچمەكلەر ئەۋە-

① بەلگۈ: «خەن يىلنامىسى، خۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 11 ـ كىتاب خەنزۇچە 3755 ـ بەتكە قارالسۇن.

تىپ تۇرۇش، خەن پادىشاھلىرىنىڭ مەلىكە قىزلىرىنى ھون تەڭرىقۇتلىرىغا ياتلىق قىلىپ قۇدىلىشىش، قۇۋۇق سودىلىرىنى (سەددىچىن قۇۋۇقلىرى ئالدىدا) يولغا قويۇش بەلگىلەنگەن.

خەن سۇلالىسى ئەھدىنامىگە بىنائەن مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 210 — 174 - يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان)، مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن كىيوك تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 — 161 - يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان)، مىلادىدىن 156 يىل بۇرۇن كونچىن تەڭرىقۇتقا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 161 — 126 - يىللاردا تەڭرىقۇت بولغان) خەن مەلىكىلىرىنى ياتلىق قىلغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) قا ليۇباڭ ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلغاندا، ھونلارغا ئەۋەتكەن سوۋغا - سالاملار قاتارىدا مىڭ سەر ئالتۇننىمۇ قوشۇپ ئەۋەتكەن.

بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى قۇدىلىشىش قەدىمكى چاغدىكى دىپلوماتىيە قائىدىسىگە كۆرە بىر تۈرلۈك ئۇسۇل ئىدى. كۆز ئارا دۈشمەنلىشىپ قالغان ئىككى تەرەپ ۋاقىتلىق بولسىمۇ تىنچ ئۆتۈش ئۈچۈن بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئۆز قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشاتتى. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى ئىلاجىسىزلىقتىن بولۇپ، ۋاقىتلىق بولسىمۇ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ھونلار تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماسلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا ھەر

يەلى بەلگىلەنگەن مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان كىمخاپ، تاۋار، - ئۈردۈن، شاراب، ئاشلىق، يىمەكلىكلەر سوۋغا-سالام بولماستىن، ئەمەلىيەتتە شەكلى ئۆزگەرگەن ئولپان (سېلىق) تۆلەشنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنداق ئەھۋال 70 يىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 — 130-يىللار) غىچە داۋام قىلغان.

ئەھدىنامىگە خەن سۇلالىسى تەرەپ ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئەمەل قىلغان بولسىمۇ، ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرى ئۆزلىرىنىڭ «قېيىن ئانا» ۋە «قېيىن ئاتىسى» غا يۈز خاتىرە قىلىشماي (ئوغۇزخان قېيىن ئانىسى لۈيخۇغا يازغان مەكتۇپىدا ئۇنى ھاقارەتلىگەن) بەزىدە ئەھدىنامىنى بۇزۇپ، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، يولسىزلىق قىلىپ تۇرغان.

6. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرى

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ لۈيخۇغا يازغان مەكتۇپى

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنى بەيدىڭدە مەغلۇپ قىلىپ، مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن تۈزۈلگەن ئەھدىنامە ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنى ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، ناھايىتى مەغرۇرلىنىپ كەتتى.

خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى لىۋباڭ مىلادىدىن 194 يىل بۇرۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەمدىلا يەتتە ياش-

قا كىرگەن ئوغلى خۇيدى پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئەمەلى-
يەتتە پادىشاھ ئۇنىڭ ئانىسى لۈيخۇ ئىدى. گۆدەك پادىشاھ
خۇيدى مىلادىدىن 188 يىل بۇرۇن 13 يېشىدا ئۆلدى.
پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان باشقا بىر
شاھزادە لۈيخۇغا (لىيۇباڭنىڭ ئايالى) ئۆگەي بولغاچقا،
ئۇ مىلادىدىن 187 يىل بۇرۇن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىدىن
باشلاپ لۈيخۇ خەن سۇلالىسىغا پادىشاھ بولۇپ مىلادىدىن
بۇرۇنقى 187- يىلدىن 180- يىلغىچە تەختتە ئولتۇردى.
ئەمەلىيەتتە بولسا لۈيخۇ مىلادىدىن 194 يىل بۇرۇن
لىيۇباڭ ئۆلگەندىن باشلاپلا خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈم-
دارى بولۇپ قالغانىدى.
باتۇر تەگرىقۇت مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن
تۆۋەندىكىدەك مەكتۇپنى يازغان:

«مەن يالغۇز قالدىم. مەن دەريالار ۋە كۆل-
لەر (سازلىقلار) ئارىسىدا تۇغۇلدۇم. كالىلار ۋە
ئاتلار ئارىسىدا، كەڭ دالىلاردا چوڭ بولدۇم. بىر
نەچچە قېتىم جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا كەلدىم.
ھازىر جۇڭگوغا كېلىپ سەيلە قىلىشنى خالاي-
مەن. ئالىيلىرى يالغۇز قېلىپ، تۇل ئولتۇرىدىكەنلا،
مەنمۇ يەككە - يىگانە قالدىم. بىز ئىككى پادىشاھ
ئۈچۈن بەختمۇ قالمىدى. ئىككىمىز ئۈچۈن تەسەل-
لى بولغۇدەك، بىزگە زوق بېرىدىغان نەرسىمۇ يوق.
بار - يوقىمىزنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشنى خا-

لايمەن.»①

باتۇر تەگرىقۇت بۇ مەكتۇپىدا لۇيخۇنى كەمسىتىپ تۇنى: «ماڭا ياتلىق بول» دەپ ھاقارەتلىگەن. ھون ئەلچىسى ئارقىلىق مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مەزمۇنىدىن خەۋەر تاپقان لۇيخۇ قاتتىق خاپا بولۇپ، ۋەزىرلىرىنى، مەشھۇر سانغۇنلىرىنى يىغىپ قانداق قىلىش ھەققىدە ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىغان. پەن خۇي ئاتلىق سانغۇن 100 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان، جىبۇ ئاتلىق سانغۇن پەن خۇينىڭ سۆزىگە قارشى چىقىپ: «پەن خۇينىڭ ئەل - يۇرتنى غالغۇيتىپ، ھونلار دۆلىتىگە بېسىپ كىرىمەن دېگىنى خام خىيال، قۇرۇق پودىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار گويا يىرتقۇچ ھايۋانغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان ياخشى سۆزىدىن ياخشىلىق كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ يامان سۆزىدىن خاپا بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق»② دېگەن.

لۇيخۇ جىبۇنىڭ مەسلىھەتىنى ماقۇل كۆرۈپ، باتۇر تەگرىقۇتقا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

«... ھون تەگرىقۇتى دۆلىتىمنى يادىمىدىن
چىقارماي، ئىلتىپات ئىسمىلەپ

---

① بەلگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 21 - كىتابچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

② بەلگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 22 - كىتابچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

مەكتۇپ يوللاپلا. ھازىر دۆلىتىم ۋەھىمە ۋە دەھشەت ئىچىدە قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە ماغدۇرلانسىماقچى بولدۇم. ھازىر ياشنىپ مادارىمدىن كەتتىم. چاچلىرىم چۈشۈپ، چىشلىرىم لىڭشىپ تۆكۈلۈپ كەتتى. راۋۇرۇس ماگالمايدىغان بولۇپ قالدىم. سىلە خوتەن تەگرىقۇتى ئالىيلىرى مېنىڭ ھەققىمدە باشقىچە بىر چۈشەنچىدە بولۇپ قالمىغايلا. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەندىن رەنجىپ قالمىغايلا. بۇ خۇسۇسىدا مېنىڭ دۆلىتىمدە ھېچقانداق گۇناھ يوق. سىلىگە ئۆزرىخاھلىق ئېيتىشنى لايىق كۆرىمەن. ئالىيلىرىنىڭ لايىقىدا بولمىسامۇ، ئىككى جۈپتىن ئات قوشۇلغان بىر شاھانە ھارۋا ئەۋەتتىم. لازىم قىلىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.»①

باتۇر تەگرىقۇت لۈيخۇنىڭ جاۋاب مەكتۇپىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«جۇڭگونىڭ شۇ قەدەر ئەدەب - قائىدىلىك،

دىيانەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلىماپتىكەنمەن.

ئالىيلىرىنىڭ رەھمەتلىك ئىكەنلىكلىرىگە ئاپىرىن

ئوقۇيمەن.»②

---

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، ھەنزۇچە 3755 بەتكە قارالسۇن.

② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، 11 - كىتاب، ھەنزۇچە 3755 - بەتكە قارالسۇن.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى

لۇيخۇ مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇن ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەن ۋېندى پادىشاھ بولدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 179 — 157-يىللار) باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇ-نىڭغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان:

«كۆك تەڭرى» تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. بۇرۇن پادىشاھ ئالىيلىرى قوزغىلىشمىش ھەققىدە سۆز ئېچىپ يازغان مەكتۇپلىرىدا ئىزھار قىلغان ئىكەنلا، ئەگەر مۇنداق بولغان بولسا، مەن خۇشال بولغان بولاتتىم.

ئەمما، خەن پادىشاھىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارى بەگلىرىدىن بىرى بولغان ئوڭ قول بىلگە خانغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئوڭ قول بىلگە خانمۇ ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلماي ئىجازەتسىز ئالمايلا، غويىرۇ ۋانجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ، خەن پادىشاھىنىڭ ئەمەلدارى بەلەن ئۆچەكىشىپتۇ. ئاقىۋەتتە ئىككى دۆلەت ھۆكۈمدارلىرى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامە بۇزۇلۇپ، قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئارازلىق چۈشكەن. شۇ ۋەجىدىن ئاغرىنىپ يازغان مەكتۇپلىرى ماڭا ئىككى قېتىم يوللاندى. مەنمۇ ئەلچى ئارقىلىق جاۋاب مەكتۇپى يوللىدىم. لېكىن مەن ئەۋەت-

كەن ئەلچى قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
خەن پادىشاھىنىڭ ئەلچىسىمۇ كەلمىدى. خەن پا-
دىشاھى بىزگە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ،
قوشنىدارچىلىقنى بىجا كەلتۈرمىدى. ئەمدى مەن
كىچىك بەگلەرنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن
ئوڭ قول بىلگە خاننى جازالىدىم. ئوڭ قول بىلگە
خانغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا غەرب تەرەپتىكى
ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرىدىم. تەڭ-
رىنىڭ ماڭا بەخت - سائادەت ئاتا قىلىشى بىلەن
قوماندان، جەڭچىلىرىمنىڭ غەيرەت - شىجائىتى،
ئاتلىرىمنىڭ كۈچلۈكلىكىدىن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى
يەڭدىم. بەزىلەرنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، بەزىلىرىنى
تىز پۈكتۈردۈم.

لولان (پىچان خانلىقى — ئا)، ئۇيسۇن
خانلىقى، ئوغۇزلار (بۇلار شۇ چاغدا چۆچەك ۋە زايسان
ئەتراپلىرىدا ياشايتتى — ئا) نى، ئۇلارنىڭ ئەترا-
پىدىكى 26 خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم.
ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلار دۆلىتى تەركىبىگە كىردى.
ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئائىلە
بولۇپ بىرلەشتى. شىمالدىكى ئۆلكىلەر ھۆكۈمرانلى-
قىمغا ئۆتتى.

مەن شۇنى ئارزۇ قىلىمەنكى، قوشۇنلارنى
ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا چىقى-
رىپ، ئۇرۇش ئاتلىرىنى يايلاققا قويۇپ بېرىپ،
كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى

> ئەمدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا چىگرا ئەتراپىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم، ئامان خۇدالىق كۈن كۆرسە، گۈدەكلەر بىخارامان ئويناپ – كۈلۈپ چوڭ بولسا، ياشانغانلار غەم – ئەندىشىسىز ياشىسا، ئەۋلادتىن – ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى.
>
> ... نەۋكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ بىر تۆگە، تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم. ئەگەر خەن پادىشاھى مۇندىن كېيىن ھونلارنىڭ چېگرىغا يولىماسلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان بولسا، بەگلىرىگە، پۇقرالىرىغا چېگرىدىن يىراق تۇرۇشلىرى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەيمەن.» ①

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىدە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە بېرىپ، ② يەتتە سۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغان. مانا شۇ چاغدا ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا يېتىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا، غەربى كاسپىي دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە بارغان.

① بەنگۇ: «خەن بىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3756 -، 3757-بەتلەرگە قارالسۇن.

② ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، تۈركچە 40 - بەتكە قارالسۇن.

باتۇر تەگرىقۇت غەربكە قىلغان غەلىبىلىك ھەربىي يۈرۈشىدىن قايتىپ كېلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن) خەن ۋېندىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكتۇپنى يازغان.

باتۇر تەگرىقۇتنىڭ خەن ۋېندىغا يازغان مەكتۇپى-دىن نېمىلەرنى چۈشىنىش مۇمكىن؟

مەزكۇر مەكتۇپتىن ئاجايىپ تارىخىي ۋەقەلەرنى چۈشىنىپ ئېلىش ئانچە قىيىن ئەمەس. مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا:

(1) مىلادىدىن 177 يىل بۇرۇن باتۇر تەگرىقۇت غەربكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، سەپەرگە كەتكەندە ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرگەن. ھونلارنىڭ ئوڭ بىلىگە خانى شەنشى ئۆلكى-سىدىكى يۇلىڭ ئەتراپلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەھدىنا-مىغا ۋاپاسىزلىق قىلغان.

(2) مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن كەڭسۇدا (ھازىر-قى گەنسۇدا) ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھونلار جازا يۈرۈشى قىلغان. چۈنكى ياۋچىلار ئىسيان كۆتۈرگەندى. جاڭچېننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ قېتىم ھون-لار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرى-غان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن كەڭسۇدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشقان.

(3) باتۇر تەگرىقۇتنىڭ يازغان مەكتۇپىدا دىلو-لان، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى

26خانلىقنى ھۆكۈمرانلىقىم ئاستىغا ئالدىم» دېيىلگەن.
مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن
177 يىل بۇرۇن غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە
يەتتە سۇدىكى (ھازىرقى قازىقىستان) ئۇيسۇنلارنى،
قاڭلىلارنى (بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆللىرى
ئەتراپلىرىدا — ئا)، ئالانلارنى (كاسپى بويلىرىدا)،
ئوتتۇرا ئاسىيانى (تارىم ۋادىسىنى بۇنىڭ ئىچىدە)
تولۇق بويسۇندۇرغان.
(4) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋىندىغا يازغان
مەكتۇپىدا: «ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى
بىر - ئائىلە بولۇپ بىرلەشتى» دەپ خەن سۇلالىسىغا
تەھدىت سالغان.
(5) باتۇر تەڭرىقۇت خەن ۋىندىغا يازغان مەكتۇپىدا تولىمۇ مەغرۇر قىياپەتتە تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىغا تەھدىت سالغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچ پاراۋان تۇرسەك ياخشى بولاتتى» دېگەن خىتابنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ تىنچلىقنى سۆيىدىغان ئالىيجاناب خىسلىتىنى نامايەن قىلغان.
خەن ۋىندى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇپىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەسلىھەت بېرىشىنى سورىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك ھونلار بىلەن دۈشمەنلىشىشتىن پايدا چىقمايدىغانلىقىنى، قۇدىلىشىشتىن ياخشىراق تەدبىر يوقلۇقىنى ئېيتقان.
بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرگەن خەن ۋىندى باتۇر تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى جاۋاب مەكتۇپنى يوللىغان:

يىغەن پادىشاسى ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتنىڭ
سالاپەتلىكنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ. ئالىملىرى
ئەلچى شىخۇجان (ھونلار ئەلچىسىنىڭ نامى — ئا)
ئارقىلىق پېقىرگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدا: قوشۇن-
لارنى ئۇرۇش قىلىشتىن توختىتىپ، ئارام ئېلىشقا
چىقىرىپ، ئۇرۇش ئاتلىرىنى يايلاۋغا قويۇپ بېرىپ،
كونا ئاداۋەتلەرنى ئەستىن چىقىرىپ، بۇرۇنقى
ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا چېگرا
ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان ئاھالە تىنچ، خاتىرجەم،
ئامان خۇدا كۈن كۆرسە، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە
تىنچ، پاراۋان ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېگەن
ئىكەنلا. مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم.
بۇنداق قىلىش قەدىمكى چاغلاردا ئۆتكەن دانىشمەن
پادىشاھلارنىڭمۇ ئۈمىدى ئىدى. خەن پادىشاھلىقى
بىلەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئارىسىدا بۇرۇن تۈزۈل-
گەن قېرىنداشلىق ئەھدىنامىسى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن
مەن تەڭرىقۇت ئالىيلىرىنى ئىززەت - ھۆرمەت
قىلىپ كەلدىم. ئەھدىنامىدىن يۈز ئۆرۈپ، قېرىن-
داشلىق مۇناسىۋەتنى بۇزغانلار دائىم ھونلار
تەرەپتىن چىقتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار قول بىلگە
خانىنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقىدىكى ئەقە بۇرۇن
كەچۈرۈم قىلمىغان. ئۇنى قايتىدىن سۈرۈشتە قىل-
مىغايلا. تەڭرىقۇت ئالىيلىرىغا مەكتۇپىمدا ئىزھار
قىلمىغان ئارزۇيۇم ماقۇل كۆرۈلسە، بارلىق ھون
بەگلىرىگە بۇندىن كېيىن ئەھدىنامىگە ۋاپاسىزلىق

قىلماسلىق توغرىسىدا ئېنىق قىلىپ پەرمان چۈ-
شۈرگەيلا. خۇددى ئۆزلىرىنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلغان-
دەك، پەرمانلىرىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئىناۋەت ساق-
لانسا ئىكەن. ئەلچىلىرى ئارقىلىق ماڭا مەلۇم بولۇ-
شىچە، ئالىيلىرى ھۇنلار دۆلىتىنى قۇدرەتلىك،
بىرلەشكەن ھالغا كەلتۈرۈشتە تۆھپە يارىتىپ، ئۇ-
رۇشنىڭ جاپا - مۇشەققىتىنى ناھايىتى كۆپ
تارتىپلا...»①

خەن ۋىندى مۇشۇ مەكتۇپى بىلەن بىللە باتۇر تەڭرىقۇتقا ئېسىل تون - چاپانلار، ئالتۇن تۇقا (كەمەرنىڭ توقىسى — ئا)، كىمخاب، تۈرلۈك رەڭدىكى شايى- ئەتلەسلەردىن بولۇپ ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا ئەۋەتكەن.

خەن ۋىندىنىڭ يازغان مەكتۇپىغا قارىغاندا، مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن.

III باب كىيوك تەڭرىقۇت ۋە كۇنچىن تەڭرىقۇت

1 . كىيوك تەڭرىقۇت

مىلادىدىن 174 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ئالەمدىن ئۆتتى. ھۇنلار باتۇر تەڭرىقۇت-

① بەلگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب 3758 - بەتكە قارالسۇن.

نى ئۆز ئادەتلىرى بويىچە ناھايىتى دەبدەبىلىك ھالدا دەپنە قىلغان. ھونلار باتۇرنىڭ ئوغلى كىيوك نى تەڭرىقۇت قىلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزدى. خەن سۇ-لالىسىنىڭ پادىشاھى خەن ۋىندى كىيوك تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى. ئارقىدىنلا (مىلا-دىدىن 174 يىل بۇرۇن) خەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان بىر مەلىكە قىزىنى كىيوك تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلدى.

خەن ۋىندى مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن ئەلچى ئارقىلىق كىيوك تەڭرىقۇتقا تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ يازدى:

«خەن پادىشاھى ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتىنىڭ

سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ.»①

كىيوت تەڭرىقۇت خەن ۋىندىغا يازغان جاۋاب مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرى-قۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ.»②

كىيوت تەڭرىقۇتنىڭ بۇ مەكتۇپىدىن، ئۇنىڭ خەن

①②بەنگۇ: «خەن بىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 94- كىتاب 3760 -بەتكە قارالسۇن.

سۇلالىسىغا ئۆز ئاتىسى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئوخشاشلا ئادەتتىكى مەغرۇر بىر سىياپەتتە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ كىيوك تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 174 — 161 - يىللار) خەن سۇلالىسى بۇرۇنقىدەكلا ھونلارغا ئولپان تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ھەتتا مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن كىيوك تەڭرىقۇت خەن ۋۇندىغا تەھدىت سېلىپ، ئۇنى ھەر يىلى ھونلارغا ئەۋەتىدىغان بەلگىلىك مىقداردىكى ئەرزىمەس سانىنى كۆپەيتىشكە، ئۇنداق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە كەمخاب، ئەتلەس، يىپەك شايى ئەۋەتىشكە مەجبۇر قىلغان.

كىيوك تەڭرىقۇت بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن بۇرۇن، يەنى مىلادىدىن 166 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم باشلىغان. ھونلار غەربتە گەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدىن ئارتىپ، شەرقتە شەنشىنىڭ بەزى جايلىرىچە بولغان رايونلارغا بېسىپ كىرىپ، خېلى جۇڭلۇ ئوردىسىغا ئوت قويۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە يېقىنلاپ كەلگەن.

4 . كونچىن تەڭرىقۇت

مىلادىدىن 161 يىل بۇرۇن كىيوك تەڭرىقۇت ئا-

لەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى كونچىن تەڭرىقۇت بولدى.

كونچىن تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (161 — 126) هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بەزىدە يامانلىشىپ، بەزىدە ياخشىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا ئارىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

كونچىن تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن 158 يىل بۇرۇن هازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى لەييۈەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرىغا، ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى توقتۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرىغا 60 مىڭ كىشىلىك هون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ (هەر قايسىغا 30 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن ئەۋەتىلگەن)، شۇ جايلارغا هۇجۇم قىلغان. خەن ۋېندى ئۈچ سانغۇن باشچىلىقىدا نۇرغۇن قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، هونلارنىڭ هۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشكە ئەۋەتكەن. مىلادىيىدىن 156 يىل بۇرۇن ئۆلگەن خەن ۋېندىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولغان خەن جىڭدى (156 — 141) تاۋچىڭ ئاتلىق ئەمەلدارنى هونلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى دەرهال ئەمەلگە كەلتۈرۈپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا كىرىشكەن. خەن ئەلچىسى تاۋچىڭ دەي ۋىلايىتىگە (ۋىلايەت مەركىزى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى يۈشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا — ئا) يېتىپ كېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتلەردىن كېيىن قۇدىلىشىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. مىلادىيىدىن 152 يىل بۇرۇن خەن

سۇلالىسى مەلىكىلىرىدىن بىرى كونىچىن تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلىنغان.

IV باب هون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار

1. هونلارغا قارشى ئۇرۇش ئىستىراتېگىيىسىنىڭ تۈزۈلۈشى

خەن جىڭدى پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (156 — 141) خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى ئىنتايىن گۈللەنگەن باسقۇچقا قەدەم قويىدى. 17 ياشلىق خەن ۋۇدى پادىشاھ بولغان چاغنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا پايتەخت ۋە چېگرا ئەتراپلىرىدا يېقىن بولغان شەھەرلەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرى ئاشلىققا تولۇپ تاشتى، خەزىنىگە توپلانغان بايلىق يېتىپ ئاشاتتى. دۆلەت ئۆستۈرۈپ، كۆپەيتكەن ئۇرۇش ئاتلىرىدىن باشقا، پۇقرالارمۇ ئات بېقىپ ئۆستۈرگەنىدى. ئەينى شۇ چاغدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىمۇ مۇستەھكەملەنگەنىدى. ھەربىي جەھەتتىن ئالغاندا ھونلارغا تاقابىل تۇرۇشقا يارايدىغان قوشۇنلار تەشكىللىنىپ، ياخشى تەلىم ئالغانىدى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق خاسلار ئىچىدە، ئۆزىنىڭ يۈكسەك تالانتى، قەھرىمانىلىقى،

خەن ۋۇدى

ئىرادىسىنىڭ ناھايىتى چىڭلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان خەن ۋۇدى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ياخشى ئىمكانىيەتلەرنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇشقا بەل باغلىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن (شۇ چاغدا ئۇ 20 ياشتا ئىدى) پايتەختتىكى ئوردىدا خەن سۇلالىسىنىڭ تەجرىبىلىك سىياسىئونلىرى، دىپلوماتلىرى، ھەربىي ئىستراتىگلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ھونلارغا قارشى ئورۇشنىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيىسىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈپ چىقتى:

غەرب تەرىپىدە بولسا ھونلار بىلەن كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) دىكى تىبەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ھونلارنى غەرب تەرەپتىن ياردەم ئالالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈش، يەنە بىر تەرەپتىن غەربتىكى قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان دۆلەتلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، شۇنداق دۆلەتلەر بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ (مەسىلەن، جاڭ چەن غەرب ئەللىرىگە شۇ مەقسەت بىلەن ئەۋەتىلگەن)، ھونلارغا ئىككى تەرەپتىن (شەرق ۋە غەرب) ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرىش.

شەرق تەرەپتە بولسا، ھونلار بىلەن تۇڭگۇسلارنىڭ (قەدىمكى چاغدا ئۇلار ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىدە ياشايتتى) ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش. بۇندىن تاشقىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى* لەيۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇنلارنى توپلاپ، سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ،

ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ قاتتىق زەربە بېرىش.

تارىخىي پاكىتلار بويىچە قارىغاندا، قەدىمكى چاغدا ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار مانا شۇ ئىستراتېگىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان.①

بۇ ئىستراتېگىيە: «يىراقتىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندىكى قوشنا دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلىش، كۈچلۈكلىرىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ بۆلۈپ تاشلاش، ئاندىن ئاجىزلىرىغا ياردەم بېرىپ كۈچلۈكلىرىنى يوقىتىش. كېيىن ئالغانلىرىنى قويماستىن بىر - بىرلەپ يوقىتىش» تەدبىرىگە ئاساسلىنىپ تۈزۈلگەن.

بۇنداق تەدبىرنى مىلادىدىن 270 يىل بۇرۇن ۋېي بەگلىكى (ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرىدىكى بەگلىك — ئا) دىن چاڭلو دېگەن كىشى چىن بەگلىكىنىڭ خانى جاۋ شىياڭ ۋاڭغا تۈزۈپ بەرگەن.

چىنلىك سىخۇاڭ مۇشۇ تەدبىرنى قوللىنىپ (246 — 221) جۇڭگودىكى لۇ، يەن، جاۋ، چۇ، ۋېي، خەن قاتارلىق ئالتە بەگلىكنى يوقاتقان.

شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن خەنزۇ سۇلالىلىرى ئۆز دۈشمەنلىرىنى يوقىتىشتا ئاشۇ تەدبىرگە ئاساسەن، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىنى تۈزۈپ، ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.

---

① پەنۇنلەن: «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى»، تۈزىتىلگەن نۇسخىسى، 2- قىسىم، خەنزۇچە 82- بەتكە قارالسۇن.

٢. مايى ئەتراپىغا قويۇلغان تۇزاق

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن ھونلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى تۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، ۋاڭ خۇي تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «تاكتىكا» نى ماقۇل كۆرۈپ، ھونلارغا قاتتىق زەربە بېرىشكە كىرىشتى.

ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغان تاكتىكا بويىچە: كول-چىن تەگرىقۇتنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى بىر يوللا ئۇجۇقتۇرۇش ئىدى.

ۋاڭ خۇينىڭ تاكتىكىسى بويىچە، چوڭ سانغۇن خەن ئەنگۇ مايى شەھىرى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شاۋشەن ناھىيىسى) دىن بولغان يەنە بىر (ۋىنغۇ) ئەمەلدارنى كونچىن تەگرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ مۇنداق دېگۈزدى: «مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمىنى ئۆلتۈرۈپ شەھەرنى ئالىيلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى لايىق كۆردۇق. شەھەردىكى پۈتۈن بايلىقلارنى تاپشۇرۇپ ئالغايلا».

كونچىن تەگرىقۇت ۋىنغۇنىڭ يالغاندىن تەسلىم بولغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ قىلغان تەكلىپىنى چۈشەنمەي ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنگەن ۋە خۇش بولغان.

بۇ ئىشتىن كېيىن خەن ئەنگۇ كونچىن تەگرىقۇتقا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن:

«مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئۆلتۈرۈلدى. تەگرىقۇت ئالىيلىرى يولغا چىقىپ كېلىۋەرسىلە بولىدۇ».

بۇ سۆزلەرگە ئىشەنگەن كونچىن تەگرىقۇت 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلىدىن كىرىپ، شەنشىدىكى مايى شەھىرىگە قاراپ ماڭغان. تەگرىقۇت مايى شەھىرىگە يېتىپ بېرىشتا بولىدىكى ئۇچۇ دېگەن شەھەرگە كەلگەن. دەل مانا شۇ چاغدا، ئۇرۇش ھارۋىلىرى بىلەن تەمىنلەنگەن. تونۇق قوراللانغان، ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 300 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى خەن ئەنگۇ، ۋاڭ خۇي قاتارلىق مەشھۇر سانغۇنلارنىڭ باشچىلىقىدا مايى شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ - ئىدىرلارغا يوشۇرۇنۇپ، كونچىن تەگرىقۇتنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ، بۆكتۈرمىدە پايلاپ تۇرۇشقانىدى. ئەگەر كونچىن تەگرىقۇت مايى شەھىرىگە يېقىنلاپلا كېلىدىغان بولسا، بۆكتۈرمىدە يوشۇرۇن پايلاپ تۇرغان خەن قوشۇنلىرى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ھونلارنى بىر يولىلا ئۇجۇقتۇرۇشقا تەييار ئىدى.

ئۇچۇ شەھىرىدىن مايى شەھىرىگە قاراپ يولغا چىققان كونچىن تەگرىقۇت مايى شەھىرىگە كېلىشۋېتىپ، يول ئەتراپلىرىدا ئوتلاپ يۈرگەن چارۋا- ماللارنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. چۈنكى بۇ چارۋا - ماللارنى بېقىۋاتقان بىرەر ئادەمنۇ كۆرۈنمەيتتى. كونچىن تەگرىقۇت مۇنداق سىرلىق ئەھۋالدىن گۇمانلىنىپ قالغاندا، ئۇچۇ شەھىرىنىڭ يولى ئاتلىق ئەمەلدارى مايى ئەتراپىغا قۇرۇلغان يوشۇرۇن توزاقنى كونچىن تەگرىقۇتقا مەلۇم قىلغان.

كونچىن تەگرىقۇت يوشۇرۇن ھالدا ئىنتايىن خە-

ئەرلىك تۇزاقنىڭ قۇرۇلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ جۆچە-
يگەن ھالدا شۇن قوشۇنلىرىنى ناھايىتى تېز چېكىندۈرۈپ،
سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭ-
لىغان خەن ئۇدىنگۇ، ۋاڭ خۇي ھونلارنىڭ كەينىدىن
قوغلىماقچى بولدى. لېكىن ھونلار ئاللىقاچان يىراقلىشىپ
كەتكەنىدى.

مايىدىكى تۇزاقنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىمىن ناھايىتى
قاتتىق پەرىشان بولغان خەن ۋۇدى ۋاڭ خۇينى ئۆلۈم-
گە بۇيرۇغان①. ۋاڭ خۇي لۇرمۇن پۇل تۆلەپ ئۆلۈم-
دىن قۇتۇلغان.

مايى ۋەقەسى مىلادىدىن 133 يىل بۇرۇن
بولغان.

3 . ئوردوس ئۇرۇشى

ئوردوس ياپلىقى ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ
ھونلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان، مەنزىرىسى ناھايىتى
چىرايلىق، ئوت - چۆپ ۋە سۇيى مول ياپلاق ئىدى.
ئوردوس ياپلىقى جۇڭگونىڭ قەدىمكى پايتەختى چاڭئەن-
نىڭ دەل شىمالىغا جايلاشقان. چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن
221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن
كېيىن، يېڭىدىن قۇرۇلغان چىن سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى
كۈچلۈك قوشنىسى ھونلار چاڭئەنگە خەۋپ سېلىپ تۇرات-

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11-
كىتاب 1965 - يەتكە قايتا بېسىلغان.

تى. چىنلىڭ سىخۇۋاڭ ئەپسانە گەپلەر بىلەن جان باقىدىغان ھۆكۈمالارنىڭ «ھونلار چىنلىڭ سۇلالىسىنى يوقىتىدۇ» دې-گەن سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئوردوس يايلىقىنى بېسىۋېلىشقا بەل باغلىدى. ئۇ شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىيىدىن 215 يىل بۇرۇن مىن تىيەن ئاتلىق سانغۇنىنىڭ يېتەك-چىلىكىدە 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قار-شى ماڭدۇرۇپ، ئوردوس يايلىقىنى ئالغانىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەختكە ئولتۇرۇپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئوردوس يايلىقىنى يېڭى قۇرۇلغان خەن سۇلالىسىدىن تارتىۋالغان.

خەن ۋۇدى مايى ۋەقەسىدىن كېيىن ھونلارغا قارشى ھەربىي يۈرۈشلىرىنى باشلىدى.

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن 127 يىل بۇرۇن ۋېي چىڭ ئاتلىق چوڭ سانغۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان نۇرغۇن قوشۇن-نى ھونلارغا قارشى ماڭدۇرغان، ۋېي چىڭ باشچىلىقىدى-كى قوشۇن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ توقتۇ ناھىيىسى-دىن يولغا چىقىپ غەرب تەرەپتىن ئايلىنىپ كېلىپ، ئوردوس يايلىقىدا ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولۇپ ئوردوس يايلىقىدىن چېكىنگەن. خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىنى ئالغاندىن كېيىن. چىنلىڭ سىخۇۋاڭ ۋاقتىدىكى كونا قائىدىگە ئەمەل قىلىپ، ئوردوس يايلىقىدا شاۋ ياڭ ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىپ، بۇ جايغا يېقىندىن يۈز مىڭ ئادەمنى كۆچۈرۈپ كەلگەن. شاۋياڭ ۋىلايىتىنى چېگرىنى

مۇداپىئە قىلىدىغان مۇھىم جايغا ئايلانغان. جاڭئەن-نىڭ ھونلار خەۋپىگە ئاسانلا يولۇقۇشى تۈگىتىلگەن.
ھونلار ئوردوسىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، مىلادىدىن 123 يىل بۇرۇن ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى-نىڭ شەرقىدىكى پايتەختىنى ھازىرقى ئاشقى موڭغۇلىيە-دىكى ئوتۇكۈنگە يۆتكەپ كەتكەن.

4 . كەڭسۇنىڭ ھونلار قولىدىن كېتىشى

مىلادىدىن 123 يىل بۇرۇن كونچىن تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇكىسى ئىل چىسى تەڭرىقۇت بولدى.
ئىل چىسى تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىللەردە (114 — 126) ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن خەن سۇلا-لىسى ئارىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولدى. شۇ ئۇرۇش-لار ئىچىدە ئىككى قېتىملىقى ناھايىتى قاتتىق بولغان.
خەن ۋۇدى ئوردوس يايلىقىدا ئۆز كۈچلىرىنى جايلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ھونلار بىلەن تىبەت خانى-لىقى (كۆكنۇردىكى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىدىكى تېررىتورىيە-سى (ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا) گە بارىدىغان قاتناش يولىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۈچۈن، كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىنى ئېلىشنى كۆزلىدى. خېشى كارىدورى كەڭسۇدىكى (ھازىرقى گەنسۇ) تىلەن تېغى (ھازىرقى

چىلەنشەن) ۋە ئالچى تېغى (هازىرقى يەنجۇشەن) ئېتەكلىرىدىكى بىر پارچە مۇنبەت يايلاق ئىدى.

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ خېشى كارىدورى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان جايلاردا ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار ياشايتتى. ياۋچىلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار مىلادىيىدىن 180 يىل بۇرۇن خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، هازىرقى ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا بېرىپ ماكانلاشقانىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار بولسا، مىلادىيىدىن 176 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جازا يۈرۈشىگە (ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن) ئۇچراپ ناهايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، مىلادىيىدىن 175 يىل بۇرۇن خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەنىدى.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن هونلار خېشى كارىدورى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان جايلارغا قونىي ۋە شىئۇت سوگا ئاتلىق ئىككى هون قەبىلىسىنى كۆچۈرۈپ كەلگەنىدى. شۇ ئىككى قەبىلىنىڭ خانلىرى شۇ قەبىلىنىڭ نامىلىرى بىلەن قونىي خان، شىئۇت سوگا خان دەپ ئاتىلاتتى.

«خەن يىلنامىسى. جۇغراپىيە بايانى» دىكى باياناتقا ئاساسلانغاندا، هازىرقى ۋۇۋېي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار شىئۇت سوگا خاننىڭ يايلىقى بولسا، هازىرقى جاڭيې ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار قونىي خاننىڭ يايلىقى ئىدى.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئېلىش ئۈچۈن، ميلادىدىن 121 يىل بۇرۇن، خوچۇبىڭ ئاتلىق ياش، ئالانتلىق سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملاردىن تەركىب تاپقان بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشى-لىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. خوچۇبىڭ ھونلارنى كەڭسۇنىڭ شىمالىغا قوغلىۋېتىپ، خېشى كارىدورىنى ئالدى.

قونىپ خان ۋە شىئوت سوگا خانلارنىڭ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىل چىسى ئۇلارنى جازا-لىماقچى بولدى. بۇنى سېزىپ قالغان قونىپ خان چېگ-رىغا ئادەم ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇش مەقسىدە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. قونىپ خان شىئوت سوگا خاننى ئۆلتۈرۈپ (شىئوت سوگا خان تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن)، بىر نەچچە تۈمەن ھوننى باش-لاپ خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. خەن سۇلالىسى تەسلىم بولغان ھونلارنى ھازىرقى گەنسۇ، شەنشى، سەن-شى قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئورۇن-لاشتۇرۇپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىسىغا قاراشلىق بەش بەگلىك دەپ ئاتىدى.

خەن ۋۇدى ميلادىدىن 121 يىل بۇرۇن ھونلار-دىن خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە ئىچكى جايلاردىن 200 مىڭ كىشىنى كۆچۈردى. كۆچ-مەنلەر يېڭى جايدا بوز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خەن ۋۇدىنىڭ قارشىچە: چېگرا مۇداپىئە-سىنى كۈچەيتىشنىڭ ئۈنۈملۈك چارىسى — چېگرا بويى-

لىرىغا كۆپ مىقداردا ئادەم كۆچۈرۈش ئىدى. خەن ۋۇدى مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن شىمالىي چېگرا بويـ لىرىغا 700 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى كۆچۈرگەن. خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئىدارە قىـ لىش ئۈچۈن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، ۋۇۋېي، جۇچۈەن، جاڭيې، دۈڭخۇاڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى.

هونلار خېشى كارىدورىدىن ئىبارەت مۇنبەت يايلاقـ لىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ھەسرەتلىنىپ تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇغان:

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەۋ تېغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا ـ ماللىرىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تېغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئاياللىرىمىز.

خەن ۋۇدى خېشى كارىدورىنى ئېلىپ ئىككى يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن هونلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

چوڭ سانغۇن ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ ئاتلىق، بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇن هونلارغا قارشى يۈرۈش باشلىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى دۆلەتكە قاراشلىق ئاتلاردىن باشقا، خۇسۇسىيلارـ نىڭ ئاتلىرىمۇ ھەربىي سەپەرۋەرلىك ئۈچۈن ئېلىندى. يۈرۈشكە ماڭغان خەن قوشۇنلىرىدا 140 مىڭ زاپاس ئات بار ئىدى.

ۋېي چىلىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. خۇچۇبىلىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ۋېي چىلىڭ، خۇچۇبىلىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار بىرلا ۋاقىتتا توپلانغان جايلىرىدىن (شىمالىي شەنشى بىلەن شىمالىي خېبېيدىن) شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى. ئەھۋالدىن تولۇق، ئېنىق خەۋەر تاپقان ھونلارمۇ تەييار تۇرۇشقانىدى. ئىل چىسى تەگرىقۇت ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، موڭغۇلىيە چۆلىدە پايلاپ تۇردى. ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ يايغۇسى جاۋشىن تەگرىقۇتقا مەسلىھەت بېرىپ: «خەن قوشۇنلىرى چۆلگە ئىچكىرىلەپ كىرگەن، تەقدىردىمۇ ئۇلار ھېرىپ - چارچايدۇ. ھونلار ئانچە كۈچ سەرپ قىلماستىنلا خەن قوشۇنلىرىنى ئەسىر ئالىدۇ» دېگەن.

ۋېي چىلىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ھونلار تېررىتورىيىسىگە مىڭ يولچە ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىنلا، ئىل چىسى تەگرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇلىيە چۆلىدە قانلىق ئۇرۇشلار باشلانغان.

خەن قوشۇنلىرى ئىل چىسى تەگرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالغان. ئۇرۇش بولغان كۈنى ناھايىتى قاتتىق بوران چىقىپ، ئۇچۇپ تۇرغان قۇم، شېغىل تاشنىڭ دەستىدىن كۆز ئېچىشقا مۇمكىن بولمىغان. ئىل چىسى

تەگرىقۇت قاراڭغۇ چۈشكەن چاغدا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، بىر نەچچە يۈز ھون ئاتلىقلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، جۆلنىڭ غەربىي شىمالىغا قاراپ قاچقان. خەن قوشۇنلىرى كېچىسى تەگرىقۇتنى قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يېتىشەلمىگەن. ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىدىن چىقىپ چېكىنگەن ھون قوشۇنلىرىنى قوغلاپ ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تۇمشۇقىدىكى ھون شەھىرى (جاۋشىن شەھىرى) گىچە بارغان. ئۇلار شەھەردىكى ئاشلىق ئامبارلىرىغا ئوت قويغان. ۋېي چىڭ، ھونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى يوقىتىش مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەن.

خوچۇبىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار ھونلارنىڭ شەرقىي تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىرىپ، سول قول بەگلىكە خان باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە بولغان ئۇرۇشتا ھونلار ناھايىتى ئېغىر مەغلۇپ بولغان. بۇ ئۇرۇشتا 70 مىڭدىن ئارتۇق ھون ئۆلگەن ۋە ئەسىرگە چۈشكەن. سول قول بەگلىكە خان شىمالغا قاراپ قېچىپ كەتكەن.

بۇ قېتىمقى داڭلىق ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرىدىن 100 مىڭ ئادەم، 120 مىڭ ئات ئۆلگەن. ھونلاردىن 90 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم، بىر نەچچە تۈمەن ئات چىقىم بولغان. ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ھالسىرىغان خەن قوشۇنلىرى ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالماي قايتىپ

كىتىشكە مەجبۇر بولغان. ھونلارمۇ ئۆلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرەلمىگەن. شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى بولغان لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن چاغدا ئۇرۇش مەيدانىغا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئېغىر جازاغا تارتىلىشتىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغان.

قانداقلا بولمىسۇن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بۇرۇنقى پاسسىپ ئورۇندىن ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتكەن. بۇرۇنقى ھونلار تاجاۋۇز قىلغۇچى، خەن سۇلالىسى مۇداپىئەدە تۇرۇپ ئۆزىنى قوغدىغۇچى ئورۇندا تۇرغان بولسا، مىلادىدىن 133 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئەھۋال ئۇنىڭ ئەكسىچە قاراپ ئۆزگەرگەن.

7 باب خەن سۇلالىسى ۋە غەربىي يۇرت

1. غەربىي يۇرت

جۇڭگونىڭ قەدىمكى چاغدىكى تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە: «غەربىي يۇرت» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. «غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ ئۇقۇم باشتا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ (تىيانشاننىڭ) جەنۇبى، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالى، پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تارىم ۋادىسىنى بىلدۈرگەن بولسا، جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا

ئىككىنچى قېتىم كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىن تارتىپ ياۋروپاغىچە بولغان يىراق ئېررىتورىيىسىنى بىلدۈرىدىغان بولغان.

جۇڭگودا خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ۋە ئۇ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەنزۇلار بىلىدىغان ئېررىتورىيىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى چەكلىك ئىدى. شۇ چاغلاردا خەنزۇلار غەربتە تىبەت ئېگىزلىكىدىن تارتىپ، شەرقتە سېرىق دېڭىز بويلىرىغىچە. شىمالدا ئۆزلىرىگە قوشنا بىرلغان موڭغۇلىيە (تاشقى موڭغۇلىيە) دىكى چۆللەر، قۇملۇقلار، داللار، يايلاقلارنى. جەنۇبتا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ياپيېشىل، بۈك - باراقسان ئورمانلىقلارنى بىلەتتى. شۇ چاغلاردا خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى «دۇنيانىڭ مەركىزى» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا «جۇڭگو» (ئوتتۇرا يەر) دەپ ئات قويغان بولسا كېرەك.

«غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان جايلارنىڭ ئىچىدىكى تارىم ۋادىسى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدە 36 دۆلەت بار ئىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ بەزىسىنىڭ ئاھالىسى 600 مىڭدىن (ئۆيسۈنلارنىڭ) تارتىپ، بىر نەچچە تۈمەنگىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆيسۈن، چارقىلىق، لولان، ئاقسۇ قاتارلىق دۆلەتلەر چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى ئاساس قىلغان بولسا. قارا شەھەر، كۇچار، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق دۆلەتلەر يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار شەھەرلەرى كۆپ،

خېلى تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەر ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە باي، ياركەنت قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىسى مىڭدىن ئېشىپ (ئاساسەن تۈمۈر)، ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر، دوبۇلغا، ساۋۇت (زەنجىر چاپان) قاتارلىق ھەربىي قوراللارنى ياسايتتى. بۇنداق قوراللار ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا (بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى) ھونلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاشلىقنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى تەمىنلەپ تۇراتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى پەرغانە، قاڭلى، ئالان (كاسپىي دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىدا) قاتارلىق دۆلەتلەر بىر قاتار چوڭ دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇلار چارۋىچىلىق، قىسمەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەرغانە دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى 300 مىڭ بولۇپ، ئوقيا ۋە نەيزە بىلەن قوراللانغان 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. بولۇپمۇ دۇنياغا داڭقى كەتكەن ساماۋى ئاتلار پەرغانىدىن چىقاتتى. جاڭ چەننىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا: «پەرغانىدا چوڭ ـ كىچىك 70 كە يېقىن شەھەر بار ئىكەن».

«جاڭ چەن تەرىپىدىن ئەسلىتىپ ئۆتۈلگەن 70 كە يېقىن چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەر ھېسابىغا بىز قورغانلار توپىدىن ئىبارەت بولغان ۋە تام بىلەن ئورالغان چوڭ يېزىلارنى ھەم كىرگۈزۈشكە ھەقلىقمىز. بۇنداق يېزىلار تارىخشۇناسلىق قېزىشلار نەتىجىسىدە خارەزمدە، ئاياز

قەلئەسىدە تېپىلغان يېزىقلار تۈرىگە كىرىدۇ».①

قاڭلى دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى 600 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا قارايتتى.

2 . شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى

قەدىمكى چاغدا غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدىكى قاتناش چاڭئەندىن باشلىناتتى. غەربكە قاراپ ماڭغاندا خېشى كارىدورى ئارقىلىق دۇڭخۇاڭغا باراتتى. ئۇ جايىدىن يەنە غەربكە قاراپ ماڭغاندا يول ئىككى ئاچىغا بۆلۈنۈپ كېتەتتى. بۇ ئاچا يولىنىڭ بىرى پىچان (لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن) ۋە خوتەن، ياركەنت قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ئىران قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ باراتتى.

يەنە بىرى بولسا تۇرپان، كۇچار، قەشقەر قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئۆتۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ھالقىپ پەرغانە (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىدە)، قاڭلى (ھازىرقى قازاقىستاندىكى بالقاش كۆلى بىلەن ئارال كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا)،

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، ئۆزبېكچە 1 - توم، 103 - بەتكە قارالسۇن.

ئالان (كاسپى دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا) قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېلىپ باراتتى. ئالانلار دۆلىتىدىن چىقىپ، جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا، ئىران ئارقىلىق غەربكە مېڭىپ ئاندىن رۇما ئىمپېرىيىسىگە بارغىلى بولاتتى. بۇ يول تارىختا «جەنۇبىي يول» دەپ ئاتالغان.

ئۇندىن باشقا قۇمۇلدىن غەربكە بارىدىغان بىر يول بولۇپ، ئۇ چۆچەكتىكى تىمۇكتى (جۇڭغار دەرۋازىسى) ئارقىلىق يەتتە سۇغا (ھازىرقى قازىقىستان) ئېلىپ باراتتى. بۇ يول تارىختا «شىمالىي يول» دەپ ئاتىلاتتى.

مەيلى «جەنۇبىي يول» بولسۇن ياكى «شىمالىي يول» بولسۇن، ھەممىسىدە تولا چاغلاردا شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان سودا كارۋانلىرى، ئەلچىلەر، سەيياھلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي مېڭىشىپ تۇراتتى. مانا شۇ خەلقئارا يولنىڭ ئەڭ ئاساسىي تۈگۈنى تارىم ۋادىسى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى چاغدا ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئالتۇن كۆۋرۈك ئىدى. مانا شۇ «ئالتۇن كۆۋرۈك» ئاسىيا بىلەن ياۋروپا ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ - ياشنىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ھونلار مانا شۇ خەلقئارا قاتناش يوللىرىنىڭ خوجايىنى ئىدى. ئۇلار مۇشۇ يول بويلىرىغا ئورۇنلاشقان لەڭگەر، سارايلارنى بىنا قىلىپ، يولۇچىلارنى سارايلىرى-

ـدا قوندۇرۇپ، يول بويى ئۆلارنى قوغداپ، تاغ ـ دالـ
ۋان، دەريا ـ ئېقىنلاردىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا كاپالەتـ
لىك قىلاتتى. ھونلار شۇ ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ نۇرغۇن
پايدىغا (باغ ۋە خىزمەت ھوقۇقىغا) ئىگە بولاتتى. لېكىن
بەزى چاغلاردا، «جەنۇبىي يول» ياكى «شىمالىي يول»
دىن بولسۇن، تاھاۋۇزچىلىق مەقسىتى بىلەن سەپەرۋەر
قىلىنغان تۆمەنلىگەن، يۈز مىڭلىغان قوشۇنلارمۇ، ئاددىي
پۇقرا قىياپىتىگە كىرىۋالغان جاسۇسلارمۇ شەرقتىن غەربـ
كە، غەربتىن شەرققە ئۆتۈپ تۇراتتى. بۇنداق چاغدا بۇ
يول «ئۇرۇش يولى» ياكى تاجاۋۇزچىلىق يولىغا ئايـ
لىنىپ قالاتتى.

«يىپەك يولى» نامى بىلەن ئاتالغان ئەنە شۇ
قەدىمكى يول ھەققىدە يېقىنقى يىللاردىن بېرى بەزى
كىشىلەر ماقالە يېزىپ، ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلدى.
بىراق بۇ يەردە يىپەك يولى ھەققىدە توختالمايمىز.

و . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا
ئۈنجى قېتىم كېلىشى

خەن ۋۇدى ھونلارغا قارشى ھەربىي تەدبىرلەرنى
قوللانغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر يۈرۈش سىياسىي ۋە
دىپلوماتىيە تەدبىرلىرىنى قوللاندى. ئۇ بۇ تەدبىرلەر
ئارقىلىق ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرگەن غەربتىكى
دۆلەتلەرنى ھونلاردىن ئاجرىتىپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىـ
سى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا، ھەتتا

ئۇلارنى خەن سۇلالىسى بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا ئۈندىمەكچى بولدى. ئەگەر خەن ۋۇدى شۇ مەقسىتىگە يېتەلىگەن بولسا، ئۇ چاغدا ھونلار غەرب تەرەپتىكى ئۆزىگە قاراشلىق نۇرغۇن دۆلەتلەردىن، خەلقئارا قاتناش يولىغا بولغان خوجايىنلىق رولىدىن، غەربتىن كېلىدىغان (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) ئاشلىق مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالاتتى. خەن ۋۇدى دەل مۇشۇ مەقسەت بىلەن مىلادىدىن 138 يىل بۇرۇن جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ماڭدۇردى.

خەن ۋۇدى ئەسىرگە چۈشكەن ئاتلىق ھونلاردىن ئاجايىپ بىر ۋەقەنى ئاڭلىغانىدى. ئۇنىڭ بەرگەن مۇلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇرۇن گەنسۇدا ياشايدىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ھونلار بىلەن چىقىشالماي غەربكە كۆچۈپ كەتكەن. ئۇلار بىلەن ھونلار ئارىسىدا قاتتىق ئاداۋەت بار ئىكەن.

خەن ۋۇدى ئەنە شۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن گەنسۇدىن غەربكە كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. خەن ۋۇدى ئاتلىق ھونلاردىن ئۇلۇغ ياۋچىلار ھەققىدە مەلۇمات ئالغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش نىيىتىگە كەلگەن.

مىلادىيىدىن 138 يىل بۇرۇن خەن ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان جاڭ چيەن ھون ئاتلىق قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق كىشىنى ئەگەشتۈرۈپ، نۇرغۇنلىغان سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ

غەربىي رايونىغان قاراپ يولغا چىققان. ئۇ باشلىغان خەن سولالىسى ئەلچىلىكى خېشى كارىدورىغا كەلگەندە هونلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، تۇمەن بالىق (هونلارنىڭ پايتەختى) قا ئېلىپ كېلىنگەن. جاڭ چەن هونلار قولىدا ئون يىل نەزەربەنت ئىچىدە تۇرغان. ئۇ مىلادىيىدىن 128 يىل بۇرۇن ئۆز ھەمراھلىرىدىن ساق قالغانلىرىنى ئېلىپ (بىر قىسمى ئۆلگەن ۋە قاچقان) هونلار پايتەختىدىن قاچقان ۋە غەربكە قاراپ يول ئېلىپ، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە ئارقىلىق قاڭلى دۆلىتىگە كەلگەن. ئۇ بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن چىقىپ ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا كەلگەن.

ئەسلىدە هونلار بىلەن چىقىشالمىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىيىدىن 175 يىل بۇرۇن كەڭسۇدىكى خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن، ئاندىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، ئۇيسۇنلارنى غەربكە قوغلاپ، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرىغا ئۆزى جايلىشىۋالغان. هونلار ياردىمىنى ئالغان ئۇيسۇنلار مىلادىيىدىن 150 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، يەنە شۇ جايلارغا ئۆزلىرى ماكانلاشقان.

ئىلى ۋادىسىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىسسىق كۆل تەرىپىگە سىلجىپ، غەربكە كەلگەن. ئۇلار بۇ يەردىمۇ تۇرماستىن توخارىستان (شىمالىي ئافغانىستان) تەرەپكە ئۆتۈپ، پايتەختىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدە بەرپا قىلىپ، تارىختا «توخارىستان»

قامى بىلەن مەشھۇر بولغان دۆلەتنى قۇرغان.

جاڭ چەن ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئالدىغا بارغاندا، تۇخارىستان دۆلىتى قۇرۇلغىنىغا 22 يىل بولغانىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭ چەننى ياخشى قارشى ئالغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتى بولغان كەڭسۇغا كۆچۈپ بارمايدىغانلىقىنى، ھونلار بىلەن قايتا دۈشمەنلەشمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى تەرىپىدىن قويۇلغان تەكلىپلەرنى رەت قىلغان.

جاڭ چەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلىدە بىر يىلدەك تۇرۇپ ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىگە يېتەلمەي ئۆز دۆلىتىگە قايتقان. ئۇ قايتىشىدا يەنە ھونلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، بىر يىل (بەزى مەلۇماتلاردا قەشقەردە) نەزەربەنتتە تۇرغان.

جاڭ چەن مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ھونلار قولىدىن قېچىپ، چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ باشتا ئەگىشىپ ماڭغان يۈزدىن ئارتۇق كىشىدىن پەقەت تاڭ يىخۇلا ئامان قالغان.

جاڭ چەن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان ئاساسىي ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى بويىچە پادىشاھ خەن ۋۇدىغا يىراقتىكى غەرب ئەللىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىقتىسادى، مەھسۇلاتلىرى، شەھەر ـ يېزىلىرى، ئاھالىسى، ھەربىي قوشۇنلىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەققىدە ئاجايىپ مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان خەن ۋۇدىدا غەرب ئەللىرىگە

قارىتا تېخىمۇ كۈچلۈك قىزىقىش قوزغالغان.

خەن ۋۇدى جاڭ چەننىڭ ئىرادىسىگە تەن بېرىپ، ئۇنىڭغا «ئۈمىدۋار بەگ» ئۇنۋانىنى بەرگەن.

4 . جاڭ چەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئىككىنچى قېتىم كېلىشى

جاڭ چەن قايتىپ كەلگەن چاغدا، خەن ۋۇدى هونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن باشلاش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.

جاڭ چەن مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ناھايىتى دەھشەتلىك، قانلىق ئۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇ شەرقىي يۆنىلىشنىڭ باش سانغۇنى خۇچۈبىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. جاڭ چەن ھەربىي يۈرۈشتە بەلگىلەنگەن جايغا بىر تۈمەن قوشۇننى باشلاپ ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، پادىشاھ خەن ۋۇدى ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان. لېكىن ئۇ پۇل تۆلەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلغان.①

جاڭ چەن شۇ ھالغا چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، خەن ۋۇدى ئۇنى غەربىي يورتقا ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتىش قارارىغا كەلگەن.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن جاڭ چەن باشچىلىقىدا 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر

① «خەن يىلنامىسى، جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن

ئەلچىلەر ئۆمىكنى ئۇيۇشتۇردى. ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى ھەر بىر كىشىگە ئىككىدىن ئات بېرىلدى. ئۇلار بىر تۈمەن قوي، كالا، قىممىتى يۈز مىليون سەرلىك كىمخاب، تاۋار، دۇردۇن قاتارلىق ئېسىل نەرسىلەرنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

خەن ۋۇدىنىڭ جاڭ چيەننى ئىككىنچى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىشتىكى ئاساسىي مەقسىتى مۇنداق ئىدى:

جاڭ چيەن ئارقىلىق ئۇيسۇنلارغا نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى ھەدىيە قىلىپ، ئۇلارنى خېشى كارىدورىدىكى ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىشكە ئۈندەش. خەن مەلىكىلىرىنى ئۇيسۇن خانلىرىغا ياتلىق قىلىش، شۇ ئارقىلىق قۇدىلىشىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇيسۇنلارنى ھونلار ئىتتىپاقىدىن چىقىشقا دەۋەت قىلىش، ئۇيسۇنلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇپ، ھونلارنىڭ ئوڭ قولىنى (ھەربىي ئىستراتېگىيە بويىچە قارىغاندا، ئۇيسۇنلار ھونلارنىڭ ئوڭ قولى بولۇپ ھېسابلىناتتى) كېسىپ تاشلاش ئىدى.

خەن ۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان جاڭ چيەن خەن ئەلچىلىكىنى باشلاپ، ئۇيسۇن خانلىقىغا كەلگەن. ئۇيسۇنلار خەن ۋۇدى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قىممەتلىك سوۋغا-سالاملارنى قوبۇل قىلىپ ئالغان بولسىمۇ، خەن ئەلچىلىرىگە خۇددى ھون تەڭرىقۇتلۇقىدەك مەغرۇر قىياپەتتە مۇئامىلە قىلىپ، ئەلچىلەرنى ئانچە ياخشى قارشى ئالمىغان. بۇ ئەھۋالدىن رەنجىگەن جاڭ چيەن ئەگەر خەن ئەلچىلىرىگە ئۆز لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۈرمىسە، سوۋغا-سالام-

لارنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇنى ئاڭلى-
غان ئۇيسۇن خانى ئورنىدىن تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۈر-
گەن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇيسۇن بەگلىرىمۇ ھۆرمەت
بىلدۈرۈشكەن.

جاڭ چيەن ئۇيسۇن خانى بىلەن رەسمىي سۆھبەت
باشلاشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ ياردەمچىلىرىنى باش قىلىپ
بىر قانچىلىغان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى
غەربىي رايوندىكى پەرغانە، قاڭلى. ئۇلۇغ ياۋچى،
باكتېرىيە، پارفىيە (ئىران)، ئالان قاتارلىق نۇرغۇن
دۆلەتلەرگە، ھەتتا تارىم ۋادىسىدىكى دۆلەتلەرگە يولغا
سالغان. ئۇيسۇن خانى ئۇلارغا تىلماچ (تەرجىمان)
قوشۇپ بەرگەن.

جاڭ چيەن تەرىپىدىن غەربىي رايونغا ئەۋەتىلگەن
ئەلچىلەر ئاساسەن شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈز-
لۈك تەكشۈرۈپ، كۆرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندى.

جاڭ چيەن ئۆز ھەمراھلىرىدىن كۆپچىلىكىنى ئەلچى
نامى بىلەن غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرگە يولغا سالغان-
دىن كېيىن ئۇيسۇن خانى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارغان.
ئۇيسۇن خانى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى
بىلمىگەنلىكى، ھونلاردىن قورققانلىقى ئۈچۈن جاڭ چيەن
تەرىپىدىن قويۇلغان تەلەپلەرگە قوشۇلمىغان. بۇ قېتىم
جاڭ چيەن ئۈستىگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغان
بولسىمۇ، غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرگە ئەۋەتكەن ھەم-
راھلىرى توپلاپ كەلگەن ناھايىتى مۇھىم، قىممەتلىك
مەلۇماتلارغا ئىگە بولۇپ، مىلادىدىن 114 يىل بۇرۇن،
ئۇيسۇنلاردىن ئۆز دۆلىتىگە قايتقان.

سىما چيەن «تارىخىي خاتىرىلەر غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە»، بەنگۇ «خەن يىلنامىسى. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە» بابلىرىنى يازغاندا، جاڭ چيەننىڭ خەن-ئۇدىغا بەرگەن مەلۇماتىدىن پايدىلانغان.

VI باب پەرغانىگە يۈرۈش

1. يۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى

خەن ۋۇدى مىلادىدىن بۇرۇنقى 133 — 110 - يىللاردا ھونلارغا ۋە جۇڭگونىڭ جەنۇبىدىكى مىللەتلەرگە قارشى كۆپ قېتىم ئۇرۇش ئېلىپ باردى. مانا شۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئۇ ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى ۋە ماددىي بايلىقلارنى خورىتىپ، ناھايىتى چوڭ زىيانلارنى كەلتۈردى. شۇ ئۇرۇشلاردا خەنزۇ ۋە باشقا خەلقلەردىن بولۇپ، بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى①.

مىلادىدىن 114 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى ئىلچىسى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋېي تەڭرىقۇت بولدى. ئۇۋېي تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (114 — 105) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان ئۇرۇشلار بولدى.

① «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (جۇڭگو تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن)، خەنزۇچە 166 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ۋۇدى سالى چەننىڭ پەرغانە خانلىقىدىكى ئاجايىپ ئۇچقۇر، تەرلىسە قان تامچىپ تۇرىدىغان ساماۋى ئاتلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىغا ناھايىتى قىزىققان. شۇڭا ئۇ پەرغانىدىكى ساماۋى (تەڭرى) ئاتلارغا ئىگە بولۇش قارارىغا كەلدى. قەدىمكى چاغدىكى ئۇرۇشلاردا ئاتلىق قوشۇنلارنىڭ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، خەن ۋۇدىنىڭ پەرغانە ئاتلىرىغا ئىگە بولۇش خىيالىغا كېلىشى تەسادىپىي ئەمەس ئىدى. پادىشاھ ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال لولان بەگلىكى، ئالدى قوش بەگلىرى، لىېرى (تۇرپان ئويمانلىقىدا) قاتارلىق ئىككى بەگلىكنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولدى. چۈنكى شۇ ئىككى بەگلىك غەربىي يۇرتقا بارىدىغان خەلقئارا يولنىڭ مۇھىم ئۆتكەلدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھونلارغا ناھايىتى سادىق ئىدى.

خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن مىلادىدىن 108 يىل بۇرۇن جاۋ پۇنۇ ئاتلىق سانغۇن باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى يۇمىن قورۇلىدىن (قاشتېشى قوۋۇقىدىن) چىقىپ، غەربكە قاراپ يۈرۈپ، لولان بەگلىكى (لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە)گە ھۇجۇم قىلدى. لولان خانىنى ئەسىرگە ئېلىپ، بۇ بەگلىكنى بويسۇندۇردى. ئارقىدىنلا ئالدى قوش بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ بەگلىكنىمۇ بويسۇندۇردى.

مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئۇۋسى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئۇنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى

گويشلار تەگرىقۇت بولدى. تارىختا ئۇنى «بالا تەگرىقۇت» دەپ ئاتايدۇ.

ئويشلار تەگرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىل (مىلادىدىن بۇرۇنقى 105 — 102 يىللار)دە هونلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يامانلاشقان. شۇ چاغدا خەن سۇلالىسى پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندىن تاشقىرى، مىلادىدىن 103 يىل بۇرۇن جاۋپۇنۇ باشچىلىقىدا 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى هونلارغا قارشى ماڭدۇرغان. ئويشلار تەگرىقۇتنىڭ سول بىلىگە خانى 80 مىڭ هون ئاتلىقلىرىنى باشلاپ كېلىپ جاۋپۇنۇ بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتا هونلار خەن قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلىغان. جاۋپۇنۇنى تىرىك تۇتۇۋالغان. جاۋپۇنۇ مىلادىدىن 93 يىل بۇرۇن (ئەسىر چۈشۈپ ئون يىلدىن كېيىن) هونلاردىن قېچىپ كېلىپ، سېھرىگەرلىك، پىرىخۇنلۇق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن جازاغا تارتىلىپ، پۈتۈن ئائىلە جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.①

2. پەرغانىگە بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈش

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 108 يىل بۇرۇن لولان، قالدى قوش بەگلىكلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا يول ئېچىلدى، دەپ تونۇغان.

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ ھەققىدە قىسسە»، ھەنزۇچە 2493 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 105 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا تەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، بىر تەرەپتىن ھەر ئىلار پايتەختىگە تەزىيە ئەلچىلىرى ئەۋەتىپ ماتەم تۇتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن پەرغانىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىشقا باشلىغان. خەن ۋۇدى ئاۋۋال ئويىمچى ئۇستىلارغا بۇيرۇتۇپ قۇيدۇرغان بىر دانە ئالتۇن ئات، 1000 جىڭ ئالتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلىپ تەييارلاپ، چېلىڭ باشچىلىقىدا پەرغانىگە ئەلچى ماڭدۇرغان.

خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى پەرغانىگە يېتىپ بېرىپ، پەرغانە خانى ئۇگە بىلەن كۆرۈشكەن. چېلىڭ ئالتۇن ئات، ئالتۇن قاتارلىق قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئۇگە ئالدىغا قويغان ۋە خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ پەرغانىدىكى ساماۋى ئاتلارنى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئېيتقان.

ئۇگە پەرغانە بەگلىرى بىلەن كېڭىشىپ، ساماۋى ئاتلارنى بەرمەسلىك قارارىغا كېلىپ خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان.

دىپلوماتىيە ئادىتىدىن ئانچە خەۋىرى بولمىغان چېلىڭ ئالتۇن ئات ۋە ئالتۇنلارنى يەنشتۇرۇپ تېلىپ، پەرغانە خانىغا تىل سالغان. ئۇمۇ قىلچە يۈز خاتىرە قىلماستىن، خەن ئەلچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا يارلىق چۈشۈرگەن. ئۇگە بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى ئۆزگەنت بېگىگە ئۇقتۇرۇش ئەۋەتىپ، خەن ئەلچىلىرىنى يولدا توسۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇغان. ئۆزگەنت بېگى بۇيرۇقنى ئورۇنلىغان.

خەن ئەلچىلىرىدىن قېچىپ قۇتۇلغانلىرى چاڭئەنگە كېلىپ، ئەھۋالنى خەن ۋۇدىغا مەلۇم قىلغان. پادىشاھ پال سالدۇرۇپ كۆرگەن. ئوردىدىكى قورئىي ئەنداز (پالچى) «قورئىي نامە»نى قولغا ئېلىپ ۋاراقلاپ بېقىپلا، «ساماۋى ئاتلار غەربتەرەپتىن كېلىدۇ» دەپ بىشارەت بەرگەن.

پالچى خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداقلا دەپ قويغان.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، ساماۋى ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يولغا سالغان. خەن قوشۇنلىرى دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ لوپنۇر ئەتراپىغا كەلگەندە ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن نۇرغۇنلىغان جەڭچى ۋە ئاتلار ئۆلۈپ كەتكەن. لى گۇاڭلى ئۆزگەنت بەگلىكىگە يېتىپ كەلگەندە، چوڭ قوشۇندىن ئاران بىر نەچچە تۈمەن كىشىلا ئامان قالغان. ئۇرۇش قىلىشتىن ئانچە ساۋاتى بولمىغان لى گۇاڭلى تەييارلىق قىلماستىنلا ئۆزگەنت بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۆزگەنت بەگلىكىنىڭ قوشۇنلىرى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان.

ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچرىغان لى گۇاڭلى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، روھى چۈشكۈن ھالدا ئارقىغا چېكىنىپ، قايتىپ كېتىشتىن باشقا يول تاپالمىغان.

3 . ئومۇمىي سەپەرۋەرلىك

لى گۇاڭلى ئىككى يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ پەرغانىگە بارالماي، يېرىم يولدا ئۆزگەنت بەگلىكى تەرىپىدىن تارمار

بولۇپ، دۇڭخۇاڭغا قايتىپ كەلگەن. شۇ چاغدا ئۇنىڭ قوشۇنىدا بىر نەچچە مىڭ كىشىلا قالغان. لى گۇاڭلى دۇڭخۇاڭدىن پادىشاھ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېگەن: «يولنىڭ ناھايىتى يىراقلىقى، ئاشلىقنىڭ كەمچىللىكىدىن ئۇرۇش قىلىشقا زادى ئىلاج تېپىلمىدى. جەڭچىلەر ئۇرۇش قىلىشتىن زادى قورقمايتتى، لېكىن ئاچ قورساق تۇرۇپ قانداقمۇ ئۇرۇش قىلغىلى بولسۇن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە قوشۇنىنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن پەرغانىنى ئېلىشقا كۆز يەتمىدى. ھازىرچە چېكىنىپ تۇرۇپ، قوشۇنلارنى كۆپەيتكەندىن كېيىن، پەرغانىگە باشقىدىن ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمەن» ①.

خەن ۋۇدى لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنى پەرغانىگە ماڭدۇرغاندىن باشلاپ ھەر كۈنى دېگۈدەك خۇشخەۋەرنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ لى گۇاڭلىنىڭ مۇنداق ھالەتتە قايتىپ كېلىشىنى ئۇخلاپ چۈشىدىمۇ ئويلىمىغانىدى. ئەسلىدە ھەربىي قائىدە بويىچە ئۇرۇشتا ئۇنداق ئېغىر مەغلۇپ بولغان سانغۇننىڭ كاللىسى ئېلىناتتى. ھەربىي قائىدە بويىچە لى گۇاڭلىنىڭ كاللىسى ئېلىنىشى كېرەكمۇ - يوق دېگەن مەسىلىدە خەن ۋۇدى ناھايىتى قىينالدى. لى گۇاڭلى خەن ۋۇدىنىڭ ئامراق مەلىكىسى لى فۇرېننىڭ ئاكىسى ئىدى. ئۇ پەرغانىگە قىلغان يۈرۈشىدە غەلىبە قىلغان بولسا، پادىشاھ ئۇنىڭغا بەگلىك ئۇنۋانىنى بېرىپ، مەرتى-

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، جاڭ چيەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە ٩٩ بەتكە قارالسۇن.

ۋىسىنى كۆتۈرمەكچى ئىدى. خەن ۋۇدى ئويلىغانسېرى زەردە گۆش بولۇپ، ئۆزىنى قويىدىغان جاي تاپالمىدى. ئاخىرى يۇمىن قوۋۇقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، لى گۇاڭلىغا مۇنۇ يارلىقنى ئۇقتۇردى: «ئەگەر قوشۇن قوۋۇقتىن كىرىشكە جۈرئەت قىلىدىكەن كاللىسى ئېلىنىدۇ».①

دەل شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە جاۋ پۇنۇ باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ھونلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ، جاۋ پۇنۇ ھونلارغا ئەسىر چۈشۈپ كەتكەن. مانا شۇ مەغلۇبىيەت ھەققىدىكى شۇم خەۋەر چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندە، ئوردىدىكى بىر قىسىم ۋەزىر-لەر پۈتۈن كۈچنى توپلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى، پەرغانىگە يۈرۈش قىلماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

خەن ۋۇدى غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىسىنى يوقاتماسلىق، ھونلارنىڭ خورىكىنى ئۆستۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىشتا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇ ۋەزىرلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «ئەگەر پەرغانىگە ھۇجۇم قىلمايدىغان بولساق، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر خەن سۇلالىسىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلار ھونلار بىلەن تېخىمۇ ئاپاق-چاپاق بولۇپ، بىز بىلەن دۈشمەنلىشىدۇ.»② دېگەن. خەن ۋۇدىنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن ۋەزىرلەر قايىل بولىدۇ.

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جاڭ چەن، لى گۇاڭلى ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 99 - بەتكە قارالسۇن.

② يۈەنخۇڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈيسۈندا»، خەنزۇچە 12 - بەتكە قارالسۇن.

خەن ۋۇدى پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا قارشى تۇرغان دىلى ۋاڭ ئاتلىق ۋەزىرنىڭ كاللىسىنى ئالدۇ.

خەن ۋۇدى پەرغانىگە قىلىنىدىغان ئىككىنچى قېتىملىق يۈرۈشنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە دۆلەت بويىچە ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزدى. بۇ مەملىكەتتىكى جىنايەتچىلەر ۋە قورامىغا يەتكەن ياشلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا ھەر قايسى جايلاردىن بولۇپ 310 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ناھايىتى زور قوشۇن تەييارلايدۇ. بۇلاردىن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئاجرىتىپ، ئۇلارنى جۇچۇەن، جاڭيې (بۇ ئىككى جاي ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدە) قاتارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ شىمالىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھونلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ، پەرغانىگە قىلىنىدىغان يۈرۈشنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشىدىن ساقلانماقچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىرى يەنە، پۈتۈن دۆلەتتىكى ئات، تۆگە، كالا، خېچىر، ئېشەكلەرمۇ پەرغانىگە قىلىنىدىغان يۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلىندى.

خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەربىي ھەرىكىتىدىن خەۋەر تاپقان ھونلار قوشۇن ئەۋەتىپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ. ھون قوشۇنلىرى مۇداپىئەدە تۇرغان 180 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يېقىنلاپ كېلىدۇ. لېكىن ھونلار ئۇلارنىڭ سان جەھەتتىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

دۇڭخۇاڭدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرغان لى گۇاڭلى پادىشاھ تەرىپىدىن كاللىسى ئېلىنىپ كېتىشتىن قورقۇپ،

كېچە - كۈندۈز دەككە - دۈككىدە ئۆتتىدۇ. ئۇنىڭ پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى يارلىقىنى ئالغاندىن كېيىنلا كۆڭلى ئىسسىق تاپىدۇ.

4 . پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش

مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى پەرغانىگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، غەربكە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە 60 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ كىشىلىك پىيادە قوشۇن ماڭدى. بۇندىن باشقا نەچچە تۈمەن ئادەم، 30 مىڭ ئات، 100 مىڭ كالا، بىر نەچچە تۈمەن تۆگە، خېچىر، ئېشەكتىن تەشكىل تاپقان ناھايىتى چوڭ ترانسپورت قوشۇنى سەپەرۋەر قىلىندى.

لى گۇاڭلى دۇنخۇاڭدىن يولغا چىقىپ قوشۇنلارنى ئىككى قىسىمغا بۆلدى. ئۇلارغا جەنۇبىي ۋە شىمالىي يۆنىلىشنى بويلاپ ئىلگىرىلەشكە يارلىق چۈشۈردى. شۇ ئىككى يۆنىلىش بويىچە ئالغا ماڭغان قوشۇنلار بەلگىلەنگەن چاغدا پەرغانىنىڭ پايتەختى مەرھەمەت شەھىرىگە يېتىپ بېرىش لازىم ئىدى.

خەن قوشۇنلىرى بۇ قېتىم پەرغانىگە بارغىچە ئانچە كۆپ قارشىلىققا ئۇچرىمىدى. پەقەت بۇگۇرگە كەلگەندە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان لى گۇاڭلى ئۇلارنى بىر نەچچە قېتىم تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، بۇگۇرلۇقلار ئۇنىمىدى. لى گۇاڭلى شەھەرنى بىر

ئەچچە كۈن قورشاپ قاتتىق ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى.

خەن قوشۇنلىرى مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن پەرغانە پايتەختى مەرھەمەتكە يېتىپ كەلگەن. ئۇلار شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، 40 نەچچە كۈن ئۈزلۈكسىز توختىماي ھۇجۇم قىلىپمۇ، شەھەرنى ئالالمىغان. شۇندىن كېيىن لى گۇاڭلى شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغان سۇ ئېقىنلىرىنى توسۇپ، باشقا تەرەپكە ئاقتۇزۇۋەتكەن. ئەمما شەھەرنىڭ قەھرىمان ھىمايىچىلىرى ئىچىدىغان سۇنى ئۆزلىرى قازغان" قۇدۇقتىن ئېلىپ ئىچىۋەرگەن.

ئۇندىن باشقا، پەرغانىلىقلار تەيىنلىگەن ئەلچىلەر مۇھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، غەربتىكى قوشنىسى قاڭلىلاردىن ھەربىي ياردەم ئېلىشقا ماڭغان.

پەرغانە بەگلىرى كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشكەن: «خان ئۇگە ساماۋى ئاتلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن. بىز خاننى ئۆلتۈرۈپ ساماۋى ئاتلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشى مۇمكىن. ئەگەر كېلىشەلمىسەك، يەنە ئۇرۇش قىلساقمۇ ئۈلگۈرىمىز.»①

ئېھتىمال پەرغانە خانى ئۇگە ساماۋى ئاتلاردىن بىر قانچە ئۇنىنىلا چىقىرىپ بېرىپ، سۈلھى قىلىشقا ئۇنىمىغان بولسا كېرەك. پەرغانە بەگلىرى شۇ قارار بويىچە ئۇگەنى ئۆلتۈرگەن. ئۇلار تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئەلچى

① يۈخىلڭ: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۈيسۇندا»، خەنزۇچە 16 بەت، قارالسۇن.

لەر لى گۇاڭلى بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇنـداق دېيىشكەن:
«خەن قوشۇنى ھۇجۇمنى توختاتسا، بىز ساماۋى ئاتلارنى
چىقىرىپ بېرىمىز، ئۆزۈڭلار تاللاپ ئالىسىلەر. ئۇنىڭ
ئۈستىگە خەن قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز.
ئەگەر گېپىمىزگە كىرمىسەڭلار ساماۋى ئاتلارنى ئۆلتۈرۈپ
تاشلايمىز . قاڭلىدىن بىزگە ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇنـ
لارمۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلـ
گەندە بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچكى تەرەپتىن، قاڭلى
قوشۇنلىرى تاشقى تەرەپتىن خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم
قىلىدۇ. قايسىسىنى تاللاپ ئالىسىلەر؟»① پەرغانىلىقلارنىڭ:
«قاڭلىدىن ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇنلارمۇ يېتىپ كېلىش
ئالدىدا تۇرىدۇ» دەپ سالغان تەھدىدى لى گۇاڭلىغا
خېلى تەسىر كۆرسەتكەن بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ
يېقىنلىرى بىلەن كېلىشىپ، پەرغانىلىقلار تەرىپىدىن قويۇلـ
غان شەرتلەرگە كۆندى، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى
توختىتىدۇ.

لى گۇاڭلى پەرغانىلىقلار ئۆزىنىڭ ئىسىللىقى بىلەن
شۆھرەت قازانغان ساماۋى ئاتلاردىن بىر قانچە ئوننى،
ئادەتتىكى ئاتلاردىن 3 مىڭنى بەرسىلا قايتىپ كېتىدىغانـ
لىقىنى بىلدۈرىدۇ. پەرغانىلىقلار بۇ تەلەپنى ئورۇندايدۇ،
قەھرىمان پەرغانىلىقلار مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالىدۇ.

لى گۇاڭلى مىلادىدىن 101 يىل بۇرۇن باھار پەسـ
لىدە چاڭئەنگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا يۇرۇشكە قاتـ

① يۇخىلق: «خەن سۇلالىسى قىرللىرى ئۆيسوندا»، خەنزۇچە 16 - بەتكە
قارالسۇن.

ئاشقان قوشۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندە پەرغانىگە بارغان 130 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇندىن ئاران 20 مىڭ كىشىلا ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلەلىگەنلىكى ئېنىقلانغان. چوڭ قوشۇندىن 110 مىڭ ئادەم ئۇرۇشتا، ئاچارچىلىقتا، ئۇسسۇزلۇقتا ئۆلۈپ كەتكەن. بەنە پەرغانە يۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلىنغان 180 مىڭدىن ئارتۇق تىرانسپورت ئۇلاغلىرىدىن ئون نەچچە مىڭىلا ئامان قالغان. تىرانسپورت ئۇلاغلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغان بىر نەچچە تۈمەن ئادەمنىڭ قانچىلىكىنىڭ ئامان قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. بۇنىڭغا پەرغانە يۇرۇشكە سەپەرۋەر قىلىنغان ئاشلىق، مالىيە چىقىملىرىنى قوشقاندا خەن سۇلالىسى ئۇچۇن بولغان زىيانىنىڭ قانچىلىك كۆپ، نەقەدەر ئېغىر، دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، پەرغانىگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق يۇرۇشتە ئاز دېگەندە 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ھالاك بولغان.

خەن سۇلالىسى مانا شۇنداق ئېغىر قۇربانلارنى بېرىش، ھەددىدىن ھېسابسىز زىيانلارنى تارتىش بەدىلىگە ئاران پەرغانىنىڭ ساماۋى ئاتلىرىدىن بىر قانچە ئونغا، ئادەتتىكى ئاتلاردىن 3 مىڭغا ئىگە بولالىغان.

VII باب ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

1. لى لىڭنىڭ ھونلارغا ئەسىرگە چۈشۈشى

ئويشىلار تەگرىقۇت مىلادىدىن 102 يىل بۇرۇن

12. يىشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا قۇلىغۇ تەگىرىقۇت
بولدى. بۇ تەگىرىقۇت بىر يىل ھۆكۈم سۈرۈپ (102 —
101) ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇكىسى قۇتىغۇ
تەگىرىقۇت بولدى. بۇ تەگىرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە
(101 — 96) ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا
بىرقانچە قېتىم ئۇرۇش بولدى.

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغ-
قانلىرىدىن بىرسىنىڭ قىزى جەيۇنى ئۇيسۇن خانىغا يات-
لىق قىلىپ، ئۇيسۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى خېلى
چىڭىتىۋالغاندىن كېيىن، ھونلار ئۈستىگە يۈرۈش
باشلىدى.

مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن لى لىڭ باشچىلىقىدا،
5000 كىشىلىك پىيادە قوشۇن ئىرسىن كۆلى (نىڭشيادا)
بويىدىن يولغا چىقىپ، توپتوغرا شىمالغا قاراپ 30
كۈن ماڭغان، ئۇلار تۇغلا دەرياسىنىڭ (ھازىرقى تاش-
قى موڭغۇلىيىدە) بويىغا يېتىپ بارغاندا، قۇتىغۇ تەگىر-
قۇت باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقان.
لى لىڭ ئۇرۇش ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، ئۇنىڭ ئار-
قىسىغا پىيادە ئوقياچىلارنى تۇرغۇزغان. قۇتىغۇ تەگىر-
قۇت باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىقلىرى تەرىپىدىن مۇھاسى-
رىگە ئېلىنغان خەن پىيادە قوشۇنلىرى بىر كۈنلۈك ئۇ-
رۇشتا ناھايىتى قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئوقيادىن
500 مىڭ تال ئوق ئاتقان.① كېيىن لى لىڭ ئۇرۇش

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. لى گۇاڭ، سۇجەن ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە
2450 - بەتكە قارالسۇن.

ھارۋىلىرىنى تاشلاپ، ئارقىغا قاراپ چېكىنگەن. چۈنكى خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىڭ ئارقىسىدىنلا ماگدۇرىدىغان ئاساسىي قوشۇننى ئەۋەتمىگەن. ئۇ خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا 100 يول يىراقلىقتىكى جايغا يېتىپ كەلگەندە، قۇتىغۇ تەگرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدى-دىن چىقىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇرۇشتا ئۆلگەن، لى لىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغان. 5000 كىشىلىك قوشۇندىن پەقەت 400 كىشىلا قېچىپ قۇتۇلغان.

خەن ۋۇدى باشتا لى لىڭنى ئۇرۇشتا ئۆلدى دەپ ئاڭلاپ، ئائىلىسىگە ماتەم تۇتۇشنى بۇيرۇغان. كېيىن ئۇنىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەنگەن. ئۇلۇغ تارىخچى سىماچيەن لى لىڭنى ئاقلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن زىندانغا سېلىنىپ قاتتىق جازالانغان. سىماچيەن مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇن كەچۈرۈم قىلىنغان.

قۇتىغۇ تەگرىقۇت لى لىڭنى قىرغىزلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى ھون قىزىغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان. كېيىن لى لىڭ ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىغا قارشى قىلغان ئۇرۇشلىرىغىمۇ قاتناشقان.

2. مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇش

خەن ۋۇدى مىلادىدىن 97 يىل بۇرۇن 180 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى (ئاتلىق ۋە پىيادە) سەپەرۋەر قىلىپ، ھونلارغا قارشى ئۈچ يېلىق ئۇرۇشنى باشلىدى.

لىگۈاڭلى باشچىلىقىدىكى 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (70 مىڭ ئاتلىق، 70 مىڭ پىيادە) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى ئۇيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ سەددىچىن سېپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى.

گۇڭسۇنئاۋ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (بۇنىڭ ئىچىدە بىر تۈمەن ئاتلىق بار ئىدى) سەنشىدىكى دەيشەن ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ شىمالغا قاراپ ماڭدى.

قۇتىغۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىرنەچچە يۆنىلىش بويىچە يۈرۈش قىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، 100 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ، تۇغلا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا پايلاپ تۇردى. لىگۈاڭلى شۇ جايغا يېتىپ كېلىپ، قۇتىغۇ تەڭرىقۇت بىلەن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىرى لىگۈاڭلى چېكىنىپ كەتتى.

گۇڭسۇنئاۋ باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ سول قول بەگلىگە خانى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوڭۇشلۇق بولماي، ئاخىرى چېكىندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خەن سۇلالىسى ئۇچۇن ئېغىر تالاپەت كەلتۈردى.

3. لى گۈاڭلىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى

مىلادىدىن 96 يىل بۇرۇن قۇتىغۇ تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئۇلقۇ تەڭرىقۇت

بولدى. بۇ تەگرىقۇت (96 — 85) ناھايىتى تالانتلىق، ھەربىي ئىستراتىگىك ئىدى. مىلادىن 99 ۋە 97 يىل بۇرۇن بولغان ئۇرۇشلاردا ھونلاردىن مەغلۇپ بولغان خەن ۋۇدى مىلادىدىن 91 يىل بۇرۇن 140 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ھونلارغا قارشى ماڭدۇردى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ باش سانغۇنى لىگۇاڭلى بولۇپ، ئۇ 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ، ھونلارغا قارشى ماڭدى؛ غۇلقۇ تەگرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ لىگۇاڭلىغا قارشى ماڭدى.

غولقۇ تەگرىقۇت ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كېلىپ قوشۇنلىرىنى . ئۇرۇشقا تەييارلىدى. ئالدىنى جەنۇبقا قارىتىپ ئۇزۇن ۋە چوڭقۇر خەندەك قازغۇزدى. لىگۇاڭلى باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىمۇ ھونلار قازغان خەندەكنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. ئۇلار بۇنداق خەندەكنىڭ قېزىلغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. غۇلقۇ تەگرىقۇت بىرىم كېچىدە خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم باشلىدى. ئارقا تەرەپتىن قاتتىق ھۇجۇمغا ئۇچرىغان خەن قوشۇنلىرى ناھايىتى قالايمىقان ھالدا ئالدىغا قاراپ قاچتى. ئۇلارنىڭ تولىسى ھونلار تەرىپىدىن ئالدىن تەييارلانغان خەندەككە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان لىگۇاڭلى ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. ھونلار بۇ ئۇرۇشتا تولۇق غەلىبە قازاندى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ بىرىمۇ-قېچىپ قۇتۇلالمىدى.[1]

شاڭچۈجىڭ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنلىرى ھازىرقى يەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھەيىسىدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ سەددىچىن سىپىلىدىن ئۆتۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، ھونلارنى ئۇچرىتالماي كەينىگە يانغان.

ماڭ تۇڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ ئاتلىق قوشۇن گەنسۇدىكى جۇچۇەندىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ تۇرپانغىچە كەلگەن. ھونلار ماڭ تۇڭغا قارشى 20 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ماڭدۇرغان، ئىككى ئارىدا ئۇرۇش بولمىغان. ئاخىرى ماڭ تۇڭ تۇرپاننى تاشلاپ ئارقىغا چېكىنگەن. تۇرپان يەنە ھونلار قولىدا قالغان.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن بەختسىز ۋە شۆھرەتسىز لىگۇاڭلىنى غولىقۇ تەڭرىقۇت «ئانامنىڭ ۋاپاتىغا قۇربانلىق قىلىمەن» دېگەن باھانا بىلەن ئۆلتۈرگەن. بۇ ۋەقە مىلادىيىدىن 89 يىل بۇرۇن بولغان.

ھونلارنىڭ مىلادىيىدىن 91 يىل بۇرۇنقى ئۇرۇشتا قازانغان غەلىبىسى دۇنيانىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

٤. غولىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ خەن ۋۇدىغا يازغان مەكتۇپى

مىلادىيىدىن 89 يىل بۇرۇن ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ ئەلچى ئارقىلىق خەن ۋۇدىغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يازغان،

«جەنۇبتا ئۇلۇغ خەن، شىمالدا بولسا قۇدرەتلىك هونلار باشايدۇ. هونلار تەڭرىنىڭ مەغرۇر ئوغلانلىرىدۇر. هونلار چاكىنا ئەدەب - قائىدە بىلەن ئۆزىنى ئاۋارە قىلىشنى خالىمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە خەن بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يېڭىدىن باشلاپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشنى خالايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇرۇنقى ئەھدىنامىدا بەلگىلەنگەندەك، خەن هونلارغا هەر يىلى بىرتۈمەن كۈپ هاراق - شاراب، 5000 خو (ئىككى مىليون جىڭ — ئا) تېرىق، بىرتۈمەن توپ ئارىلاشما يىپەك شايىلار ئەۋەتىپ تۇرسۇن. شۇنداق بولسا چېگرىلاردا بۇلاڭچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرمەيدۇ.»①

خەن ۋۇدى هونلارغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەن. غولىقۇ تەڭرىقۇت خەن ئەلچىلىرى بىلەن سۆھبەتلەشتۈرمەك ئۈچۈن بىر نەچچە كىشىنى تەييارلىغان.

هون ئەلچىلىرى بىلەن خەن ئەلچىلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتتە، خەن ئەلچىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەڭرىقۇت بولغانلىقى، ئۆگەي ئانىسىنى ئالغانلىقىنى دەلىل كەلتۈرۈپ، «بۇنداق قىلىش يىرتقۇچ قۇشلار ۋە ياۋايى، يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ هەرىكىتى» دېگەن. بۇنىڭغا خاپا بولغان غولىقۇ تەڭرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالغان. ئۇلارنى ئۈچ يىلدىن كېيىن ئاندىن قايتۇرغان.

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، غەرب ئەللىرى هەققىدە قىسسە» بابىدىكى «ئۇيسۇن تارىخى» غا قارالسۇن.

VIII باب ئۇيسۇنلار

1. خەن مەلىكىلىرى ئۇيسۇندا

مىلادىدىن 115 يىل بۇرۇن ئۇيسۇنلارغا كېلىپ كەت-كەن جاڭ چەن خەن ۋۇدى تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىنى ئورۇنلىيالمىغان. لېكىن شۇنىدىن باشلاپ خەن سۇلالىسىغا كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ «ئادىمى كۆپ، بايلىقى مول» لىقىنى ئۇيسۇن خانىغا مەلۇم قىلغان، ئاخىرى ئۇيسۇن خانى بىلەن قۇدىلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن 1000 تۇياق ئات ئەۋەتكەن.

خەن ۋۇدى شىجۈن ئاتلىق قىزغا مەلىكە نامىنى بېرىپ، ئۇنى نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن تېگىشلىك ئە-مەلدارلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇيسۇنلارغا ماڭدۇرغان. دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ھونلارمۇ ھون بېكەلىرى (مەلىكە قىزى) دىن بىرىنى ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىش ئۈ-چۈن يولغا سالغان.

خەن مەلىكىسى شىجۈن خەن ۋۇدىنىڭ ئاكىسى ليۇفىينىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئەسلىدە ليۇفىينىڭ ئوغلى ليۇجىەن (شىجۈننىڭ ئاتىسى) نىڭ خەن ۋۇدىغا قارشى سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىغانىدىن كېيىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. خەن

ۋۇدى ليۇجىەنىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە بولغان ۋارىسلى-
قىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ قىزى شىجۈننى ئوردىغا ئېلىپ
كېلىپ نەزەربەنت قىلغان. ئوغلىنى بولسا ئوردا قۇلى
قىلىپ قويغان.

شىجۈن شۇندىن باشلاپ باشقا گۇناھكار قىزلار قا-
تارىدا خان جەمەتلىرىنىڭ (خانزادىلەر، مەلىكىلەر) ئا-
زار بېرىشى، ھاقارەتلىشى، زاڭلىق قىلىشلىرىدىن بەكمۇ
رەنجىپ خورلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدا مۇڭلىنىپ
تۇرىدىغان، يېتىمسىراپ، باشقىلاردىن چەتنەپ تۇرىدىغان
مىجەز پەيدا بولغان. ئۇ ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق بول-
دىغانلىقىنى ئاڭلىغاندا تۇرۇۋېلا قايغۇغا چۆمگەن، تۇرۇۋېلا
خۇشاللانغان. شىجۈن چوڭ تاغىسى خەن ۋۇدىنىڭ ئۆز
تۇغقانلىرىنىڭ پەرزەنتىنى يادىدىن چىقارمىغانلىقىدىن
خۇشاللانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن يىراقتىكى يات
بىر ئەلنىڭ خانىغا ياتلىق بولۇپ بارغاندا، شۇ ئەلنىڭ
ئۆرپ - ئادەتلىرىگە كۆنەلمەي قېلىپ قالىدىغانلىقىنى
ئويلاپ مۇڭلانغان. ئوردىدىكى خان قىزلار ھەممىسى
دېگۈدەك ئۇنى تەبرىكلەپ پادىشاھنىڭ ناھايىتى چوڭ
شەپقەت قىلغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگەن.
لېكىن يىراقتىكى بىر ئەلنىڭ قاندىقىراق ئەپسانىگە ئوخ-
شاپ كېتىدىغان بولغۇسى كېيۈسىنى ئويلىغاندا ئۇنىڭ ئە-
لەملىك پىغانى تاشاتتى.

مەلىكە شىجۈننىڭ كەيپىياتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر ئۇنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن كېتىدىغان نەرسىلەر
ناھايىتى چاپسانلىق بىلەن تەييارلىنىپ، مەلىكە ئۇيسۇن-
لارغا ئۇزىتىلغان.

بىر نەچچە ئون كۈنلەرگە سوزۇلغان ئۇزاق مۇ-
شەققەتلىك سەپەر داۋام قىلغاندىن كېيىن، مەلىكە ئۇيـ
ـغۇنلارنىڭ پايتەختى قىزىل قورغانغا (ھازىرقى قىرغىز-
ىستاندىكى ئىسسىق كۆلنىڭ بويىغا) يېتىپ كەلگەن. كۈنـ
بەگ (ئۇيسۇن خانلىرى شۇنداق ئاتىلاتتى) شەھەر
ئەتراپىغا چىقىپ مەلىكىنى قارشى ئالغان.

خەن مەلىكىسى شىجۈن گۈللۈك مەپىدىن چۈشكەند-
ە يۈزلىرىنى قورۇق باسقان، چاچلىرى ئاقارغان، 70
ياشلاردىن ئاشقان بىر بوۋايغا كۆزى چۈشىدۇ. ئەنە شۇ
بوۋاي خەن مەلىكىسى ياتلىق بولىدىغان ئۇيسۇن خانى
لاجۈمى ئىدى. بۇ ھالنى كۆرگەن مەلىكە شىجۈننىڭ
كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قېيىپ ھوشىدىن كېتىپ
يىقىلىپ كېتىشكە تاسلا قالغان. كېيىن ئۆزى بىللەن بىللە
كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ يول كۆرسىتىشى بويىچە ئۆت-
ەيدىغان رەسمىيەتلەرنى زورمۇ زور ئۆتكەن.

مەلىكە شىجۈن ئۆزىنىڭ «سىياسىي ۋەزىپىسى»نى
تونىمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلىكە ئۇيسۇنلارنىڭ تىلىنى
بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە
كۆنەلمەي تېخىمۇ مۇڭلىنىپ قايغۇ - ئەلەم ئىچىدە قال-
غان. ئۇيسۇن خانى خەن مەلىكىسىنى ئوبدان ئىززەتلە-
گەن. شۇنداق بولسىمۇ، ھونلاردىن ياتلىق قىلىنغان ھون
بىكەسى چوڭ مەلىكە بولۇپ، خەن مەلىكىسى توقال ئور-
نىدا ئىدى. مانا مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغان مە-
لىكە شىجۈن گويا قۇش بولۇپ، ئۆز يۇرتىغا ئۇچۇپ

كېتىشنى ئويلاپ «سېرىدىق لەگىلەك قۇشى قوشىقى»نى توقىغان. بۇ قوشاق مۇنداق:

ئۇزاتتى يىراققا مېنى تۇغقانلار،
ياتلىق قىلىشىپ ئۇيسۇن خانىغا.
ئۆيلىرى يۇملاق كىگىز ئوتاۋكەن،
ئۇلارغا گۆش، قېتىق تائام - ئوزۇقكەن.
ئۆرلەيدۇ يىغانىم يۇرتنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم.

ئۇيسۇن خانى مەلىكە شىجۇن بىلەن مەلۇم مەزگىل جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەلىكە شىجۇننى نەۋرىسى قۇنشۇمغا چېتىپ قويىدۇ. شىجۇن قۇنشۇمدىن بىر قىز تۇغىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان خەن ۋۇدى مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۆز تۇغقانلىرىدىن بىرىنىڭ جەيۇ ئاتلىق قىزىنى قۇنشۇمغا (لاجۇمى ئۆلگەندى) ياتلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.

18 ياشقا ئەمدىلا كىرگەن مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇنلارغا يېتىپ كېلىپ، كۈنبەگ قۇنشۇمغا ياتلىق بولىدۇ. بەختكە قارشى ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا قۇنشۇمى ئاغرىپ ساقىيالماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھون بىكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى نىمى كىچىك بولغانلىقتىن، مەرھۇمنىڭ

تۇغقىنى ئۇنىڭغۇمى ۋاقىتلىق خان بولىدۇ. بۇ ۋەقە مىلا-دىدىن 99 يىل بۇرۇن بولغان.
ئۇيسۇنلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەلىكە جەيۇ كۇنبەگ ئۇنىغۇمىغا ياتلىق بولىدۇ. جەيۇ ئۇنىڭغۇمىدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغىدۇ. ئوغۇللارنىڭ تۇنجىسىنىڭ ئىسمى يانغۇمى ئىدى.
خەن ۋۇدى ئاخىرى قۇدىلىشىش ئارقىلىق ئۇيسۇن-لارنى هونلار ئىتتىپاقىدىن چىقىرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە هونلارغا قارشى تۇرغۇزۇش مەقسىتىگە يەتكەن.

2 . هونلارغا قارشى ئۇرۇش

(بە)

مىلادىدىن 85 يىل بۇرۇن غۇلىقۇ تەڭرىقۇت ئا-لەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا ئوغلى غۇياندى تەڭرىقۇت بول-دى. ئۇ تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (85 — 65) هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كۆلىمى چوڭ بىر قېتىملىق ئۇرۇش يۈز بەردى.
مىلادىدىن 74 يىل بۇرۇن غۇياندى تەڭرىقۇت غەربىي يۇرتتىكى قوش بەگلىكى قاتارلىق بىرقانچە دۆ-لەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ئۇيسۇنلارغا هۇ-جۇم قىلدۇردى. بۇ چاغدا مىلادىدىن 87 يىل بۇرۇن ئۆلگەن خەن ۋۇدىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بولغان خەن جاۋدى (86 — 74) مۇ ئۆلۈپ، خەن شۈەندى پادىشاھ بولغانىدى.

غۇياندى تەگرىتقۇت دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇيـ
سۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكە جەيۇنى هونـلارغا تۇتـ
تۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنـداق ئەھۋال
يۈز بەرگەنـدە مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنىغۇمى پادىشاھ
خەن شۈەندىغا (74 — 49) يازغان مەكتۇپىدا مۇنـداق
دېگەن:

«هونلار ئۇيسۇن ئېلىگە ئارقا ـ ئارقىدىن ،چوڭ كۆلەمـ
دە هۇجۇم قىلىپ، چىيان (ئېھتىمال هازىرقى قارا ماي بولسا
كېرەك)، ئۇش (ئېھتىمال هازىرقى غۇلجا ئەتراپلىرى بولسا
كېرەك) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى
بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. هونلار يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكىنى
(جەيۇنى) دەرھال تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، تولىمۇ
بولىسىزلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئۇيسـۇنـلار
خالىغان قوشۇنلىرىدىن يېرىمىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 50 مىڭ
كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ، هونلار بىلەن ھەل قىلـ
غۇچ ئۇرۇش قىلىشنى خالايدۇ. پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ياردەمگە
قوشۇن چىقىرىپ مەلىكە بىلەن كۈنبەگنى قۇتقۇلدۇرۇپ قىلىشلى
رىنى ئۈمىد قىلىمىز»①.

خەن شۈەندى يۇقىرىدىكى مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋېلـ
ئالغاندىن كېيىن، هونـلارغا هۇجۇم قىلىپ ئۇيسـۇنـلارنى
قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، مىلادىيەدىن 71 يىل بۇرۇن ھەربىي

① «خەننامە. خەن سۇلالىسى تەزكىرىسى. ئۇيسۇنلار ھەققىدە»، خەنزۇچە 4142-
بەتكە قارالسۇن.

سەپەرۋەرلىك باشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا خەن پادىشاھى چاڭخۇي ئاتلىق ئەمەلدارنى ئۇيسۇنلارغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ھونلارغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەملەشتۇردى.

خەن پادىشاھى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا 160 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇردى. خەن قوشۇنلىرى ھونلارغا قارشى بەش يۆنىلىش بويىچە يۈرۈش باشلىدى.

تيەن گۇاڭمىڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسىدىن، پەن مىنيۇ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې ناھىيىسىدىن، خەنزىڭ باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى توقتۇ ناھىيىسىدىن، جاۋ چۈڭگو باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جۇچۈەن ناھىيىسىدىن، تيەن شۈن باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن يولغا چىقىپ، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىردى. دەل شۇ چاغدا ئۇيسۇن خانى ئۇڭغۇمى 50 مىڭ ئاتلىق ئۇيسۇن قوشۇنلىرىغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، چاڭ خۇينىڭ ھەمراھلىقىدا غەربتىن شەرققە كېلىدۇ. ئۇ ھونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىغا قاراشلىق ماناستىن تارتىپ بارىكۆلگىچە بولغان جايلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن ئۆز ۋاقتىدا خەۋەر تاپقان غويانىدى تەگىرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ بەش يۆنىلىش بويىچە ھۇجۇم باشلايدىغانلىقىنى بايقاپ ھون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، كى-

چىلىك باللار، چارۋا ـ ماللارنى هون تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن (سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېقىن بولغان جايلاردىن) يىراق شىمالغا كۆچۈرۈپ كەتكەن.

خەن قوشۇنلىرى سەددىچىن سېپىلىنىڭ قوۋۇقلىرىدىن ئۆتۈپ هونلار تېررىتورىيىسىگە خېلى ئىچكىرىلەپ كىرگەن بولسىمۇ، هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ئۇچرىتالماي مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. چۈنكى غۇياندى تەگرىقۇت هونلارنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، چېكىنىپ زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، خەن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇمۇمىيۈزلۈك، كەسكىن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغان.

لېكىن غەرب تەرەپتىن كەلگەن ئۇيسۇن قوشۇنلىرى هونلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىنى (ماناس بىلەن پۈكاڭ ئارىلىقىدا ـــ ئا) ۋەيران قىلىپ، 40 مىڭ ئادەم ۋە 700 مىڭ چارۋا ـ مال (ئات، كالا، تۆگە، قوي) نى هەيدەپ كەتكەن.

غۇياندى تەگرىقۇت ئۇيسۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن شۇ يىلى قىشتا ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئۆزى باش بولۇپ، ئۇيسۇنلارغا هۇجۇم قىلغان. شۇ قېتىمقى هۇجۇمدا غۇياندى تەگرىقۇت ئۇيسۇن ئاهالىسىدىن بىر قىسمىنى ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن چارۋا ـ ماللارنى غەنىمەت ئېلىپ قايتقان. لېكىن يولدا قايتىپ كېلىۋاتقاندا ناهايىتى قېلىن قار يېغىپ، ئەسىرگە ئالغان ۋە غەنىمەت ئالغان ئادەم چارۋىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇزلاپ ئۆلۈپ كەتكەن.

و. مەلىكە جەيۇنىڭ ئۇيسۇندا ئېلىپ بارغان پائالىيىتى

مەلىكە جەيۇ ئۇيسۇنلار ئېلىدە 50 يىل (100 — 50) تۇردى. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۇيسۇنلارنىڭ كۈن بەگلىرىدىن قۇنشۇمى (102 — 99)، ئۇنغۇمى (100 — 62)، نىمى (62 — 52) قاتارلىق ئۈچ خانغا ياتلىق بولغان. ئۇ شۇ مەزگىلدە ئۆزى ۋە ھەمراھلىرى بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، خەن پادىشاھلىرى تەرىپىدىن تاپشۇ-رۇلغان سىياسىي ۋەزىپىلەرنى ساداقەت بىلەن ئورۇنـ-لىغان.

ئۇنغۇمى ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنىغا مەلىكە جەيۇ-دىن تۇغۇلغان ئوغلى يانغۇمىنى ۋارىس قىلىپ تە-يىنلەش قارارىغا كەلگەن. ئۇنىڭ مۇنداق قىلىشىغا مە-لىكە جەيۇ سەۋەب بولغان. مەلىكە جەيۇ بىلەن ئۇنـ-غۇمى شۇ ئىشنى سىر تۇتۇشقا، ۋاقتى كەلگەندىلا ئاشـ-كارىلاشقا ئەھدىلەشكەن. ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇيسۇن بەگـ-لىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئەندىشە قىلىشقان. چۈنكى مىلادىدىن 99 يىل بۇرۇن كۈنبەگ قۇنشۇمى ئالەمدىن ئۆتمىگەن چاغدا، ئوغلى نىمىنىڭ كىچىكلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇ چوڭ بولۇپ ئەقلى - ھوشىنى تاپـ-قىچە جىيەنى (تاغىسىنىڭ ئوغلى) ئۇنغۇمىنى ئۇيسۇنـ-لارغا قارىچۇق خان بولۇپ تۇرۇشقا كۆرسەتكەن. قۇنـ-شۇمى شۇ ئىشنى ئۇيسۇن بەگلىرىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتـ-

كۆزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جەيۇ بىلەن ئۇنغۇمى يوشۇرۇن ھالدا، ئىمىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يانغۇمىنى ۋارىس قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئۇيسۇن بەگلىرىنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن ناھايىتى ئەنسىرەشكەن. شۇ چاغلاردا خانزادە ئىمى 30 ياشلارغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنغۇمى ئۇنىڭغا خانلىق ئورنىنى بەرمىگەن. ئاخىرى جەيۇ بۇ يوشۇرۇن ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، خەن پادىشاھىنىڭ كاپالىتىنى ئېلىش ئۈچۈن مىلادىدىن 64 يىل بۇرۇن چاڭغزي ئارقىلىق ئۇنغۇمىنىڭ نامىدىن خەن شۈەندىگە يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«مەن خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ جىيەن نەۋرىسى مەلىكە جەيۇنىڭ. تۇنجى ئوغلى يانغۇمىنى خانلىق تەختىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلەش قارارىغا كەلدىم. خانزادە يانغۇمىنىڭ خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشىنى ئارزۇ قىلىمەن. شۇ ئارقىلىق ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ تېخىمۇ يېقىن تۇغقانلاردىن بولۇپ كېتىشىنى، ئۇيسۇنلارنىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە خەن سۇلالىسى تەرەپتە تۇرۇپ، ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈشىنى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر پادىشاھ مېنىڭ تەلىپىمنى ماقۇل كۆرسە، ئۇيسۇن خانى مىڭ تۇياق تۇلپار ئات، مىڭ تۇياق خېچىرنى ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ...»①

بۇ مەكتۇپنى ئىنتايىن خۇشال بولغان خەن شۈەن

① يۇقىرىقى: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا»، خەنزۇچە 4- بەتكە قارالسۇن.

دى مەلىكە جەيۇنىڭ ئۇكىسىنىڭ شاگىپۇ ئاتىلىق قىزىنى، يانغۇمىغا ياتلىق قىلماقچى بولىدۇ.
شۇنىڭغا بىنائەن ئۇنغۇمى، يانغۇمىغا ياتلىق بولغۇسى مەلىكىنىڭ تويلۇقى ئۈچۈن تۇلپار ئاتلاردىن 1000 تۇياق، خېچىردىن 1000 تۇياقنى تاللاپ، ئۇيسۇن بەگلىكىدىن 300 كىشىنى سوۋغا ـ سالاملار بىلەن مەلىكە شاگىپۇنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە چاڭئەنگە ماڭدۇرىدۇ.
ئەينى ۋاقىتتا پادىشاھ خەن شۇەندى شۇ ئىشنى ئىپخىمۇ دەبدەبىلىك قىلىش، ئۇيسۇنلار بىلەن بولغان باردى ـ كەلدىنى ئېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن جىددىي ھەم پۇختا تەييارلىقلارنى قىلغان.
مەلىكە شاگىپۇغا ھەمراھ بولۇپ ئۇيسۇنلارغا بارىدىغان ئەمەلدارلار ۋە مۇھاپىزەتچىلەر بولۇپ يۈزدىن ئارتۇق كىشىنى تەيىنلىگەن. ئۇلارغا چاڭئەندە ئېچىلغان مەخسۇس مەكتەپتە ئۇيسۇن تىلى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆگەتكەن.
پادىشاھ ئەنە شۇنداق تەييارلىقلاردىن كېيىن، مىلادىدىن 62 يىل بۇرۇن مەلىكە شاگىپۇنى ئۇيسۇنلارغا يولغا سالغان. مەلىكە شاگىپۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خىلمۇ خىل ئېسىل بۇيۇملاردىن تەييارلانغان سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ، مەپە ـ ھارۋىلارغا ئولتۇرۇپ، ئۇلاغ ـ ئۇلىمەككە مىنىپ، دۇگخۇاڭغا يېتىپ كەلگەندە كۆڭۈلسىز بىر خەۋەرنى ئاڭلىغان. بۇ ئۇلار ئۈچۈن شۇم خەۋەر بولۇپ تۇيۇلغان. مىش ـ مىشلاردا ئۇنغۇمىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى، ئۇيسۇن بەگلىرى مەرھۇم قۇنشۇمىنىڭ جان ئۇزۇش ئالدىدا قىلغان

ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭ ئوغلى نىمىنى ئۇي-سۇنلارغا خان قىلغانلىقى مەلۇم بولغان.

شۇ سەۋەبتىن مەلىكە شاكۇ باشلىرنى تۈۋەن سىلىپ، ناھايىتى روھسىز ھالدا چاكشەنگە قايتىپ كەتكەن. مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان مەلىكە جەيۇ نىمىنىۇ ياتلىق بولۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇ چاغدا مەلىكە 56 ياشتا بولۇپ، نىمى 38 ياشتا ئىكەن. مەلىكە جەيۇ مىلادىدىن 61 يىل بۇرۇن نىمىدىن چىمى ئاتلىق بىر ئوغۇل تۇغقان.

مەلىكە جەيۇ 3-كىيۇسى نىمى بىلەن چىقىشالمايدۇ. مەلىكە جەيۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋې رۇي قاتارلىق كىشىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يانغۇمىنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىش ئۇچۇن نىمىنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ ئىشنى ئورۇنلاش ئۇچۇن ۋې رۇي نىمىنى زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ، شۇ سورۇندا ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ۋې رۇي نىمىنى ئۆلتۈرۈش ئۇچۇن ناھايىتى ئىشەنچلىك ئەدكى خەنجەرۋازنى تەيىنلەيدۇ. زىياپەتتە خەنجەرۋازلار خەنجەرنى نىمىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە سالالماي، ئۇنىڭ مورىسىگە سالىدۇ. يارىدار بولغان نىمى زىياپەت ئورنىدىن بۆسۈپ چىقىپ ئېتىغا مىنىپ قېچىپ كېتىدۇ.

سۇيىقەست مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ۋې رۇي ئۇيسۇن بەگلىرىنى ئالداش ئۇچۇن، «بۇنداق قىلىشىم خەن پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بولغان» دەپ كۆز بوياماقچى بولىدۇ. سىرنىڭ تېگى تەكتىنى بىلمە-

گەن ئۇيسۇن بەگلىرى ھەيران بولۇشىدۇ.

سۇيىقەست يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئىمىنىڭ ئوغلى شىن شۇ قوشۇن تارتىپ كېلىپ ئۇيسۇنلار پايىتەختى قىزىل قورغاندىكى مەلىكە جەيۇ ۋە سۇيىقەست پىلانلاشتا ئۇلارغا ياردەم بەرگەنلەرنى قورشاپ ئالىدۇ. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندا تۇرۇشلۇق قاروچى بېگى جىڭجى ئۆزىگە بېقىن بولغان دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ كېلىپ، قورشاۋدا قالغانلارنى قۇتقۇزۇۋېلىپ ئالىدۇ. جىڭجى ئۆزىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى چېدىرغا (ھازىرقى بۈگۈردىكى چېدىر — ئا) غا قايتىپ كېتىدۇ.

بۇ سۇيىقەست ۋەقەسى خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن سۈرۈشتە قىلىنىدۇ. ۋې رۇي قاتارلىقلار چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىلىپ، قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ. لېكىن مەلىكە جەيۇ ئۆزىنىڭ سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرغانلىقىنى بويىنىغا ئالمايدۇ.

شۇ سۇيىقەست ۋەقەسى يۈز بەرگەندە ئۇنىڭغا ئۇنىڭ ھون يەكەسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئۇيغۇت ئىمىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇيسۇنلارغا خان بولىدۇ. ئۇ چاغدا جەيۇنىڭ تۇنجى ئوغلى يانغۇمى خانلىق تەختىنى تالىشىدۇ. ئاخىرى مەلىكە جەيۇغا ھەمراھ بولۇپ تۇرغان پىڭ لياۋ دېگەن ئايال (ئۇ ئۇيسۇن بەگلىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنغان) ئۇيغۇتقا تەھدىت سېلىپ: «ھازىر خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى يولغا چىقتى. ئۇلار شىمالدىكى تاغقا (ئۇيغۇت جايلاشقان تەگرى تېغىنى دېمەكچى) يېتىپ

كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سىز هايات قالارسىزمۇ؟» دەيدۇ.①

تەھدىتتىن قورققان ئۇيغۇت يانغۇمنىڭ خان بولۇشىغا رازى بولىدۇ. نەتىجىدە مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن ھەر پۈتۈن ئۇيسۇن دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

يانغۇمى چوڭ كۈنبەگ، ئۇيغۇت كىچىك كۈنبەگ بولىدۇ. يانغۇمغا ئۇيسۇن ئاھالىسىدىن 60 نەچچە مىڭ ئائىلە (350 مىڭ كىشى)، ئۇيغۇتقا 50 نەچچە مىڭ ئائىلە (250 مىڭ كىشى) قارايدۇ. بۇ ئىككى خان ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان جايلارنىڭ چېگرىسىمۇ ئېنىق ئاجرىتىلىدۇ.

مەلىكە جەيۇ 70 ياشقا كىرگەندە (مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن) چاڭئەنگە قايتىدۇ. ئۇ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلىدۇ. يانغۇمىمۇ شۇ يىلى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆلىدۇ.

IX باب ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

1. سىياسىي ئۆزگىرىش

مىلادىدىن 70 يىل بۇرۇن دۇنلار ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. شۇ چاغدا بايكۆل (بايقال) بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلار، ھىنگان تاغلىرىنىڭ جە-

① يۇقىرىقى «خەن سۇلالىسى قىزلىرى ئۇيسۇندا»، خەنزۇچە ۋە-ەتىكە قارالسۇن.

ئۇبىدىكى ئوۋغانلار (توڭگۇسلارنىڭ بىر تارمىقى
— ئا) ئىسيان كۆتۈردى. غەرب تەرەپتىن ئۇيسۇن-
لارمۇ ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. بولۇپمۇ مىلادىدىن 68
يىل بۇرۇن غۇياندى تەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن
كېيىن ئەھۋال يەنە يامانلاشتى. تەبىئىي ئاپەت يۈز بې-
رىپ (يامغۇر، قارنىڭ قاتتىق يېغىشى) ئارقىدىنلا نا-
ھايىتى دەھشەتلىك قەھەتچىلىك كېلىپ چىقتى. خەلق ۋە
چارۋا - ماللاردىن ئاز دېگەندە 60 پىرسەنت ئۆلۈپ
كەتتى. جەمئىيەت ئىقتىسادى ۋەيران بولدى.

مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن شۈلۈيقانىقۇي تەگرىقۇت
(68 — 60) ئالەمدىن ئۆتكەندە ئەھۋال ناھايىتى
يامانلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. مەرھۇمنىڭ چوڭ ئالچى-
سى (چوڭ خانىشى) جانقۇت بىكەنىڭ سىياسىي ئۆز-
گىرىش قىلىشى بىلەنلا چوڭ بالايى ئاپەت باشلاندى.

ھونلارنىڭ ئادىتى بويىچە مەرھۇم شۈلۈيقانىقۇي
تەگرىقۇتنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەگ-
رىقۇت بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇنداق مۇھىم مەسىلىنى
جىددىي ھەل قىلىش ئۈچۈن شۈلۈيقانىقۇي تەگرىقۇتنىڭ
يابغۇسى (باش ۋەزىرگە تەڭ مەنسەپ — ئا) شىن-
مويان ھون بەگلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دەر-
ھال پايتەختتىكى ئوردىدا ئېچىلىدىغان قۇرۇلتايغا يېتىپ
كېلىشىنى ئۇقتۇرغان. بەگلەر قۇرۇلتايدا كېڭەش قىلىپ،
ھونلار تەختىدە ئولتۇرىدىغان يېڭى تەگرىقۇتنى ساي-
لاپ چىقىشى لازىم ئىدى. دەل شۇ چاغدا يابغۇنىڭ ئۇق-
تۇرۇشىنى ئالغان بەگلەر پايتەختكە يېتىپ كېلىشتىن بۇ-

روۋن ناھايىتى چوڭ ئابرويى ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغان
چوڭ ئالچى جانقۇي، ئۇكىسى سول قول ئۇلۇغ قۇتقۇ
(بۇ مەنسەپ نامى) تاۋرۇنچى بىلەن تىل بىرىكتۈ-
رۈپ، ئۇنىڭ قول بىلگە خان تۇجۇتانىنى تەڭرىقۇتلۇق
تەختىگە چىقاردى. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش ئارقىلىق
تەختكە چىققان تۇجۇتان ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇت دەپ
ئاتالدى. ئۇ ھە دېگەندىلا يابغۇ شىن موياننى ئۆل-
تۈرۈپ، ئورنىغا تاۋرۇنچىنى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىدى.
ھەرھۇم تەڭرىقۇتنىڭ پەرزەنتلىرى، يېقىن تۇغ-
قانلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قى-
لىندى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى تەڭرىقۇتنىڭ پەرزەنت-
لىرى تەيىنلەندى.

2. ئىچكى ئۇرۇش

ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇتقا بويسۇنۇشنى خالىمىغان با-
تىس خان (غەربىي خان) شەنشەنتەن غەربتە (كور-
لا ئەتراپىدا) ئىسيان كۆتۈردى. ئۇ بىر نەچچە تۈ-
مەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ خەن سۇلالىسى-
غا تەسلىم بولدى. بۇنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت شەنشەن-
تەنىنىڭ ئۇكىسى بوشۇتانىنى باتىس خان قىلىپ تەيىن-
لىدى.

ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇتتىن نارازى بولغان ھون بەگ-
لىرى قوشۇن توپلاپ ئۆزلىرى تەڭرىقۇت بولۇش ئۈ-
چۈن قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلىشقا تەييارلاندى. شۇلۇي

قانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى قوغۇشار (خوخەنسي دەپـ
مۇ ئاتالغان) ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇتنىڭ ئۆلتۈرۈشىدىن
قورقوپ، قېيىن ئاتىسى ئۇتانمۇنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتـ
تى. ئۇتانمۇ هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىنى
ئىدارە قىلىدىغان سول قول بىلگە خان ئىدى. ئۇ مىلادىدىن
58 يىل بۇرۇن كۆيىئوغلى قوغۇشارنى تەڭرىقۇت قىـ
لىپ كۆتۈردى. قوغۇشار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قو-
شۇن تولپلاپ ئۇيانقۇتى تەڭرىقۇتقا هۇجۇم قىلدى. ئۇ-
رۇشتا مەغلۇپ بولغان ئۇيانقۇتى ئۆزىنى ئۆزى ئۆلـ
تۈرۈۋالدى. قوغۇشار پايتەختكە كىلىپ، هونلار تەختىگە
ئولتۇردى. شۇ مەزگىلدە غەرب تەرەپتىكى ئوڭ قول
بىلگە خانىنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان تاۋرۇنچى باتىس
خان بوشۇتاننىڭ تەڭرىقۇت بولۇشىنى قوللىدى. بوشۇ-
تان ئۆزىنى تۇجۇ تەڭرىقۇت دەپ جاكالىدى. ئۇ دەر-
هال 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن غەرب
تەرەپتىن بېسىپ كىرىپ، قوغۇشار تەڭرىقۇتنى تارمار
قىلدى، قوغۇشار پايتەختنى تاشلاپ قاچتى.

تۇجۇ تەڭرىقۇتنىڭ هونلار پايتەختىنى ئىگىلىۋال-
غانلىقىنى ئاڭلىغان قۇتمۇش (قوغۇشارنىڭ ئاكىسى) شەرق-
تە باش كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكال-
دى. ئۇ ئەسلىدە سول قول بىلگە خان ئىدى.

مىلادىدىن 57 يىل بۇرۇن غەربتىكى (چۆچەك،
زايسان ئەتراپلىرىدا — ئا) ئۇيغۇر خان ئۆزىنى ئۇيـ
غۇر تەڭرىقۇت دەپ جاكالىدى. ئەينى ۋاقىتتا غەرب-
تىكى ئوڭ قول بىلگەخان ئۆزىنى ئۇجى تەڭرىقۇت

دەپ جاكالىدى. بۇنى ئاڭلىغان ئۇلۇك قول ئۇقانخان ئۆزىنى چىلى تەگرىقۇت دەپ جاكالىدى. مانا بۇ تارىختا « بەش تەگرىقۇتنىڭ ھوقۇق تالىشىشى » دەپ ئاتالدى.

قۇتىئۇش تەگرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، تۆت يىل ئىچىدە (56 — 52) ھونلار تەختىنى تالىشىپ ئۆزىنى تەگرىقۇت دەپ ئاتاشقان قوغۇشار تەگرىقۇت، تۇجۇ تەگرىقۇت (58 — 56)، ئۇيغۇر تەگرىقۇت (57-)، چىلى تەگرىقۇت (57—56)؛ ئۇجى تەگرىقۇت (57 -) قاتارلىق بەش تەگرىقۇتنى بىر - بىرلەپ تارمار قىلدى. مانا شۇ بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى ئۇرۇشتا ناھايىتى لۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ، ھونلار ئېلى قان دەرياسىغا چۆمۈلگەن، جەسەت دۆۋىلىرى ئۈستىدە ئاغزى قانغا بويالغان يىرتقۇچ بۆرىلەر ھۇۋلىشىپ، ياۋايى، يىرتقۇچ قۇشلار چىقىرىشىپ، ناھايىتى قورقۇنچلۇق مەنزىرە پەيدا بولغان. ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يېشىل يايلاقلار، داللار، چۆللەر ئۈستىنى ئاقىرىپ تۇرغان ئادەم سۆڭەكلىرى قاپلاپ كەتكەن. چارۋا - مالالارنىڭ 90 پىرسەنتى ئۆلگەن. خەلق ئاچارچىلىق ئىچىدە قالغان. ھەتتا يېمەك ئىچمەكلەرنى ئۆزئارا بۇلاپ - تالاپ يەيدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىققان. مانا شۇ ئىچكى ئۇرۇشقا ھاكىمىيەت تالاشقان بەش تەگرىقۇت تەرىپىدىن سەپەرۋەر قىلىنغان ئاتلىق قوشۇن 350 مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىن 300 مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلگەن. ئىچكى ئۇرۇش باش-

لاشتىن بۇرۇن هونلار ئاھالىسى 2 مىليون بولغان بول-
سا، ئۇرۇشتىن كېيىن بىر مىليون 700 مىڭغا چۈ-
شۈپ قالغان.

3. قوغۇشار تەگرىقۇت

ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان قۇتـ
تۇش ھەيۋەت تەگرىقۇتى بولدى. ئۆز ئاكىسى قۇتتۇش
تەگرىقۇتتىن يېڭىلىپ جەنۇبقا قاراپ قاچقان قوغۇشار
نېمە قىلىشنى بىلمەي، بىر مەزگىل گاڭگىراپ يۈردى.
ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بەزىلىرى قوشۇن توپلاپ، قۇتتۇش
تەگرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلسا؛ بەزىلىرى
« قۇتتۇشقا تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇ كۈچلۈك. ئەڭ
ياخشىسى غەرب تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايدا ئا-
مان تېپىش لازىم » دەيتتى. يەنە بەزىلىرى: « خەن
سۇلالىسىغا بېقىنىپ جان ساقلاپ تۇرۇپ، دەرمان يىغ-
ۋالغاندىن كېيىن بىر ئامال تېپىش لازىم » دېيىشەتتى.
مانا شۇ مەسىلە ئۈستىدە قوغۇشارنىڭ يېقىنلىرى
ئاھايىتى كەسكىن تالاش - تارتىش قىلغان. ئاخىرى
ئىل قۇچى ئاتلىق بىر خان خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ،
شۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق قۇتتۇشنى يېڭىپ، هون-
لار تەختىنى ئىگىلەشنى تەشەببۇس قىلغان. بەزىلەر
ئىل قۇچىغا قارشى چىقىپ « هونلار ئات مىنىشكە ئۇستا
بىر خەلق بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئۇرۇش قىلىشتا ئاتاق
چىقارغان. ئۇنىڭ ئادىتى باتۇرلۇقنى ئىززەتلەش بو-

لۇپ، باش ئېگىشنى پەسكەشلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇرۇش
قىلىپ ئۆلۈش باتۇرلۇقنىڭ خىسلىتى. ھازىر ئاكا —
ئۇكىلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەرگەن
بولسىمۇ، ھاكىمىيەت قېرىنداشلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.
يات كىشىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق» دېيىشكەن.①
قوغۇشار ئىل قۇجىنىڭ تەشەببۇسىنى ماقۇل كۆر-
گەن. ئۇ مىلادىدىن 53 يىل بۇرۇن بىر نەچچە تۈ-
مەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ۋە ئۆزىگە ئەگەشكەن
بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ سەددىچىن سېپىلىنىڭ
شىمالىغا يېقىنلاپ كەلگەن. ئۇ ئوغلىنى چاڭئەنگە
ئەۋەتىپ، تۇرغاق (گۆرە) تا تۇرغۇزغان.
قۇتىئوش تەگرىقۇت قوغۇشارنىڭ تەسلىمچىلىكىنى
ئاڭلاپ ناھايىتى قاتتىق غەزەپلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا
ئۇمۇ ئۆز ئوغلىنى چاڭئەنگە تۇرغاققا ئەۋەتىپ، خەن
سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈشنى ئىزلىگەندى.
قوغۇشار مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن ئۆزى چاڭ-
ئەنگە بېرىپ، خەن سۇلالىسى خانى بىلەن كۆرۈشۈش-
كە بەل باغلايدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خەن شۈەن-
دى خۇشاللىقىنى باسالماي، ئەلچىلەر ئارقىلىق قوغۇ-
شارغا تون، تەلپەك، ئالتۇن تامغا، سەدەپ ساپلىق
قىلىچ، شاھانە مەپە، تۇلپار ئات، كۆپ مىقداردا
ئالتۇن، يىپەك شايى ئەۋەتىدۇ. بۇ ئىشتىن مەمنۇن
بولغان قوغۇشار چاڭئەنگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇنى

① يۇغنىلىك: «خەن سۇلالىسى قىزلىرى تويىيۇندا»، خەنزۇچە 71-، 72-
بەتلەرگە قارالسۇن.

ئاگلىغان خەن پادىشاھسى مەشھۇر ۋەزىرلىرى، خانلىرى باشلىق بىر نەچچە تۇمەن ئادەمنى. باشلاپ چاگئەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋېي خې دەرياسىنىڭ كۆۋرىكىگىچە كېلىپ قوغۇشارنى قارشى ئالىدۇ.

قوغۇشار مىلادىدىن 51 يىل بۇرۇن فېۋرال ئېيىدا چاگئەندىن قايتىدىغان چېغىدا خەن شۇەندىگە: ئۆزىنىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا تۇرىدىغانلىقىنى، ئەگەر قۇتمئوش ھۇجۇم قىلىدىغان بولسا دەرھال سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە چېكىنىپ كىرىپ، شۇساڭ شەھىرنى چىڭ ساقلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇنى ئاگلىغان خەن پادىشاھسى بىر قانچە سانغۇنلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى يولغا سېلىپ قوغۇشارنى ئۇزىتىپ بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن زۇرۇر تېپىلغاندا قوغۇشارغا قارشى چىققۇچىلارنى باستۇرۇشنىمۇ تاپىلغان.

4. قۇتمئوش تەگرىقۇت
(36 — 56)

قۇتمئوش تەگرىقۇت قوغۇشارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن ھونلار پايتەختىنى ئۇرۇشسىز تاشلاپ چىققان ۋە غەربكە قاراپ يىلجىپ ئۇيسۇنلارغا يېقىنلاپ كەلگەن. قۇتمئوش ئۇيسۇن

خانى ئۇيغۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلغان. ئۇيغۇت ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، 8 مىڭ ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ قۇتىمۇش تەگرىقۇتقا قارشى ماڭغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان قۇتىمۇش تەگرىقۇت ئۇيغۇتقا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تارمار قىلغان. قۇتىمۇش تەگرىقۇت ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، ھازىرقى باي كۆل (بايقال) ئەتراپىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، ئالتاينىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى (ھازىرقى چۆچەك ۋە زايسان) ئۇيغۇرلار (ئوغۇزلار) نى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە پايتەختنى قىرغىزخانلىقى نېررىتورىيىسىدە بەرپا قىلغان.

قوغۇشار، قۇتىمۇش تەگرىقۇت ھونلار پايتەختتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇرخۇن بويىدىكى ھونلار پايتەختىگە قايتىپ كېتىش تەرەددۇتىنى قىلغان. خەن پادىشاھى ئۇنىڭ قايتىپ كېتىشىگە ئۇنىمىغان. چۈنكى قوغۇشار قايتىپ كەتسە، ھونلار خەن سۇلالىسىغا بېقىنماي قالارمىكىن دەپ قورققان. لېكىن قوغۇشار مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ئۇرخۇن بويىدىكى پايتەخت ئۆتۈكۈنگە قايتىپ كەتكەن.

قۇتىمۇش ھونلار تارىخىدا، باتۇر تەگرىقۇت (ئوغۇزخان) تىن قالسا، تالانتلىق ھەربىي ئىستىراتىگىك، قەيسەر، مەغرۇر، ۋەتەنپەرۋەر تەگرىقۇت ئىدى. ئۇ يۇقىرىدىكى خانلىقلارنى (بۇ خانلىقلار ئەسلىدە ھونلارغا

تەۋەئىدى) قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، كۈچلىنىۋالدى. بۇنى كۆرگەن غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر ھونلارنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا يەنە باش ئەگدى.

قۇتىئوش تەگرىقۇت ئوغلىنىڭ خەن سۇلالىسى پايتەختىدە داۋاملىق تۇرغاقتا (گۆرەدە) تۇرۇشىنى ئۆزى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ ھاقارەت دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇ چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوغلىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغان.

بۇ چاغدا خەن شۈەندى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى خەن يەندى (48 — 33) پادىشاھ بولغانىدى. خەن يەندىنىڭ تاپشۇرۇقىنى ئالغان گۈچى ئاتلىق ئەلچى قۇتىئوشنىڭ ئوغلىنى ئۇزىتىپ بېرىش ئۈچۈن ھون ئەلچىلىرى بىلەن بىللە چاڭئەندىن يولغا چىققان. قۇتىئوش تەگرىقۇت ئۆز ئوغلىنى چاڭئەندىن يىراقتىكى قىرغىزلار ئېلىگىچە ئۇزىتىپ كەلگەن گۈچى باشلىق خەن ئەلچىلىرىنىڭ بىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان.

قۇتىئوش تەگرىقۇت قىرغىزلار ئېلىدىن يۆتكىلىپ غەربكە كەتمەكچى بولغان. دەل شۇ چاغدا قۇتىئوش تەگرىقۇتنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان قاڭلى خانلىقى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قاڭلى ئەلچىلىرىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇتىئوش تەگرىقۇت ناھايىتى خۇشال بولغان.

قۇتىئوش تەگرىقۇت مىلادىدىن 45 يىل بۇرۇن ئەلنى ۋە قوشۇنلىرىنى باشلاپ، چېدىرلىرىنى مىڭلىغان ھارۋىلارغا ئارتىپ، چارۋا ـ ماللىرىنى ھەيدەپ ئالەمنى

ئاستىن ـ ئۈستىنى قىلىۋەتكەندەك ھەيۋە بىلەن بەنسەي دەرياسىنىڭ بويىدىن بالقاش ـ ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغا قاراپ كۆچكەن. قۇتىئۇش تەڭرىقۇت 5000 يول كېلىدىغان ئۇزۇن مۇساپەنى تېپىپ ئۆتۈشتە تەبىئىي ئاپەتكە يولۇقۇپ، چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان. ھونلار قاڭلىغا قاراپ كۆچۈپ كېتىۋاتقاندا يولدا تاھايىتى قېلىن قار يېغىپ، جاندىن ئۆتىدىغان ئاچچىق سوغۇق باشلانغان. بىر نەچچە كۈن داۋام قىلغان بورانلىق شىۋىرغاندا نۇرغۇن ئادەم، ھېسابسىز چارۋا مۇزلاپ ئۆلگەن. قۇتىئۇش تەڭرىقۇت قاڭلىغا يېتىپ كەلگەندە، بىر نەچچە تۈمەن ئادەمدىن 3000 دىن كۆپرەك ئادەم قالغان.

قۇتىئۇش تەڭرىقۇت مىلادىدىن 44 يىل بۇرۇن قاڭلى خانلىقىنىڭ پايتەختىگە يېتىپ كەلگەندە، قاڭلى خانى ھەممە بەگلىرىنى ۋە شەھەر ئاھالىسىنى باشلاپ تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا چىقىپ قىزغىن قارشى ئالغان ھەمدە قۇتىئۇش تەڭرىقۇتقا بولغان ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلغان.

قۇتىئۇش تەڭرىقۇت توققۇز يىل ئىچىدە (49 — 40) شەرقىي ئۇيغۇرلار، ئۇيسۇنلار، قىرغىزلار، پەرغانىلىقلار، قاڭلىلار، ئالانلاردىن ئىبارەت نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى.

قۇتىئۇش تەڭرىقۇت مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ئۆز دۈشمەنلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن تارمار قىلىپ، «يېڭىلمەس قەھرىمان» قىياپىتىدە تارىخ

سەھنىسىگە چىقتى. ئۇ قۇدرەتلىك ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىگە ھۆكۈمران بولۇۋالغاندىن كېيىن، قاڭلى خانلىقىنىڭ پايتەختىدە تۇرۇشنى خالىمىدى. قۇ- تئوش تالاس دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى مۇۋاپىق بىر جايغا (ھازىرقى قازىقىستاندىكى جانبول رايونى ئەت- راپىدا — ئا) «تەڭرىقۇت شەھرى» ناملىق يېڭى شە- ھەرنى سالدۇرۇپ، ئۇنى پايتەخت قىلدى.

5. تالاس ئۇرۇشى

مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى ھون تەڭرىقۇتلۇقىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بېرىپ ئاپەت- لىك ئىچكى ئۇرۇشلار قوزغالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غەربىي يۇرتقا جىڭ جى ئاتلىق ئەمەلدارنى قاروچى بەگ قىلىپ ئەۋەتتى.

بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن تۇن- جى قاروچى بېگى ئىدى. جىڭ جى بىر مىڭ نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ، ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چېدىرغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ بىر تەرەپتىن شۇ يەردە بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايوندىكى دۆلەتلەرگە بار- دىغان ئەلچىلىرى، سودىگەرلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. يەنە كېلىپ تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ھونلاردىن ئايرىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ھونلارغا قارشى

تۇرىدىغان قىلىپ قويىدى. بۇ ئىشقا قوغۇشار تەگرىقۇت سۈكۈت قىلدى.

خەن سۇلالىسى قوغۇشاردىن خاتىرجەم بولسىمۇ، لېكىن قۇتىمۇش تەگرىقۇتنىڭ غەربىي تەرەپتىن بېسىپ كېلىپ، تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىشىدىن ناھايىتى بەك ئەنسىرىگەن.

خەن سۇلالىسى قاڭقىلدىكى قۇتىمۇش تەگرىقۇتقا ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇتىمۇش تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن گۇچى قاتارلىق ئەلچىلەرنىڭ جەسەتلىرىنى بېرىشىنى تەلەپ قىلغان. قۇتىمۇش خەن سۇلالىسىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئەلچىلەرگە: «سىلەرنىڭ كاللاڭلارنى ئالمىغانلىقىم، خەن سۇلالىسىغا قىلغان شەپقىتىم ھېسابلىنىدۇ» دېگەن. ئۇ يەنە مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن پادىشاھ خەن يەندىغا يازغان مەكتۇپىدا: «قاڭلى دېگەن بۇ جاي ماڭا تارلىق قىلىپ قالدى. راستىنى ئېيتسام ناھايىتى قىينىلىپ قالدىم. ياخشىسى قۇدرەتلىك خەن سۇلالىسىغا قايتىپ كەتمەكچىمەن» دېگەن①.

قۇتىمۇش تەگرىقۇتنىڭ نىيىتىنى چۈشەنگەن چېن تاڭ پادىشاھنىڭ تەستىقىنى ئالمايلا، ئاقسۇغا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلىغان. بۇ قوشۇننىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلارنىڭ قوشۇنى ئىدى.

چېن جى مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن ياشىنىپ قالغانلىقىدىن پېنسىيىگە چىققانىدى. چېن تاڭ بولسا ئۇ-

---

① يۈشىلە: «خەن سۇلالىسى قىزىرى تۆيمۇلدا». خەنزۇچە [illegible] -بەتكە قاراڭ.

نىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن قاراۋچى بەگ گەنيەنچۇننىڭ ئىزچىسى ئىدى. قەتئىي ئىرادىلىك، غەيرەتلىك چېن تاڭ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئىككى يۆنىلىشكە بۆلۈپ، قۇتىمۇش تەڭرىقۇتقا قارشى ماڭدۇردى. بىرىنچى يۆنىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن ئاقسۇ ئۇچتۇرپاندىن قارا قولغا ئۆتۈپ، تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى تەڭرىقۇت شەھىرىگە بېرىش، ئىككىنچى يۆنىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن قەشقەر ئارقىلىق پەرغانىگە ئۆتۈپ، تەڭرىقۇت شەھىرى ئەتراپىدا بىرىنچى يۆنىلىش بويىچە يولغا چىققان قوشۇن بىلەن قوشۇلۇش لازىم ئىدى①.

مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن گەن يەنچۇ، چېن تاڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ قوشۇن بەلگىلەنگەن چاغنىڭ ئۆزىدىلا تالاس دەرياسىنىڭ بويىدىكى تەڭرىقۇت شەھىرىنىڭ شەرقىدە بىر - بىرىگە قوشۇلدى. قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئارقىلىق قۇتىمۇش تەڭرىقۇتنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى ئىگىلىگەن گەنيەنچۇ، چېن تاڭلار قوشۇنىنى شەھەردىن 30 يول يىراقلىقتىكى جايغا باشلاپ كېلىپ توختاتتى.

قۇتىمۇش تەڭرىقۇت جىددى، خەتەرلىك پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بايقاپ، جەڭچىلىرىنى روھلاندۇرۇپ: «قاتتىق تۇرۇپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش ئەڭ ياخشى تەدبىر. شەھەردە ئاشلىق، يەم - خەشەك يېتەرلىك، شەھەرنىڭ سېپىلى ئېگىز ھەم قېلىن، قاتتىق تۇرغاندا

① پەنزا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. گۇاڭۋۇدىنىڭ تەرجىمىھالى»، «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

مۇداپىئە قىلغىلى بولىدۇ، ئاز دېگەندە يېرىم يىل چىداش-لىق بېرەلەيمىز، ئۇلار يىراقتىن كەلگەن، شەھەرنى ئۇ-زاققىچە قورشاپ تۇرالمايدۇ» دېگەن①.

قۇتىئوش تەگرىقۇت قاغلى خانلىقىدىن ياردەمگە كېلىدىغان قوشۇن كەلگىچە ۋاقىتتا ئۇتتۇۋېلىش ئۈچۈن چىلىڭ تاڭ شىتاۋىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئالدىماقچى بولدى. لېكىن گەنيەنجۇ، چىلىڭ تاڭلار تەگرىقۇتنىڭ ھىيلىسىنى سېزىپ قېلىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش تەييار-لىقىنى قىلدى. ئىككىنچى كۈنى چىلىڭ تاڭ شەھەر سېپىلى-دىن ئۈچ يول يىراقلىققا قىستاپ كېلىپ، شەھەرگە ھۇ-جۇم باشلىدى. ھونلارنىڭ ئاتلىقلىرى شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇشقان بولسا، پىيادە قىسىملىرى سېپىل ئۈستىدە تۇ-رۇپ ئوقيا ئېتىپ قارشىلىق قىلدى. ئۇرۇش كۈن پات-قىچە داۋام قىلدى. ھون ئاتلىقلىرى شەھەر ئىچىگە چېكىندى. قۇتىئوش تەگرىقۇت تۈن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، قورشاۋدىن بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن ئۆت-كەندە قاغلىدىن بىر تۈمەندىن ئارتۇق قوشۇن ياردەمگە كەلدى. ئۇلار بىر نەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ، چىلىڭ تاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنى قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئېنىق بىلگەن ھونلار شەھەر ئىچىدىن چىقىپ ھۇجۇم قىلدى. شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا يېقىلغان سان-ساناقسىز مەشئەللەر قاراڭغۇ كېچىنى خۇددى كۈندۈز-دەك يورۇتۇپ تۇراتتى. قاغلى قوشۇنلىرى بىلەن ھون

① لىن گەن: «ھون تارىخى»، خەنزۇچە 94 — 95 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قوشۇنلىرىنىڭ قىلغان بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇملىرى
فايتۇرۇلدى. خېلى ئېغىر زىيان تارتقان فاڭلى قوشۇنلىرى
ئارقىغا چېكىنىدى، ھونلارمۇ شەھەر ئىچىگە چېكىندى.
تاڭ ئاتقاندا چېڭ تاڭ شەھەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇ-
جۇم قىلىپ، شەھەرگە بېسىپ كىردى. ئاخىرقى نەپەسى
قالغىچە ئۇرۇشقان قۇتىئوش تەگرەقۇت باش ئەگمەي
قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى.
چېڭ تاڭ تالاس ئۇرۇشىدا قولغا چۈشكەن ئالتۇن -
كۈمۈش، ھېسابسىز چارۋا - ماللارنى ئۇرۇشقا قاتناشقان 15
خانلىقنىڭ بەگلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن. «تالاس ئۇ-
رۇشى» مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن بولغان.
چېڭ تاڭ غەربىي يۇرتتىكى 15 خانلىقنىڭ ئاچ-
كۆز ھۆكۈمرانلىرىنى تەگرىقۇت شەھىرىدىكى ھەددى -
ھېسابسىز بايلىقلارغا قىزىقتۇردى. بايلىق ۋە مەنسەپكە
بېرىلگەن بۇ ئاچكۆزلەر قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ،
قۇتىئوش تەگرىقۇتقا قارشى يۇرۇشكە قاتناشتۇرغان.
چېڭ تاڭ «تالاس ئۇرۇشى» دا «ياتلارنى ياتلارنىڭ قولى
بىلەن بويسۇندۇرۇش ئەڭ ئەلا تەدبىر» دېگەن ئىسترا-
تېگىيە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ غەلىبە قىلدى. قۇتىئوش
تەگرىقۇت بولسا نۇرغۇن ئۇرۇشلاردا غالىپ چىقىپ، ئا-
دەتتىن تاشقىرى مەغرۇرلىنىپ كېتىپ بىخەستە قالغانىدى.
شۇڭا ئۇ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز دۈشمەنلىرى
ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ بارمىغانلىقى بىلەن «تالاس
ئۇرۇشى» دا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى.

X باب دوستلۇق ۋە دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى

1 . ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش

قوغۇشار تەگرىقۇت مىلادىدىن 33 يىل بۇرۇن چاڭئەنگە كېلىپ بىرنەچچە ئاي زىيارەتتە بولدى. ئۇ شۇ چاغدا، پادىشاھ خەن يەندى بىلەن ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ باردى. قۇتىئوش تەگرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، قوغۇشار ئۆزىنى ھونلارنىڭ يەككە - يىگانە تەگرىقۇتى ھېسابلاپ، مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. سۆھبەت نەتىجىسىدە قوغۇشار تەگرىقۇت ۋاڭ جاۋجۈن ئاتلىق قىزغا ئۆيلەندى، بۇ ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قۇدىلىشىش ئىدى.

ۋاڭ جاۋجۈن ئەسلىدە خەلقىنىڭ چىرايلىق قىزلىرى ئىچىدىن تاللىنىپ ئوردىغا كەلتۈرۈلگەنىدى. ئۇ پادىشاھنىڭ كېنىزەكلىرى نامزاتى تۇرىدىغان ئوردىدا بىر نەچچە يىل تۇرغانىدى. خەن پادىشاھلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە پادىشاھ كېنىزەكلىرىنى ھەر يىلى بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن كېنىزەك بولۇشقا لايىقلىرىنى تاللايدىكەن. لېكىن كۆزدىن كەچۈرۈش قىزلارنىڭ سۈرەتلىرىنى سىزدۇرۇپ كۆرۈش ئارقىلىقلا بو-

لىدىكەن. شۇڭا قىزلار كېنىزەكلىك دەرىجىسىگە يېتىش ئۈچۈن، تەسلىكتە يىققان پۇللىرىنى ئوردا رەسساملىرىغا پارا بېرىپ، ئۆز سۈرەتلىرىنى ئىلاجىسى بار چىرايلىق سىزدۇرۇشقا تىرىشىدىكەن. ۋاڭ جاۋجۈن ئۆزىنىڭ ئىنتا-يىن چىرايلىقلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئوردىنىڭ ئا-تاقلىق رەسسامى ماۋيەنشۇنگە پارا بەرمىگەچكە، ئۇنىڭ سۈرىتىنى قەستەن سەت سىزىپ قويىدىكەن. شۇ سەۋەب-كە ئاساسەن ۋاڭ جاۋجۈن كېنىزەكلىك دەرىجىسىگە كۆ-تۈرۈلمىگەنىكەن.

خەن يۈەندى قوغۇشار تەگرىقۇتنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلماقچى بولۇپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق ئارقا ئوردىدىكى قىزلارغا: «كىمدەكى ھونلارغا ياتلىق بولۇشنى خالىسا، شۇ قىزنى مەلىكە قىلىپ تەيىنلەيمەن» دېگەن. ۋاڭ جاۋجۈن ئوردا قەپەزىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھونلار-غا ياتلىق بولۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

پادىشاھ خەن يۈەندى توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن كۈنىلا ۋاڭ جاۋجۈننى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەل-لىكىگە ھەيران قالغان، پادىشاھ ھەسرەت ئىچىدە ۋاڭ جاۋجۈننى قوغۇشارغا ياتلىق قىلغاندا، تەگرىقۇتنى ناھايىتى نۇرغۇن سوۋغا بىلەن (شاھانە كىيىم - كې-چەك، كىمخاپ، شايى، يىپەك قاتارلىق) ئۇزىتىپ قوي-غان. ئاندىن كېيىن پادىشاھ خەن يۈەندى ئوردا رەسسامى ماۋيەنشۇنى ئۆلتۈرۈپ (ۋاڭ جاۋجۈننىڭ سۈرىتىنى قەس-تەن خۇنۇكلاشتۇرۇپ سىزغانلىقى ئۈچۈن) تاشلىغان.

قوغۇشار تەگرىقۇت ۋاڭ جاۋجۈنگە ئۆيلىنىپ، ئىككى

يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىدىن 31 يىل بۇرۇن)
ئۆلگەن. خۇنلار ۋاڭجاۋجۈننى ئالچى نىڭغۇ دەپ ئاتاش-
قان. ۋاڭجاۋجۈن قوغۇشارنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، پادىشاھ
خەن چىڭدىغا يازغان ئىلتىماسىدا ئۆزىنىڭ ئۆگەي ئوغلى
پۇجۇلۇنۇتى (قوغۇشارنىڭ ئوغلى) غا ياتلىق بولۇشنى
خالىمايدىغانلىقىنى، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى
بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشاھ خەن چىڭدى ۋاڭجاۋجۈننىڭ
ئىلتىماسىنى رەت قىلىپ، ئۇنى خۇنلارنىڭ ئۆرپ - ئا-
دىتىگە بويسۇنۇپ، پۇجۇلۇنۇتى تەگرىقۇتقا ياتلىق بو-
لۇشقا بۇيرۇغان. ۋاڭجاۋجۈن پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى
ئالغاندىن كېيىن، پۇجۇلۇنۇتى تەگرىقۇتقا ياتلىق
بولغان.

2. نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى

تارىختا، خۇخەنيې تەگرىقۇت نامى بىلەنمۇ تىلغا
ئېلىنىدىغان قوغۇشار تەگرىقۇت مىلادىدىن 50 يىل بۇ-
رۇن خەن سۇلالىسىغا بېقىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈش-
مىنى قۇتىئۇش تەگرىقۇتنى خۇنلار پايتەختىنى تاشلاپ
ئوتتۇرا ئاسىياغا كېتىشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، تەگرىقۇت
بولۇشقا مۇيەسسەر بولالىغان. بولۇپمۇ مىلادىدىن 33 يىل
بۇرۇن ۋاڭجاۋجۈنگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، خۇنلار بى-
لەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى نىسپىي دوستلۇق كۈچى-
يىشكە باشلىغان. بۇنداق نىسپىي دوستلۇق 60 يىل (مى-
لادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 10 -

يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن. شۇ دوستلۇقنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا 150 يىلغىچە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 — 36 - يىللار) داۋام قىلغان تۇراقسىزلىق (گاھ تىنچلىق، گاھ ئۇرۇش)، ھالىتىنى ئاياغلاشتۇردى.

نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتى ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا ئالاقىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇنداق سودا ئالاقىسى ئىككى مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى ئالغا سۈردى. چۈنكى ئۆزئارا ئېلىپ بېرىلغان سودا ئالاقىسى ئارقىلىق ھونلار خەنزۇلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىنى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئالاتتى. خەنزۇلار بولسا ھونلاردىن ئۆزىگە كېرەكلىك بولغان ئات ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالاتتى. ئۇلار مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشكەندى.

نىسپىي دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىتىلىشى، ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىمۇ، خەن سۇلالىسىدىمۇ بىر مەزگىل تىنچلىق، خاتىرجەملىك كەيپىياتىنى ياراتتى. ئىككى تەرەپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، خەلقلەرنىڭ ئارام خۇدا ھايات كەچۈرۈشى، ئاھالە سانىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈردى.

قوغۇشار تەڭرىقۇت مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن ھونلارنىڭ پايتەختىگە قايتىپ بارغاندىن باشلاپ، خەن سۇلالىسىغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىيەتتە

ئېتراپ قىلىنغانىدى. شۇنىدىن باشلاپ ھونلار ئىچكى ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان ئىقتىسادىنى (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق، سودا) ئۆز ھالىتىگە كەلتۈرۈۋېلىشقا ئىمكانىيەت تاپقانىدى. تاغ قاپتاللىرى، چەكسىز كەتكەن يايلاقلار، دالىلارنى چارۋا - ماللار رەڭمۇرەڭ بولۇتلاردەك قاپلاپ تۇرىدىغان ئاجايىپ بىر گۈزەللىكنىڭ مەنزىرىسى ۋۇجۇتقا كەلدى. ھونلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن تاشقىرى، ئۆز دۆلىتىدە خانتىرچەملىك ئورناتتى. ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ئۇنى تولۇقلىدى. قۇدرەتلىك ھالەتكە كەلگەن ھون تەڭرىقۇتلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن تىكلىۋالدى. ئىچكى ئۇرۇشلار يۈز بەرگەندە، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان سىيانپىلار، ئوۋغانلار (بۇلار ئاسامن جۇڭگونىڭ ھازىرقى شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىدە ياشايتتى — ئا) نى قايتىدىن بويسۇندۇرۇۋالدى.

يۈجۈلۇنۇتىسە، سۇجىنۇتى، قىيالۇتى، تۈجۇلۇنۇتى (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 8 - يىلدىن مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە)، ئۇلۇنۇتى، ھۈتۇئارشى تاۋغانۇتى قاتارلىق ئالتە تەڭرىقۇت ھونلارغا 77 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 31 - يىلدىن مىلادىنىڭ 46 - يىلىغىچە) ھون تەڭرىقۇتلۇقى ناھايىتى كۈچەيدى.

و . ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى مۇناسىۋىتىنىڭ يامانلىشىشى

ھون تەڭرىقۇتلۇقىدا كۈللىنىش يۈز بەرگەندە خەن سۇلالىسى ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ ئانا جەمەتىدىن بولغان ۋاڭ ماڭ دېگەن ئادەم مىلادىنىڭ و - يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىدى. ئۇ ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەنزۇ رايونلىرىدىن ھونلارغا قېچىپ بېرىپ تەسلىم بولغۇچىلارنى قوبۇل قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. ھونلار بۇ تەلەپنى رەت قىلدى.

ۋاڭ ماڭ خەن سۇلالىسىدىكى جىھىندىن توپىغان جىنايەتچىلەر، ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلانغان كەمبەغەللەر، ياش يىگىتلەردىن بولۇپ 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللىدى. ئۇلارنى مىلادىنىڭ 10 - يىلى 12 قىسىمغا بۆلۈپ، 12 سانغۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە 12 يۆنىلىش بويىچە، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭدۇردى. بۇ قوشۇنلار سەددىچىن سېپىلى ئەتراپىغا توپلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن تەييار تۇرۇشتى.

قىيانۇلى تەڭرىقۇت باھچىلىقىدىكى لەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغا توپلاندى. ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشكە ئاسلا قالدى، لېكىن چوڭ ئۇرۇش بولمىدى.

ۋاڭ ماڭنىڭ يولسىزلىقىدىن غەزەپلەنگەن ھونلار

سەددىچىن سىپىلدىن ئۆتۈپ ھۇجۇم باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن نىسپىي دوستلۇق ئورنىنى دۈشمەنلىك ئالدى.

ۋاڭ ماڭ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ غەربىي تېررىتورىيىسىدىكى خانلىقلارغا ھۇجۇم قىلدى. مىلادىنىڭ 13 - يىلى ھونلارنىڭ ياردىمىنى ئالغان قارا شەھەر خانلىقى ۋاڭ ماڭ قوشۇنلىرىنىڭ دەن چىن باشچىلىقىدىكى بىر قىسمىنى تارمار قىلدى، دەن چىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋاڭ ماڭ بۇنىڭغا چىدىماي، مىلادىنىڭ 16 - يىلى قارا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، قارا شەھەر خانلىقى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان ھۇجۇمى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تامامەن ئۈزۈلدى. چۈنكى ھونلار ۋاڭ ماڭغا يول قويمىدى.

ۋاڭ ماڭ ئۆز مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، مىلادىنىڭ 19 - يىلى نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى چېگرا ئەتراپىغا توپلاپ، ھونلارغا يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. بۇ ھۇجۇممۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىنىڭ 24 - يىلى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ئۆزى بولسا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋاڭ ماڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پادىشاھ جەمەتىدىن بولغان لىيۇشۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى ھېسابىغا پادىشاھ بولۇۋالدى. ئۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قوشۇنلارنى ۋە بۆلۈنمە كۈچلەرنى بىر - بىرلەپ يوقىتىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردى.

پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى (ليۇشيۇ) مىلادىنىڭ 25 ـ يىلى ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى قۇدىلىشىش ئاساسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. غۇتۇئارشى تاۋغا نۇتى تەكەببۇرلۇق قىلىپ، خەن پادىشاھىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى.

خەن پادىشاھى گۇاڭ ۋۇدى (25—27) ھونلارنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانلىقىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ھەرجەھەتتىن (تەسىر دائىرە بۆلۈۋالغان يەرلىك خانلارنىڭ بۆلگۈنچىلىكى، ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىق) ئاجىزلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلارغا قارىتا پاسسىپ مۇداپىئە يۆنىلىشىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللار ۋە يۈنىلىش بويىچە خەن سۇلالىسى ھونلارغا قارىتا تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللاندى.

سىياسىي جەھەتتە: خەن پادىشاھى مىلادىنىڭ 30 ـ يىلى ھونلارغا ئەلچى ئارقىلىق ئالتۇن، پۇللارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلانماقچى بولدى. لېكىن ئۆزىنى باتۇر تەكەببۇرلۇققا ئوخشىتىدىغان ھون تەڭرىقۇتى غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى (18 — 46) يۈز خاتىرە قىلماي، خەن سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپلا تۇردى.

ھەربىي جەھەتتە: خەن سۇلالىسى چېگرا بويلاپ قوشۇن تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە قىلىشنىلا ئويلىدى. ئاكتىپلىق بىلەن ھونلارغا قارشى تۇرۇشقا پېتىنالمىدى. سەددىچىن سېپىلىنىڭ بۇزۇلغان جايلىرىنى ياساپ، تۇزەشتۇرۇپ قويۇش بىلەن قانائەتلەندى. يۇقىرىدىكى تەدبىرلەر ياخشى ئۈنۈم بەرمىدى.①

① لىن گەن: «ھون تارىخى»، خەنزۇچە 103 ـ بەتكە قاراڭ.

ئىككىنچى قىسىم

غەربىي هونلار ۋە شەرقىي هونلار

1 باب غەربىي هونلار

1 . هونلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى

مىلادىنىڭ 18 - يىلى غۇتۇئارشى تاۋغانۇتى-
تەگرىقۇت بولغاندا، ئۇ خانزادە بەينى (ئۇجۇلۇنۇتىنىڭ
ئوغلى) ئوڭ قول باتىس خان قىلىپ تەيىنلىدى. بەي-
هونلار تىررىتورىيىسىنىڭ جەنۇبىي ئىسمىدىكى خەن سۇلا-
لىسىغا چېگرىداش بولغان جايلاردا ياشايدىغان هون ۋە
ئۇۋغان (تونگۇسلارنىڭ بىر قىسمى) قەبىلىلىرىنى ئىدارە
قىلاتتى. ئۇ خېلىدىن بېرى تەگرىقۇتلۇق تەختىنى تارتىۋې-
لىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى. شۇڭا خانزادە
بەي تەگرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا بولىدىغان كېڭەشلەرنىڭ
كولسىغا قاتناشماي، قېيداپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە

خانزادە بەي يېتەكچىلىكىدىكى سەككىز قەبىلە سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىنى بويلاپ كەتكەن جايلاردا ياشايتتى. بۇ جايلار خەنزۇلارغا ناھايىتى يېقىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ جايلاردا ياشايدىغان ھۇنلار خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە باشقا جايلاردىكى ھۇنلارغا قارىغاندا كۆپ ئۇچرايتتى.①

مىلادىنىڭ 46 - يىلى غوتۇئارشى تاۋغانۇتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇداتىقۇ تەڭرىقۇت بولغان بولسىمۇ، ئۇمۇ شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا غوتۇئارشى تاۋغانۇتىنىڭ ئۇكىسى پانۇ تەڭرىقۇت بولغان. دەل شۇ چاغدا ھۇنلار دۆلىتىدە ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا چېكەتكە ئاپىتى پەيدا بولۇپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتكەن. چەكسىز كەتكەن يايلاقلار قىقىر چۆلگە ئايلىنىپ قالغان، ئادەملەر، چارۋا - ماللارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتە ئۆلۈپ تۈگىگەن.

بۇنداق دەھشەتلىك ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن پانۇ تەڭرىقۇت خەنسۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۇياڭ ۋىلايىتىگە (ھازىرقى بېيجىڭ ئەتراپىدا) ئەلچى ئەۋەتىپ، ھۇنلار بىلەن خەنسۇلالىسى ئارىسىدىكى كەسكىنلەشكەن مۇناسىۋەتنى يۇمشىتىش ئۈچۈن قۇدىلىشىش سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى.

① پەنۋىنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 184 - بەتكە قارالسۇن.

پادىشاھ گۇاڭ ۋۇدى ليماۋ باشچىلىقىدا ھونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش ھەققىدە سۆھبەت باشلىدى.

كۇتۇلمىگەندە خانزادە بەي گۇخىڭ ئاتلىق بىر خەنزۇ ئارقىلىق ھون تەگرىقۇتلۇقىنىڭ خەرىتىسىنى خەن پادىشاھىغا ئەۋەتىپ بەردى. خانزادە بەي مىلادىنىڭ 48 - يىلى ئۆزئەتراپىدىكى كۆچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىنى خوخەنيې تەگرىقۇت دەپ جاكالىغان. تارىختا خوخەنيې II دەپ ئاتالغان بەي، قوغۇشار (خوخەنيې I) نىڭ ئىزىنى بېسىپ، خەن پادىشاھىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىغا بېقىندىغانلىقىنى، شىمالدىكى ھونلاردىن خەن سۇلالىسىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

خەن سۇلالىسى كۆڭلىگە ئۇزۇندىن بېرى پۈكۈپ كېلىۋاتقان ئارزۇيىنىڭ ئەمەلگە ئېشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەلىپىنى خۇشاللىق بىلەن بىجانىدىل قوبۇل قىلدى. پانۇ تەگرىقۇتنىڭ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەت قىلدى.

خەن پادىشاھى خوخەنيې II گە ئەگەشكەن ھونلارنى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈپ كەلدى.

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلار ئۈچۈن ناھايىتى كەسكىن بۇرۇلۇش يۈز بەرگەن بىر يىل بولدى. چۈنكى شۇ يىلى بىر پۈتۈن ھون تەگرىقۇتلۇقى يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شەرقىي (جەنۇبىي) ۋە غەربىي (شىمالىي) ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

2. پانۇ تەگرىقۇت
(83 — 46)

غەربىي ھونلار (شىمالىي) ئۆز ئىچىنىڭ تۇنجى تەگرىقۇتى پانۇ ۋاقتىدا (46—83) ئۆز بېشىدىن ناھايىتى مۇرەككەپ ئەھۋاللارنى كەچۈردى.

مىلادىنىڭ 49 ـ يىلى شەرقتىكى ئۇۋغانلار، سىيانپىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلەشۋالدى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى غەربىي ھونلارنى پارچىلاش، قامال قىلىش، ئاخىرى يوقىتىش ئۈچۈن قولىدىن كەلگەن بارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ئۇلار غەربىي ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئۈزۈشكە ئۇرۇندى. لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

غەربىي ھونلار ئۇدا بىر نەچچە يىل يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت ۋە شەرقىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار)، ئۇۋغانلار، سىيانپىلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن شىمالىي تەرەپكە سىلجىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

پانۇ تەگرىقۇت ئەھۋالنىڭ شۇنداق ئېغىرلىقىغا قارىماي، ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى (ئوتتۇرا ئاسىيا، قازىقىستان) خانلىقلارنى تىزگىنلىۋالدى. پانۇ تەگرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى چەكلەش، ئۇلارنىڭ شەرقىي ھونلار بىلەن بولغان

مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. پانتۈ تەگرىقۇت بۇ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 51-، 52-، 55-، 64 - يىللىرى خەنسۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىش، ئۆزئاراسودىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. خەنسۇلالىسى مىلادىنىڭ 64 - يىلى پانتۈ تەگرىقۇت ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، پەقەت ئۆزئاراسودىنى يولغا قويۇشقىلا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن سودا ئالاقىسى مىلادىنىڭ 72 - يىلى ئۆز ئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتىن كېيىن ئۈزۈلۈپ قالدى.

پانتۈ تەگرىقۇت ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئەھۋالىنى ياخشىلىۋالغاندىن كېيىن، شەنشى، سەنشى، خېبېي ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەنسۇلالىسى غەربىي ھونلارغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى باشلىدى.

خەنسۇلالىسى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا شەرقىي ھون، تۇۋغان، سىيانپىلاردىن بولۇپ، بىرنەچچە تۈمەن ئاتلىق قوشۇننى ئاساس قىلىپ، تۆت يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم باشلىدى.

بىرىنچى يۆنىلىش: دۇكۇ باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھازىرقى گەنسۇدىكى جۇچۇەن ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ، غەربكە يۈرۈپ تەگرى تېغىدا (تۇرپاننىڭ شىمالىدا) غەربىي ھونلارنىڭ غ.يان خانى يېتەكچىلىكىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئۇلارنى بارىسكۆل (بارىكۆل) ئەتراپىغىچە قوغلاپ بېرىپ قۇمۇلنىمۇ ئالدى.

ئىككىنچى يۆنىلىش: گىڭ بىڭ باشچىلىقىدىكى

ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھازىرقى ئىڭشىيادىكى ئىرسىن كۆلىنىڭ بويىدىن شىمالغا قاراپ يولغا چىقىپ، قۇمۇلغا جايلىشىۋالغان دۈكۈ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدى. بۇ چاغدا پانۇ تەڭرىقۇت سىبىرىق دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گاۋجۇ شەھىرى (ئوردوس يايلىقىنىڭ شىمالىدا) ئارقىلىق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قاراپ ماڭغان 14 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق، قوشۇن بىلەن ھازىرقى داتۇڭ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، ھونلار تېررىتورىيىسىگە كىرگەن دۈشمەن قوشۇنلىرىغا (بۇلار ئاساسەن شەرقىي ھون، سىيانپى، ئۇۋغانلاردىن تۈزۈلگەن) كۆرۈنۈش بېرىپ، ئارقىغا چېكىندى. مانا شۇ ئۇچىنچى، تۆتىنچى يۈرۈشلەردىن ھۇجۇم باشلىغان قوشۇنلار مەغلۇپ بولۇپ، ئارقىغا چېكىندى.

3. سىيانپىلار ۋە غەربىي ھونلار

مىلادىنىڭ 83 - يىلى غەربىي ھونلار تەڭرىقۇتى پانۇتەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا سانىمۇلۇ ئوتىزى تەڭرىقۇت بولدى. بۇھونلار تەختىدە بىر يىل (83 — 84) ئولتۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ ئاتلىق خانزادە تەڭرىقۇت بولدى.

ئۇلۇغ تەڭرىقۇتلۇق قىلغان مەزگىلدە (84 — 87) غەربىي ھونلار سىيانپىلار تەرىپىدىن ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

سىيانپىلار ئەسلىدە تۇڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ھون تەڭرى-

قۇتى باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) ھازىرقى ئاشقى موڭغۇلىيە بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىن ئارتىپ ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىدە ياشايدىغان تۇڭگۇسلارنى (ھازىرقى مانجۇ ۋە موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى — ئا) بويسۇندۇرغان. ئوغۇزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان تۇڭگۇسلارنىڭ بىر قىسمى قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى — ئا)نىڭ شىمالىي تىزمىسىدىكى سىيانپى تاغلىرىغا بېرىپ جايلاشقان. شۇندىن باشلاپ ئۆزلىرىنى شۇ تاغ نامى بىلەن «سىيانپى» دەپ ئاتىغان.

بۇندىن باشقا، «سىيانپى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، «ۋېي يىلنامىسى. پادىشاھلار تەرجىمھالى، كىرىش خاتىرىسى» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، «سىيانپى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدا باشقىچە بىر قاراشمۇ بار.

سىيانپىلار مىلادىنىڭ 49 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلارغا قارشى مەيدانغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار قىدىرقان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تىزمىسىدىن خۇلۇنبىر كۆللۈك رايونىغا كۆچكەن، بۇ مىلادىنىڭ 60 - يىلى ئىدى. كېيىن خۇلۇنبىر كۆللۈك رايونىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ. ھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ قۇبدۇ رايونىغا جايلاشقان.

مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە سىيانپى خانى قىيپان سىيانپى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، قۇبدۇ رايونىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈشكە باشلىغان. قىيپان سىيانپىلارنى باشلاپ، ئىپتىقۇسىز مۇشەققەتلىك ئاجايىپ

خەتەرلىك كۆچۈش سەپىرىگە قەدەم قويغاندا، سىيانپىلارغا قىياپەتى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشاپ كېتىدىغان «سايىبى» ناملىق ئىلاھىي ھايۋان يول باشلىغان ئىكەن. سىيانپىلار مانا شۇ ئىلاھىي ھايۋاننىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئېگىز تاغلار، چوڭقۇر جىلغىلاردىن ئۆتۈپ، قاتمۇ قات تۇساقلارنى بۆسۈپ چىقىپ، ھەر يىل بولدى دېگەندە كۆزلىگەن جايغا يېتىپ كېلىشكەن. شۇندىن باشلاپ سىيانپىلار «سايىبى» دېگەن ئىلاھىي ھايۋانغا چوقۇنىدىغان بولغان. يۇقىرىدىكى تارىخىي يىلنامىدا «سىيانپى» دېگەن نام «سايىبى» نامىدىن كېلىپ چىققان دەپ بايان قىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل قاراشنىڭ بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام تاغنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىرىدە «سىيانپى» دېگەن نام ئىلاھىي ھايۋان «سايىبى»نىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ قايسى بىرىنىڭ توغرىلىقى ھېلىغىچە بىر يەرگە توختىغان ئەمەس.

سىيانپىلار مىلادىيەدىن 206 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 300 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزاق بىر مەزگىلدە ھون تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاساسەن تۈركىلىشىپ كەتكەن. شۇڭا تارىخچىلار ئۇلارنى «سىيانپى تۈركلىرى» دەپ ئاتىشىدۇ.

سىيانپىلار مىلادىنىڭ 49 - يىلى ئىسيان كۆتۈرۈپ ھونلار تەركىبىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خەن

سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي ھونلارغا قارشى بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشتى. غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 85 ـ يىلىغا كەلگەندە، سىيانپىلارنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسىگە يولۇقتى. شۇ يىلى بايكۆلنىڭ بويلىرىدا ياشايدىغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، خىيلۇگجيالق. لياۋنىڭ، جىلىن قاتارلىق ئۆلكىلەردە ياشايدىغان سىيانپىلار، ئىلى ۋادىسىدا ياشايدىغان ئۇيسۇنلار تەرەپ ـ تەرەپتىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشتى. مانا مۇشۇنداق ئېغىر ھال يۈز بەرگەندە غەربىي ھون ئاھالىسىدىن 200 مىڭ كىشى خەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

مىلادىنىڭ 87 ـ يىلى ئۇرخۇن دەرياسى بويىدا سىيانپىلار بىلەن غەربىي ھونلار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى دەھشەتلىك، قانلىق ئۇرۇش يۈز بەردى. ئۇرۇشتا غەربىي ھون تەڭرىقۇتى ئۆلۈغ تەڭرىقۇت ئەسىرگە چۈشتى.

مىلادىدىن 206 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت تونگگۇسلارنى بويسۇندۇرغاندا تونگگۇس خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تۈزلىۋەتكەندى. شۇ تارىخىي ئاداۋەتنى ئۇنتۇمىغان سىيانپىلار ھونلاردىن قاتتىق ئۆچ ئالدى. سىيانپىلار ئەسىرگە چۈشكەن ئۆلۈغ تەڭرىقۇتنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسىنى تەتۈر سويۇپ ئۆلتۈردى. غەربىي ھونلار بۇ ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ كۆچتى.

4 . ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئۇلۇغ تەڭرىقۇت (87 - يىل) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا شىمالىي تەڭرىقۇت نامى بىلەن ئاتالغان ھون خانزادىسى تەڭرىقۇت بولدى (بۇ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ئاتا بىر، ئانا باشقا قېرىندىشى بولۇپ، باشتا ئۇ ئۇڭ قول بىلگەخان بولغان. تارىختا ئۇنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس).

غە شىمالىي تەڭرىقۇت ھونلارغا تەڭرىقۇتلۇق قىلغان چاغدا (87—91) خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي ھونلار ئارىسىدا ئىككى قېتىم ئۇرۇش بولدى.

مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسى 36 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، ئۈچ يۆنىلىش بويىچە ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئا) دۇشەن، گېڭ بىڭ باشچىلىقىدىكى 18 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن ئوردوس يايلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىن يولغا چىقىپ غەربىي ھونلارغا قارشى ماڭدى. شەرقىي ھون تەڭرىقۇتى تۈنتۈغىي 10 مىڭ ئاتلىق ھون قوشۇنىنى باشلاپ ئوردوس يايلىقىنىڭ شىمالىدىن يولغا چىقىپ غەربىي ھونلارغا قارشى ماڭدى. دىڭ خۇڭ باشچىلىقىدىكى 8 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن (بۇلارنىڭ ھەممىسى تۇبوت) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ گۇياڭ ناھىيىسىدىن يولغا چىقتى.

دۇشەن باشچىلىقىدىكى قوشۇن، ھونلار تېررىتورى-

يىسىگە 3 مىلىڭ يولچە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبىي تىزمىلىرىدا شىمالىي تەگرىقۇت بىلەن ئۇچراشتى. ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بولدى. شىمالىي تەگرىقۇت غەربكە چېكىنىپ ئالتاي تاغلىرىغا يۈرۈپ كەتتى. غەربىي ھون ئاھالىسىدىن 200 مىڭ كىشى تەسلىم بولدى. دۈشمەن بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا ـ مال غەنىمەت ئالدى. دۈشمەن شەرقىي ھون ۋە توبوتلارنىڭ كۆچمەگە تايىنىپ غەربىي ھونلار ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسىنىڭ خاتىرىسىنى خاڭگەي تېغىدىكى بىر تاشقا ئويدۇرۇپ، كەينىگە ياندى.① غەربىي ھونلار مىلادىنىڭ 90 ـ يىلى ۋە 91 ـ يىلى يەنە مەغلۇپ بولدى.

5. سىيانپىلارنىڭ كۆچىشى

غەربىي ھونلار بىر نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن غەربكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئەلنى ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن جايلارغا سىيانپىلار كىلىپ ئورۇنلاشتى. شۇ چاغلاردا غەربكە كۆچمەي ئۆز يۇرتىدا قېپقالغان ھونلاردىن 600 مىڭ كىشى سىيانپىلارغا تەسلىم بولدى.

مىلادىنىڭ 91 ـ يىلى شىمالىي تەگرىقۇت ھونلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ

① پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. بەنچاۋ ھەققىدە تەزكىرە»، خەنزۇچە 1556 ـ بەتكە قارالسۇن.

كەتكەندىن كېيىن، ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا (ھازىرقى تاشقى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدە) ناھايىتى چوڭ ۋاكۇئۇملۇق يۈز بەردى.

سىيانپىلارنىڭ كۆچىيىپ كېڭەيگەنلىكىدىن چۆچۈگەن خەن سۇلالىسى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ شەرقىي ھۇنلار، ئۇۋغانلار بىلەن بىرلىكتە تۇرۇپ، سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇش يولىغا ئۆتتى.

مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ يېرىمىدا سىيانپىلاردىن تالانتلىق، باتۇر بىر تارىخىي شەخس مەيدانغا چىقتى. ئۇ تانشىخۇي ئىدى.

تانشىخۇي مىلادىنىڭ 147 - يىلى سىيانپىلارغا خان بولدى. ئۇ 20 يىل ئىچىدە (147—167) بايكۆل بويىدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى، ئەسلى ماكانلىرىدا قالغان ھونلارنى، ئۇيسۇنلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ شەرقىي كورىيىنىڭ غەربىي چېگرىسى بىلەن ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالىي بايكۆل، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىملىرى، غەربىي يەتتە سۇ (ھازىرقى قازىقىستان) دىن ئوتتا ئاسىياغىچە، جەنۇبىي سەددىچىن سېپىلىغىچە سوزۇلغان ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى (147—235) ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

تانشىخۇي 20 نەچچە يىلغىچە (156—178) خەن سۇلالىسىغا قارشى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇ سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىغا، گەنسۇنىڭ جۇچۈەن قاتارلىق جايلىرىغا بېسىپ كىرىپ، خەنزۇ خەل-

قىكە چىدىغۇسىز بالايى ـ ئاپەتلەرنى كەلتۈردى.

سىيانپىلارغا 25 يىل ئىمپېراتور بولغان تانشىخۇي مىلادىنىڭ 183 ـ يىلى 43 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. تانشىخۇي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سىيانپى شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تالىشىش بولۇپ تۇردى. ئۇلاردا بۆلۈنۈش، قايتا بىرلىككە كېلىش، ئاخىرى بىرىپ ھالاك بولۇش يۈز بەردى.

6. بەن چاۋ ھەمدە بەن يۇڭ غەربىي يۇرتتا

خەن قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 73 ـ يىلى قۇمۇلنى غەربىي ھونلار قولىدىن ئالغاندىن كېيىن، شەرق بىلەن (ئاساسەن جۇڭگو بىلەن) غەرب ئارىسىدىكى قاتناش ئۆز ھالىتىگە كەلدى. بۇ ئالاقە مىلادىنىڭ 16 ـ يىلىدىن باشلاپ مىلادىنىڭ 73 ـ يىلىغىچە (60 يىل) ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. چۈنكى ۋاڭ ماڭنىڭ قالايمىقانچىلىقىدىن كېيىن خەن سۇلالىسى ھالسىراپ قالغانلىقتىن، غەربىي ھونلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ئۆزىنى چەتكە تارتقانىدى.

پادىشاھ خەنمىڭدى (58—75) مىلادىنىڭ 73 ـ يىلى غەربىي ئىستراتېگىيە ۋە خەلقئارا قاتناشتا ناھايىتى مۇھىم تۈگۈنلەرنىڭ بىرى بولغان قۇمۇلنى ئالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بىلەن غەربىي ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاشقا

كىرىشتى. پادىشاھ خەن مىندى شۇ مەقسەتنى كۆزدە تۇتۇپ، مىلادىنىڭ 73 - يىلى بەن چاۋنى 36 ئادەم بىلەن تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىغا كېلىپ 31 يىل (73—102) پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ شۇ جەريانىدا ئەلچىلەرنىڭ هوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، ئەڭ ئاۋۋال لولان خانلىقىغا كېلىپ، لولان خانلىقىدا تۇرۇۋاتقان هون ئەلچىسىنى، ئاندىن تېپىپ خوتەن خانلىقىغا كېلىپ، هونلار تەرىپىدىن قويۇلغان نازارەتچىسىنى كۆزدىن يوق قىلدى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا هونلارغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 77 - يىلى كۇچار خانلىقى بىلەن قارا شەھەر خانلىقىنىڭ مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا جىمسار ئەتراپىدىكى ئارقۇش خانلىقى ۋە ئالدى قوش خانلىقى (تۇرپان) دىكى خەن قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ چوڭ بىر غەلىبىگە ئېرىشتى. پادىشاھ خەن جاڭدى (76—88) غەربىي هونلارنىڭ قىستىشى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن بەن چاۋنى قۇمۇلدا بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي دېھقانلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 73 - يىلىدىن 77 - يىلىغىچە تۆت يىل داۋام قىلغان خەلقئارا قاتناش يەنە ئۈزۈلدى. بۇلداق ئۈزۈلۈش 14 يىل (77—91) داۋام قىلدى. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 77 - يىلى پادىشاھنىڭ يارلىقى بويىچە قايتىپ كېتىشكە ھازىرلانغان بولسىمۇ، خوتەن خانى ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋ-

ۋالدى. بەن چاۋ ئەلچى سۈپىتىدە قەشقەردە تۇرۇپ قالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 80 - يىلى پادىشاھ خەن جاڭدىغا يازغان مەكتۇپىدا: «ياۋايى ياتلار ئارقىلىق ياۋايى ياتلارغا ھۇجۇم قىلىش جۇڭگو ئۈچۈن پايدىلىق» ① دېگەن. ئۇ پادىشاھتىن ئاززاق قوشۇن ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. پادىشاھ خەن جاڭدى شۈي خان باشچىلىقىدىكى 1000 كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك قوشۇننى بەن چاۋغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتكەن.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى بىر - بىرىگە (ھون تەرەپدارلىرى بىلەن خەن تەرەپدارلىرىنى) ئۇرۇشتۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەب بولغان. بەن چاۋ مىلادىنىڭ 87 - يىلى خوتەن، قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق خانلىقلارنى غەربىي ھونلارغا سادىق بولغان كۇچار، قاراشەھەر خانلىقلىرىغا قارشى ئۇرغۇزدى. ئۇلاردىن 25 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلدۇرۇپ، كۇچار، قاراشەھەر خانلىقلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقۇزدى.②

مىلادىنىڭ 90 - يىلى كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ (مىلادىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئىمپېراتورى قەنىشقا II (123—78) خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىل-

---

① پەنۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە 192 - بەتكە قارالسۇن.

② رېنې گىررۇسېت (فرانسوز تارىخچىسى): «بوز ئىمر ئىمپېراتورلۇقى»، تۈركچە 62 بەتكە قارالسۇن.

دۇرۇپ ئەلچى ئەۋەتكەن. كوشان ئەلچىلىرى قاماقتا ئېلىنغان. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە ئىمپېراتور قەنشىقا II ئۆز ئۈكىسى ××× نىڭ باشچىلىقىدا كاتتا قوشۇننى ئاتلاندۇرۇپ پامىر ئارقىلىق غەربىي يۇرتقا ماڭدۇرغان.

كۇچار خانلىقى كوشانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن ماڭدۇرغان. شۇنداق بولسىمۇ بەن چاۋ خوتەن، قەشقەر، ياركەنت خانلىقلىرىدىن توپلانغان قوشۇنلارغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات يولىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئاخىرى كوشانلار مەغلۇپ بولدى. ①

مىلادىنىڭ 91 - يىلى غەربىي هونلارنىڭ نۇرغۇن قىسمى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن 77 - يىلدىن 91 - يىلغىچە ئۈزۈلۈپ قالغان قاتناش ئەسلىگە كەلدى. چۈنكى غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 91 - يىلى مەغلۇپ بولۇپ، قۇمۇلنى قولدىن بېرىپ قويدى. شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى قاتناش ئەسلىگە كېلىپ 91 - يىلدىن 106 - يىلغىچە (15 يىل) داۋام قىلدى. شۇ مەزگىلدە بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدا ئوگۇشلۇق پائالىيەت ئېلىپ باردى. كېيىن پادىشاھ خەن خىدى (105—88) مىلادىنىڭ 102 - يىلى بەن چاۋنى قايتۇرۇپ كەتتى.

غەربىي هونلار ئۆزىنى ئوگشۇالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 106 - يىلى خەن سۇلالىدىن قوشۇنلىرىنى تارتىۋالدى. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە

① پەنۇنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 192 - بەتكە قارالسۇن.

يەنە ئۆزۈلۈپ قالدى. غەربىي هونلار بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى خانلىقلار يەنە ئاپاق - چاپاق بولۇۋالدى.

مىلادىنىڭ 89 - يىلى هونلاردىن خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ئىككى يۈز مىڭ كىشى سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، شەرقىي هونلارغا قوشۇۋېتىلگەن. ئۇلار شەرقىي هون تەڭرىقۇتلۇقىغا بويسۇنماي ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ كەتكەن. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلىغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولغان. مانا شۇلار مىلادىنىڭ 94 - يىلى هونلار يۇرتىدىن غەربكە كۆچۈپ كەتمىگەن قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ، خانزادىسى پانغۇنى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتۈرگەن. پانغۇ تەڭرىقۇت (94—118) تارىم ۋادىسىنى ئىزگىنىلىۋالغان. ئۇ مىلادىنىڭ 104 ‐، 105 - يىللىرى خەن سۇلالىسىغا ئىككى قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تەلىپى رەت قىلىنغان.

پانغۇ تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى هونلار خەن سۇلالىسى چېگرىلىرىغا هۇجۇم قىلىپ، خېشى كارىدورىغا تەهدىت سېلىپ تۇرغان. پانغۇ تەڭرىقۇت مىلادىنىڭ 118 - يىلى سىيانپىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتكەن.

پانغۇ تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى هونلار هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چۈنكى خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ شەرقىي هونلار بىلەن بىرلىشىۋېلىشىدىن قورقۇپ، شۇ جايغا كۆچۈرگەن.

پائغۇ تەگرىقۇتتىن كېيىن (118 - يىلدىن كېيىن) غەربىي خۇن تەگرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس. شۇندىن بۇيان غەربىي خۇنلارنىڭ ھەرىكىتىگە غۇيان خان نامى بىلەن ئاتىلىدىغان خۇن خانلىرىنىڭ يېتەكچىلىك قىلغانلىقى تارىخىي يىلنامىلاردا تىلغا ئېلىنىدۇ.

مىلادىنىڭ 124 - يىلى غۇيان خان باشچىلىقىدىكى غەربىي خۇنلار ئارقا قوش خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، قۇمۇلدا تۇرىدىغان سۇبان باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى يوقاتتى. غۇيان خان شۇ غەلىبىدىن كېيىن ئالدى قوش (تۇرپان) خانلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، شەرقتىن غەربكە بارىدىغان قاتناشنى تىزگىنلىۋالدى.

پادىشاھ خەن ئەندى (125—107) مىلادىنىڭ 123 - يىلى بەن يۇن باشچىلىقىدا 500 كىشىلىك كىچىككىنە بىر قوشۇننى تارىم ۋادىسىغا ئەۋەتتى. مىلادىنىڭ 126 - يىلى بەن يۇن كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، غۇيان خاننى مەغلۇپ قىلدى. مىلادىنىڭ 127 - يىلى خەن پادىشاھى خەن شۇنەندى بەن يۇننى جىنايەت ئۆتكۈزدى دېگەن باھا بىلەن زىندانغا سالدى.①

غەربىي خۇنلارنىڭ قالغان قىسمى مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىغىچە غۇيان خان ئاتلىق يېتەكچىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا پائالىيەت ئېب

---

① بەلگۇ: «خەن يىلنامىسى. خۇنلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3780 - بەتكە قارالسۇن.

لىپ بارغان. غۇيان خان باشچىلىقىدىكى غەربىي هونلار غەر-بىي يۇرتتىكى (هازىرقى شىنجاڭ) هۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسى بىلەن 60 يىلغىچە (مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن 150 - يىللىرىغىچە) ئۇرۇشقان. شۇ مەز-گىلدە تالاش - تارتىشتا قالغان جاي قۇمۇل بولۇپ، ئاخىرى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى تىزگىنلى-ۋېلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغان. چۈنكى شەرقىي خەن سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەر-نىڭ بەرگەن زەربىسى ئاستىدا هالاك بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تانشىخۈي باشچىلىقىدىكى سىيانپىلار خەن سۇلالىسىنىڭ قورقۇنچلۇق دۈشمىنىگە ئايلانغانىدى.

7 . زابىندىر خانلىقى

مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى غەربىي هونلارنىڭ ئاھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستاننىڭ غەربىي قىسمىغا قاراپ كۆچكەندە، هونلارنىڭ يا-شانغان ۋە ئاجىزلىرىدىن بولۇپ ئىككى يۈز مىڭ كىشى هازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تۇرۇپ قال-غان. مانا شۇ هونلار زابىندىر خانلىقى دەپ ئاتىلىدى-غان دۆلەتنى قۇرغان. بۇ دۆلەت مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە هۆكۈم سۈرگەن.

بۇ دۆلەت ھەققىدە: «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى.

زابىندىر خانلىقى» بابىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن:

«زابىندىر دۆلىتى ئۈيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان... ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ھونلار شىمالىي تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ قەبىلىلىرىدىن ئىدى. ھونلار خەن سۇلالىسىنىڭ دۆشمەن ئاتلىق سانغۇنى تەرىپىدىن قوغلانغاندا، شىمالىي تەڭرىقۇت ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ غەربكە يۈرۈپ قاڭلىغا كەتكەن. مانا شۇ ھونلارنىڭ ئاجىزلىرى يۈرۈشنى داۋام قىلالماي، كۇچارنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئۇلار جايلاشقان تېررىتورىيە بىر نەچچە مىڭ يولغا سوزۇلغان. ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ. لياڭجۇلۇقلار (جاڭيېلىقلار) ئۇلارنىڭ خانىنى «تەڭرىقۇت خان» دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئېگىز ھارۋىلىقلار (ئۇيغۇرلار ـ ئا) بىلەن ئوخشاش، ئۇلار ناھايىتى پاكىز، قىرقىماچاچ قاشلىق كېلىدۇ. يۈزلىرىگە ئىرىمچىك سۈركەيدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ يۈزلىرى يالتىراپ تۇرىدۇ، ھەر كۈنى ئۈچ قېتىم ئېغىزىنى چايقايدۇ، ئاندىن كېيىن تاماق يەيدۇ. ئۇلارنىڭ دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىدا يانار تاغ بار، تاغنىڭ ئەتراپىدىكى تاشلارنىڭ ھەممىسى ئېرىپ بىر نەچچە ئون يول جايغىچە ئېقىپ بارغاندىن كېيىن ئاندىن قېتىشىدۇ. كىشىلەر مانا شۇ قېتىشمىدىن دورا ياسايدۇ.»①

مىلادىنىڭ 420 ـ يىلى زابىندىر خانلىقىنىڭ خا-

① ۋېيشۇ «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي ئەللەر ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 2268 ـ بەتكە قاراڭ.

نى ئاۋار خانلىقى (394—551) نىڭ خاقانى تالان (414—431) بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ ئاۋارخانلىقىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتىدۇ. ئۇلار چېگرىدىن ئۆتۈپ يۈز يولدىن كۆپرەك يول يۈرگەندىن كېيىن ئاۋارلارنى كۆرىدۇ. ئۇلار ئاۋارلارنىڭ كىيگەن چاپانلىرىنىڭ پاسكىنىلىقى، چاچلىرىنىڭ توقۇلۇپ كەتكەنلىكى، قوللىرىنى يۇمايدىغانلىقىنى كۆرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاۋار خوتۇن - قىزلىرىنىڭ يۇيۇلمىغان قاچا - قۇچىلارنى يالاۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن زابىندىر خانى «مەن مانا شۇنداق ئىتلار دۆلىتىگە كىرىپ قاپتىمەن» دەپ ئارقىغا قايتقان. ئاۋار خاقانى تالان ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇلارغا يېتەلمىگەن. ئۇلارنىڭ توبا خانلىقى (386—534) بىلەن ئالاقىسى ياخشى بولغان. مىلادىنىڭ 443 - يىلى توبا خانى توباتاۋغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ھەتتا توبالار بىلەن بىرلىشىپ، ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشقانمۇ زابىندىرلار ئىدى.

غەربىي ھونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىنكى پائالىيىتى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق.

II باب شەرقىي ھونلار

1. شەرقىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئۈچۈن كۆرسەتكەن خىزمىتى

مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھون تەڭرىقۇتلۇقى غەربىي

ۋە شەرقىي ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەنـ
دىن كېيىن، شەرقىي ھون تەڭرىقۇتى ھەي (خۇخەنيې II)
غەربىي ھونلار بىلەن قارشىلىشىش يولىغا ماڭدى. شەر-
قىي ھونلار (جەنۇبىي ھونلار) خەن سۇلالىسىنىڭ ئور-
ۇنلاشتۇرۇشى بويىچە سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆ-
چۈپ كىردى. ھونلار ھازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقىدىن
تارتىپ، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن ئىچكى
موڭغۇلىيىدىكى كۆكخوتتىن تارتىپ، باۋتۇ ئەتراپىغىچە
بولغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

خەن سۇلالىسى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى باۋتۇ شەھە-
رىنىڭ غەربىگە شەرقىي ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ ئوردى-
سىنى قۇرۇپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا خەن سۇلالىسى شەر-
قىي ھونلارنى غەربىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش
ئۈچۈن شەرقىي ھون پايتەختىگە دۇرغۇن قوشۇن ئەۋەت-
تى. شەرقىي ھونلارمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىنى
مۇداپىئە قىلىشنى ئۈستىگە ئالدى.[1] خەن سۇلالىسى شەر-
قىي ھونلارغا ھەر يىلى 190 مىليون سەر داچەن پۇل
بېرىپ تۇردى. شۇندىن باشلاپ شەرقىي ھونلارنىڭ
ئاھالىسى قەدەممۇ قەدەم ئاۋۇدى.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىغا كەلگەندە شەرقىي ھون-
لارنىڭ ئاھالىسى 250 مىڭغا يەتتى. ئۇلار 50 مىڭ
كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى.

«كېيىنكى خەن يىلنامىسى» نىڭ «جەنۇبىي ھونلار
ھەققىدە قىسسە»، «سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە»، «ئۇۋۇغانـ
لار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا،

شەرقىي هونلارنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىش مۇمكىن:

شەرقىي هونلار خەن سۇلالىسىنىڭ دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاساسلىق رول ئوينىدى. بۇنداق رولنى ئىككى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

مىلادىنىڭ 73 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي هونلارغا قىلغان هۇجۇمىدا شەرقىي هون ئاتلىق قوشۇنلىرى ئاكتىپ قاتناشتى. بولۇپمۇ مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي هونلارغا قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان 36 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ 20 مىڭى هون ئاتلىق قوشۇنى بولغان بولسا، 8 مىڭى تىبەت ئاتلىق قوشۇنى بولۇپ، خەنزۇلاردىن قاتناشقىنى 8 مىڭ ئىدى. مىلادىنىڭ 90 -، 91 - يىللىرى خەنزۇلارنىڭ غەربىي هونلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتالىشىدا شەرقىي هونلار ھەل قىلغۇچى رول ئوينىدى. بۇنىدىن تاشقىرى شەرقىي هونلار مىلادىنىڭ 50 - يىللىرىدىن 150 - يىللىرىغىچە پۇرسەت تاپسىلا غەربىي هونلارغا هۇجۇم قىلىپ تۇردى.

شەرقىي هونلار يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ سىيانپىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغىمۇ قاتناشتى. تانشىخۇي ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن سىيانپىلار خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ناھايىتى قورقۇنچلۇق خەۋپ ئىدى. تانشىخۇي مىلادىنىڭ 177 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي تېررىتورىيىسىگە 30 قېتىم هۇجۇم قىلدى. خەن

سۇلالىسى تانشىخۇينى كۈيئوغۇل قىلىپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، تانشىخۇي خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىۋەتكەن. خەن سۇلالىسى باشقا ئامال تاپالماي، مىلادىنىڭ 177 - يىلى 30 مىڭ ئاتلىق قوشۇن (بۇ قوشۇننىڭ زور كۆپچىلىكى شەرقىي هون ئاتلىقلىرى ئىدى)نى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۈچ يۆنىلىش بويىچە سىيانپىلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قوشۇن تانشىخۇي تەرىپىدىن تارمار قىلىندى، بىر نەچچە مىڭ كىشىلا قېچىپ قوتۇلدى. شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان شەرقىي هون قوشۇنلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى هالاك بولدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شەرقىي هونلار غەربىي هونلارغا ۋە سىيانپىلارغا قارشى تۇرۇشتا خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ناهايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى.

2 . شەرقىي هونلاردا داۋالغۇش

مىلادىنىڭ 140 - يىلىغا كەلگىچە شەرقىي هونلارغا 14 كىشى تەڭرىقۇت بولدى. شەرقىي هونلار مىلادىنىڭ 48 - يىلى بۆلۈنۈپ، ئۆز قېرىنداشلىرى غەربىي هونلارغا قارشى ئۇرۇشۇپ سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىنى هېس قىلدى. شۇڭا ئۇلار سەددىچىن سېپىلىدىن چىقىپ، غەربىي هونلارغا قوشۇلۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا يول قويمىدى.

مىلادىنىڭ 140 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت

بۇزۇلدى. ئاۋۋال شەرقىي خۇنلارنىڭ سول قانىتىدىكى قۇلۇن خان ئۇش ئۇلۇغ قول بىلگە خان بىلەن بىرلىشىپ، خانزادە چىڭيۇنى تەگرىقۇت دەپ كۆتۈردى. شەرقىي خۇنلارنىڭ پايتەختى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شى ئامىيسىدە) دىكى خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. قۇ- لۇن خان ئۇش يەنە شەرقتىكى ئۇۋغان قەبىلىلىرى، غەربتە تىبەت قەبىلىلىرىدىن تۈزۈلگەن بىرنەچچە تۈ- مەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ شىمەنگە ھوجۇم قىلىپ، ئۆزى ئالدى. ئالدىن شەنشى، سەنشى. خېبېيدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خەن سۇلالىسى ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك باسقۇچقا كىرىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خېبېينىڭ ئەتراپىدىكى ئۇۋغانلار بىلەن خەنزۇلاردىن تۈ- زۈلگەن بىر نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، جاڭجىن ئاتلىق سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا قۇلۇن خان ئۇش- قا قارشى ماڭدۇردى. ھازىرقى سەنشىدىكى شاۋشەن ئەتراپىدا قاتتىق ئۇرۇش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا بىر قىسىم ئۇۋغانلار خۇنلار تەرىپىنى ئالدى.

ميلادىنىڭ 143 - يىلى شەرقىي خۇنلار ئىچىدىكى ماشى بىر قىسىم خەنجەرۋازلارنى ئەۋەتىپ، قۇلۇن خان ئۇش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم خانلارنى ئۆلتۈر- دى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خەنگە مايىل خۇنلار ئۇستۇن- لۈككە ئىگە بولۇپ، ئۇرۇش ئاياغلاشتى. لېكىن خەن سۇلالىسى شەرقىي خۇنلارنىڭ يەنە قارشى چىقىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارنى شەنشى، سەنشى، خېبېي ئۆلكىلىرىنىڭ مەركىزى ۋە جەنۇبىدىكى جايلارغا كۆچۈردى.

مىلادىنىڭ 187 - يىلى شەرقىي خۇنلارنىڭ شىرو قەبىلىسى بىلەن شىئۇتسۇگا قەبىلىسىدىن 100 مىڭ كىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ قالىخۇي تەڭرىقۇت (179 — 188)نى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئىججىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇت بولدى. ئىسيان كۆتۈرگەنلەر خۇنلارنىڭ شۇ قەبىلىسىدىن قۇلىغۇ دىگەن خاننى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتۈردى. ئىججىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇت (188 — 195) ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزى لوياڭغا كىلىپ خەن پادىشاھىدىن ياردەم سورىدى. لېكىن مىلادىنىڭ 181 - يىلى كۆتۈرۈلگەن «سىرىق ياغلىقلار» دەپ ئاتالغان دىھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە قالغان خەن سۇلالىسى ناھايىتى چاپسان ھالاك بولۇش ئالدىدا تۇراتتى. شۇڭا ئىججىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇتقا قىلچە ياردەم بىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. لوياڭدىن ئۈمىدسىز قايتقان تەڭرىقۇت بىرنەچچە مىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى باشلاپ كىلىپ، دىھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىر تارمىقى بولغان بەيبو قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. ئۇلار بىلەن بىرلىكتە تەييۈەن ئەترابلىرىغا ھۇجۇم قىلدى.

دىھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كىيىن ئىججىشى سۇيغۇ تەڭرىقۇت ۋاقىتلىق بولسىمۇ ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىڭ فىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئائىلىسىنى شۇ جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى.

شەرقىي خۇنلارنىڭ ئەسلى پايتەختىدە (سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىشى ناھىيىسى) تەڭرىقۇت بولغان قۇلىغۇ تەڭرىقۇت مىلادىنىڭ 189 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

شەرقىي هونلارنىڭ ئەسلى پايتەختىدە مىلادىنىڭ 189-يىلىدىن 195 - يىلىغىچە تەگرىقۇتلۇق تەختى بوش قالدى. شەرقىي هون خانلىرى هاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ تۇردى.

شەرقىي هون هۆكۈمرانلىرىدىن ئىچىشى سۈيفۇ تەگرىقۇت (188 — 195)، خۇجۇچۇەن تەگرىقۇت (195 — 216) لەر فېئودال مىللەتارىستلاردىن يەن شاۋ گۇرۇھى بىلەن ساۋساۋ-گۇرۇھى ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارغىمۇ ئارىلىشىپ كەتتى.

شەرقىي هون هۆكۈمرانلىرى مىللەتارىستلار ئارىسىدىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان چاغلىرىدا بارغانلا يېرىدە بۇلاڭچىلىق قىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئالىم سەي سەينىڭ قىزى سەي ۋېنجى شەرقىي هونلارنىڭ سول قول بىلگە خانى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن.

3 . شەرقىي هونلارنىڭ يوقىلىشى

مىلادىنىڭ 202 - يىلى ساۋساۋ شەرقىي هونلارنى بېقىندۇرۇۋالدى. ئۇ شەرقىي هونلارنىڭ ئۆز هۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ سالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، هونلارنى تارقىتىۋېتىش، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ دائىرىسىنى چەكلەش، ئۇلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇپ كۆچمنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاخىرىدا تامامەن يوقىتىش تەدبىرىنى قوللانماقچى بولدى.

ساۋساۋ يۇقىرىدىكى مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 216 - يىلى خۇچۇچەنى تەگرىقۇت باشچىلىقىدىكى هون خانلىرىنى پايتەختكە چاقىرىپ كېلىپ، ئۇلارنى نەزەربەنت قىلدى. ساۋساۋ شەرقىي هونلارنىڭ ئوڭ قول بىلىگە خانى قوبىپىنى هونلار پايتەختى فىڭياڭغا ئەۋەتىپ، هونلارنى نازارەت قىلىشقا بۇيرىدى. ساۋساۋ يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن هونلارنى بەش قىسىمغا ئايرىدى. ساۋساۋ بەش قىسىمغا بۆلۈنگەن هونلارنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، هەربىر قىسىمغا هون بەگلىرىنى يېتەكچى قىلىپ قويدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا سىما نامىدا هەربىر قىسىمغا بىردىن ئەمەلدار قويدى. بەش قىسىمغا بۆلۈنگەن هونلارغا يېتەكچى قىلىپ تەيىنلەنگەن هون بەگلىرىنىڭ پۈتۈن ئائىلىلىرى جىنگ ياڭ (سەنشىدىكى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) دېگەن جايغا كۆچۈرۈپ كېلىندى. مانا شۇ تەدبىرلەر ئارقىلىق، هونلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىش هوقۇقى سىمالار ئارقىلىق ساۋساۋنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

ساۋساۋ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىر ئوبلاستى (ئوبلاستقا سەنشىنىڭ كۈنچىلىك قىسمى، خىتاۋ رايونى، خېبېينىڭ بىر قىسمى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى كىرەتتى) نىڭ ۋالىسى لياڭشى بىر ئوبلاستتا ئولتۇراقلاشقان هونلارغا تۆۋەندىكىدەك كۈچلۈك تەدبىرلەرنى قوللاندى: (1) هونلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىكى بەگلەرگە يەر-

لىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدىن مەنسەپ بېرىپ، ئۇلار-
بىلەن ھون ئائىلىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ
تاشلىدى. (2) ھونلارنىڭ قورامىغا يەتكەن باشلىرىنىڭ
ھەممىنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، چېگرا مۇداپىئەسىگە ئە-
ۋەتتى، بەزىدە ئۇلارنى ئۇرۇشلارغىمۇ ئېلىپ باردى.
(3) ھونلارنى خەنزۇ پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە
ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى.

ساۋساۋ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەدبىرلەر ئارقى-
لىق شەرقىي ھونلارنى مىلادىنىڭ 220 - يىلى يو-
قاتتى.

مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئۇلۇغ ھون
تەڭرىقۇتلۇقى 500 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىنىڭ
220- يىلى يوقالدى.

ئۈچىنچى قىسىم

ھۇنلار جۇڭگودا

I باب ھۇنلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشى

1. غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن
سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ھونلار مەغلۇپ بو-
لۇپ . شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى
خۇچۈبىڭ كەڭسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىن ھونلارنى قوغ-
لاپ چىقارغان. شۇ چاغدا ھونلارنىڭ قولى ئاتلىق خانى
50 مىڭ ھونىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ خەن سۇلالىسىغا
تەسلىم بولغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك تەسلىم
بولغان ھونلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈرۈ-
لۈپ گەنسۇ (كەڭسۇ). شەنشى، سەنشى قاتارلىق ئۆلكە-
لەرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇلغان.

قوغۇشار تەگرىقۇت ھاكىمىيەت تالىشىش يۈزىسى-

ھەن بولغان ئۇرۇشتا قېرىندىشى قۇتىشوش تەڭرىقۇت تە-
رىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ملادىيدىن 52
يىل بۇرۇن بىرنەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ (بۇنىڭ
50 مىڭى ئاتلىق قوشۇن ئىدى) خەن سۇلالىسىغا بېقىن-
غان. قوغۇشار ملادىيدىن 49 يىل بۇرۇن قوتىشوش تەڭ-
رىقۇت ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ھونلار پايتەختىنى تاش-
لاپ كەتكەندىن كېيىن، ملادىيدىن 43 يىل بۇرۇن ھون-
لار پايتەختىگە قايتقان. قوغۇشار ھونلار پايتەختىگە
قايتقاندا ئۆزىگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا كەلگەن ھونلارنى
باشلاپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسىم ھونلار جۇڭگودا
قېپقالغان.

2 . شەرقىي خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

ملادىينىڭ 48 - يىلى ھون تەڭرىقۇتلۇقى شەر-
قىي (ياكى جەنۇبىي)، شىمالىي (ياكى غەربىي) ھوندىن
ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلاردىن
شەرقىي ھون دەپ ئاتالغان قىسمى بەي تەڭرىقۇتنىڭ
يېتەكچىلىكىدە جۇڭگوغا بېقىنغان. مانا شۇ شەرقىي ھون-
لار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، چېگرا
بويىغا يېقىن بولغان ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشقان.
شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭ بولسىمۇ، كېيىن
كۆپىيىپ ئاۋۇپ كەتكەن.

شەرقىي ھونلار ملادىينىڭ 48 - يىلىدىن 216 -
يىلىغىچە (خەن سۇلالىسىغا قارام بولسىمۇ) ھەر

هالدا مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە ياشىغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شەرقىي هونلار دۆلىتى ملادىنىڭ 220 - يىلى ساۋساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، بەش قىسىم (سول، ئوڭ، شىمال، جەنۇب، ئوتتا) غا بۆلۈنگەن هونلارغا قوغۇشارنىڭ نەۋرە - ئەۋرىلىرى يېتەكچىلىككە قويۇلغان. ئۇلارغا خەن ئەمەلدارلىرى نازارەت قىلىپ تۇرغانلىقى، خەن سۇلالىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن هون بەگلىرى فامىلىسىنى ليۇغا ئۆزگەرتكەن. مەسىلەن، سول قانات هونلارنىڭ يېتەكچىسى تىجىشى سونغۇ تەڭرىقۇت (188 — 195) نىڭ ئوغلى ليۇباۋ (216 — 279) ئىدى. ليۇباۋنىڭ ئوغلى ليۇ يەنمۇ سول قانات هونلارغا 30 يىل (279 — 310) يېتەكچى بولغان.

سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن هونلار 19 ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى. هەر بىر ئۇرۇق ئۆز ئالدىغا بىر قەبىلە ئىدى. مانا شۇ ئۇرۇقلار ئىچىدە تۇغا ئۇرۇقى ئەڭ ئېسىل ئۇرۇق هېسابلىناتتى. تۇغالار ئورغۇن ئۇرۇقلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلار ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىۋى ئابرويغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاقىرىق كۈچى ناهايىتى چوڭ ئىدى. ملادىنىڭ 280 - يىللىرى جۇڭگودىكى هونلار ئاهالىسى بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن ئاشقان.

II باب هونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرى

جۇڭگو تېررىتورىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان هونلار 4 -

ئەسرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، 5 - ئەسرنىڭ 50 - يىل-لىرىغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، خون تۇغا دۆلىتى (304 — 329)، خون دۆلىتى (319 — 350)، تۇۋبا خون دۆلىتى (407 — 431)، خون قۇتىقۇ دۆلىتى (397 — 460) قاتارلىق تۆت دۆلەت قۇرغان. تۆۋەندە بۇ دۆلەتلەرنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1. خون - تۇغا دۆلىتى

427 يىل ھۆكۈم سۈرگەن خەن سۇلالىسى مى-لادىنىڭ 220 - يىلى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. شۇندىن باشلاپ جۇڭگودا ۋېي (220 — 260)، چۇ (221 — 265)، ۋۇ (222 — 280) دىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق پەيدا بولدى.

مىلادىنىڭ 280 - يىلىغا كەلگەندە ۋېي پادىشاھلى-قىدىكى سىما ئۇرۇقىدىن بولغان سىمايەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ پادىشاھلىقنى يوقىتىپ، جىن (265—420) سۇ-لالىسىنى قۇردى.

مىلادىنىڭ 291 - يىلى جىن سۇلالىسى ھۆكۈمران گۇرۇھى ئۆزئارا تەخت تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش باش-لىدى. بۇ ئۇرۇش 16 يىل (291 — 306) داۋام قىلدى. سەككىز خان بىر - بىرى بىلەن ھايات - ماماتلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، نۇرغۇن قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سە-ۋەبچى بولدى.

مىلادىنىڭ 304 - يىلى خون خانزادىسى لىيۇ

يەن جىن سۇلالىسىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قوشۇن تارتىپ چىقتى ۋە ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. لىيۇيەن جىن سۇلالىسىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇ-رۇشلاردا غەلىبە قىلدى. 308 - يىلى ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىدى، پىڭ ياڭ ① شەھرىنى پايتەخت قىلدى. لىيۇيەن 309 - يىلى لىيۇ چىڭ باشچى-لىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى لوياڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار يەنىچىڭ ناھىيىسىدە ئەر - ئايال بولۇپ، ئۈچ تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى.

310 - يىلى لىيۇيەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇسۇڭ پادىشاھ بولدى. لىيۇ سۇڭ 311 - يىلى لوياڭنى، 316 - يىلى چاڭئەننى بىسىۋالدى. جىن سۇلالىسى ھونلار تەرىپىدىن ئاغدۇ-رۇلدى. جىن سۇلالىسىڭ خان جەمەتىدىكى بىر قىسىم خانىزادىلار جەنۇبقا قاراپ قاچتى. ئۇلار 317 - يىلى جىڭلىڭ (ھازىرقى نەنجىڭ) نى پايتەخت قىلىپ. تارىختا «شەرقىي جىن» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى. باشتا ھونلار ئاغدۇرۇپ تاشلىغان جىن دۆلىتى تارىختا «غەربىي جىن» دەپ ئاتالدى. «غەربىي جىن» 52 يىل (265 — 316)، «شەرقىي جىن» 104 يىل (317 — 420) ھۆكۈم سۈرگەن.

لىيۇ سۇڭ مىلادىنىڭ 316 - يىلى پايتەختىنى پىڭ-ياڭدىن چاڭئەنگە يۆتكىدى. ئۇ چاڭئەنگە كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن 318 - يىلى) ئالەمدىن ئۆت-

---

① پىڭ ياڭ — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىن فىن ناھىيىسى تەۋەلىكىدە.

تى. ئۇنىڭ ئورنىغا ليۇ تسەن پادىشاھ بولدى.
هونلار قۇرغان مانا شۇ دۆلەت 26 يىل ھۆكۈم سۈرـ گەن. بۇ دۆلەتنى ھونلارنىڭ تۇغا ئۇرۇقى باش بولۇپ قۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «ھون تۇغا دۆلىتى» دەپ ئاتىسا بولىدۇ. بۇ دۆلەتنى قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئادەتلىرىگە يارىشا ھەر خىل نام بىلەن «خەن»، «ئالدىنقى جاۋ» دەپ ئاتاشقان.

2 . هون دۆلىتى

سەددىچىن سىپىلىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىرگەن ھونلارنىڭ 19 ئۇرۇقتا بۆلۈنىدىغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتۈلـ گەنىدى. مانا شۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدە قانقۇي دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇرۇق بار ئىدى. بۇ ئۇرۇق قەدىمكى جۇڭگو تارىخلىرىدا «جېي» دەپ يېزىلغان.
«جېي» لار ئۆزىنىڭ تالانتلىق باتۇر يېتەكچىسى، غىجۇ باشچىلىقىدا كۈچلۈك دۆلەت قۇرغان. بۇ هون دۆلىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھون ـ تۇغا دۆلىتى ئىـ چىدىن ئايرىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن.
غىجۇ باشتا ھون - تۇغا دۆلىتىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ليۇيەن قۇرغان ھون دۆلىتىنىڭ كۈچىيىپ بېرىـ شىغا كۆپ ھەسسە قوشقان. مىلادىنىڭ 318 - يىلى ليۇ تسەن پادىشاھ بولغان چاغدا غىجۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ ھازىرقى خېبېيدىكى شۇندىنى پايتەخت قىلىپ مۇسـ تەقىل بولۇۋالدى. غىجۇ 319 - يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكا

لدى. غىجۇ بىلەن لىۇتىسەن ئارىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. غىجۇ مىلادىنىڭ 328 - يىلى ھون - تۇفا دۆلىتىنىڭ خانى لىۇتىسەننى ئۆلتۈردى. غىجۇ بۇددىست بولۇپ، جۇڭگودا بۇددا دىنىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىغا كۈچلۈك بۆلدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھىندىستاندىن كەلگەن بۇددا چىن ئاتلىق بۇددا «ئەۋلىياسى» بار ئىدى. غىجۇ بۇددا چىننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى سالدۇرغان.

غىجۇ مىلادىنىڭ 333 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جىيەنى شىخو غىجۇنىڭ ھەممە ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خان بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 349 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شىخونىڭ ئاسراندى ئوغلى رۇەنمىن (خەنزۇ) ھون دۆلىتىنى يوقاتتى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى «كېيىنكى جاۋ دۆلىتى» دەپ ئاتىغان

3. توبا - ھون دۆلىتى

مىلادى 3 - ئەسىردىن باشلاپ 5 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە ھونلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چېتىشىپ كېتىشىدىن «توبا ھون» دەپ ئاتىلىدىغان ھونلار كېلىپ چىققان. تارىختا: «دادىسى ھون، ئانىسى سايىبلاردىن تۆرەلگەن» لەرنى. شىماللىقلار «تۇبا ھون» دەيدۇ، دېيىلگەن.

توبا - ھونلارنىڭ خانزادىلىرىدىن بىرى غىران بور -

بور مىلادىنىڭ 407 - يىلى توبا - خون دۆلىتىنى قۇرغان. بۇ دۆلەتنى جۇڭگو تارىخىدا: «شىيا دۆلىتى» دەپ ئاتايدۇ. غىران بور - بور ناھايىتى شەپقەتسىز بىر زالىم ئىدى. ئۇ خەنزۇ تۆرەزادىلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى قىلىنغان ئۇرۇشلاردا دائىم دېگۈدەك غەلىبە قىلغان. مىلادىنىڭ 410 - يىللىرى توبا - خون دۆلىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلانغان. غىران بور - بور مىلادىنىڭ 413 - يىلى خەلقتىن 600 مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، تۇڭگۇۋىنچىڭ (مازىرغى شەنشىنىڭ خىڭشەن ناھىيىسىدە) شەھىرىنى سالدۇرۇپ، بۇ يەرنى پايتەخت قىلغان. بۇ يېڭى پايتەختنىڭ سېپىل ھۇلىنىڭ قېلىنلىقى 30 قەدەم، ئېگىزلىكى 15 مېتىر كېلەتتى. شەھەر سېپىلىنى ياساشقا ئىشلەتكەن توپا پىشۇرۇلغان، سېپىل قوپۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، سېپىل تېمىغا بىگىزنى تىقىپ كۆرۈشكەن. ئەگەر سانجىلغان تۆمۈر بىگىز تامغا بىر سۇڭ كىرگەنلا بولسا، سېپىلنى قوپارغانلار ئۆلتۈرۈلگەن. شەھەر ئىچىدىكى ئوردا سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى سەككىز مېتىر كېلەتتى. ئوردا سېپىلىنىڭ پۇختا، چىڭلىقىدىن قىلىچ، پالتا قاتارلىق نەرسىلەرنى بىلەشكىمۇ بولاتتى. غىران بور - بور پايتەختنى قۇرۇپ چىققۇچى ئىشچى ۋە ئۇستىلاردىن بولۇپ، ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرگەن.①

مىلادىنىڭ 417 - يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ

---

① پەنۇشلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە، 337 - ۋە 338 - بەتلەرگە قاراڭلار.

مەشھۇر سانغۇلى ليۇيۇ «كېيىنكى چىن دۆلىتى» (بۇ دۆلەتنى تىبەتلەر قۇرغان) نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، «كېيىنكى چىن دۆلىتى»نى يوقاتقان. ئۇ 12 ياشلىق ئوغلى ليۇيىجېننى نۇرغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ چاڭئەننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن نەنجىڭگە كەتكەن. بۇ ئەھۋالنى بايقاپ يۈرگەن غىران بور - بور مىلادىنىڭ 418 - يىلى چوڭ قوشۇننى باشلاپ چاڭئەنگە ھۇجۇم قىلغان. ليۇيۇنىڭ چاڭئەننى قوغداشقا قالدۇرغان سانغۇنلىرى ئۆز ئارا بىر - بىرىنى قىرىشقا كىرىشىپ كەتكەن. بۇنداق ئەھۋالدا قالغان ليۇيىجېنىڭ قېچىپ قۇتۇلغان.

غىران بور - بور چاڭئەننى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكالىغان. ئۇ مىلادىنىڭ 425 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئورنىغا ئوغلى غىران چان پادىشاھ بولغان.

غىران چان (425 — 427)، غىران تىن (427— 431) لار پادىشاھ بولغان مەزگىلدە، توبا - خون دۆلىتى بىلەن شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى (386 — 534) ئارىسىدا ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار بولغان. 426 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى تۇڭۋەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان، چاڭئەننى بېسىۋالغان، 427 - يىلى تۇڭۋەننىمۇ بېسىۋالغان. غىران چان گەنسۇدىكى تيەنشۈي (تەڭرى سۇ) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن. 428 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى غىران چاننى ئەسىر قىل-

ھان. غىران چان ئەسىرگە چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، غىران تىن پادىشاھ بولۇپ، ئۇ گەنسۇدىكى فىڭياڭغا جايلىشىۋالغان. ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ۋېي قوشۇنلىرى تارمار قىلىنغان. غىران تىن شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بىر نەچچە يىل ئۇرۇشقان. ئۇ 431 - يىلى غەربىي چىن دۆلىتى (بۇ دۆلەتنى سايىپلار قۇرغان)نى يوقاتقان. ئۇ شۇ يىلى بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ خېشى كارىدورىغا كەتمەكچى بولغان. ئۇ خېشى كارىدورىغا كېتىش ئۈچۈن دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا، شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىغا بېقىندىغان تۇيغۇنلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.①

4. ھون - قۇتقۇ دۆلىتى

تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە، ھازىرقى گەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدا قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ھونلار ياشاپ كەلگەن. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى غەربىي ھونلارنىڭ ئاھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، يەنە شەرقتە بىر قىسىم ھونلار تۇرۇپ قالغان. تۇرۇپ قالغان ھونلارنىڭ «لۇشۈي ھونلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان قىسمى گەنسۇدا «ھون قۇتقۇ دۆلىتى» نى قۇرغان.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارنىڭ دۆلەت تەشكىللىيدىكى قانىدە بويىچە سول قول، ئوڭ قول قۇتقۇ دەپ ئاتىلىدىغان مەن-

① پەلۇسىلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە، 337 - ، 336 - بەتلەرگە قارالسۇن.

سەپدارلار بولاتتى. لۇشۇي ھونلىرىنىڭ ئاتا بوۋىلىرى سول قۇتقۇ مەنسىپىدە بولۇشقانىكەن. شۇڭا لۇشۇي ھونلىرىنىڭ خانلىرى «قۇتقۇ» دېگەن مەنسەپ ئاتالغۇسىنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىپ ئېلىشقان. لۇشۇي — ھازىرقى كۆكنۇر (چىڭخەي) دىكى شىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربىدىكى بىر دەريانىڭ نامى، تارىخچىلار مانا شۇ دەريانىڭ ئەتراپىدا ياشىغان ھونلارنى «لۇشۇي ھونلىرى» دەپ ئاتاشقان.

لۇشۇي ھونلىرىنىڭ مەشھۇر خانى قۇتقۇ مۇنسۇن مىلادىنىڭ 400 - يىلى گەنسۇدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دەنىيە ئاتلىق سانغۇنني ئۆلتۈرۈپ، جايىنى بېسىۋالدۇ. قۇتقۇ مۇنسۇن خانلىق قىلغان مەزگىلدە (400 — 432) ھون قۇتقۇ دۆلىتى تازا كۈچەيدۇ. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى دائىرىسىگە گەنسۇنىڭ غەربىي كارىدورى، كۆكنۇرنىڭ بىر قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى (لوپنۇر، تۇرپان ئويمانلىقى) كىرگەن.

قۇتقۇ مۇنسۇن مىلادىنىڭ 414 - يىلى گوزاڭ شەھىرىنى بېسىۋالدۇ. ئۇ 420 - يىلى غەربىي لياڭ خانلىقى (گەنسۇنىڭ غەربىدە) نى يوقىتىپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق پەتتە ۋىلايەتنى بېسىۋالدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇتقۇ مۇنسۇن قۇرغان دۆلەت بايلىقى مول بىر دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. ئۇرۇش ھادىسىلىرى ئازىيىدۇ. دۆلەتتە بۇددا دىنى ئەۋج ئالىدۇ. قۇتقۇ مۇنسۇن گوزاڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن يۈز يول يىراقلىقتىكى تاغ قىيالىرىغا (بۈگۈنكى ۋۇۋېيدىكى تىيەن تىشەن تېغى قىياسىغا) بۇددا ئەۋلىياسى ساكىيا-

مونىنىڭ چوڭ بۇتلىرىنى ياساتقۇزىدۇ. بۇنداق بۇتلار ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ، كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقادى كۈچلۈكلۈكىنى ئاڭلىغان ھىندىستانلىق مەشھۇر بۇددىست دىھارماراكشا مون قۇتقۇ دۆلىتىگە كېلىدۇ. ئۇ باشتا كەشمىر، كۇچار قاتارلىق دۆلەتلەردە تۇرغان، كېيىن لوپنۇر گەترايىدىكى لولان خانلىقىغا كەلگەن. بۇددا مۇخلىسى بولغان لولان خانى دىھاراماراكشانى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىپ ئىززەت - ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، دىھاراماراكشا لولاندا تۇرغان مەزگىلدە خانىنىڭ سىڭلىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغانىكەن. بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالغاندا، دىھاراماراكشا لولاندىن ئوغرىلىقچە قېچىپ، قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ قېشىغا كەلگەن. دىھاراماراكشا قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغىنى ئۈچۈن ئۆزىنى سىرلىق كۆرسىتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنى ئىشقا سېلىپ، ئەنلىقۇمۇش كېسەللىكلەرنى داۋالاش ھەم كۆپ ئوغۇل تۇغدۇرۇشنىڭ ھېكمەتلىرىنى بىلىمەن، دەپ تونۇشتۇرغان. قۇتقۇ مونسۇن دىھار ماراكشاغا قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىگە ئەر بىلەن ئايال ئارىسىدا بولىدىغان ئالاقىنىڭ سەنئىتىنى ئۆگىتىشنى تاپشۇرغان. ئۆزىنى ئەۋلىيا قىلىپ كۆرسەتكەن دىھار ماراكشا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ قىزلىرى ۋە كېلىنلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغان. دەل شۇ مەزگىلدە شىمالىي ۋېي پادىشاھى توباتاۋ (424 — 451) مون

قۇتقۇ دۆلىتىدە دىھارماراكشا ئاتلىق ئەۋلىيانىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ قۇتقۇ مونسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەلچىلەر يېتىپ بارغان ھامان دىھارماراكشانى ئۇلارغا قوشۇپ شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر تەلەپ ئورۇنلانمىسا، توباتاۋ ئۆزى قوشۇن تارتىپ قۇتقۇ مونسۇن ئۈستىگە بېسىپ بارىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلىدۇ. لېكىن قۇتقۇ مونسۇن توباتاۋنىڭ تەلەپلىرىگە پەسەنت قىلماي، ئۇنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. شىمالىي ۋېي ئەلچىلىرى قۇرۇق قول قايتىدۇ. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي دىھارماراكشانىڭ ئىمپلاسلىقى ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ. ھۆلىگەندىن ناھايىتى غەزەپلەنگەن قۇتقۇ مونسۇن دىھارماراكشانى يوغان كالتەك بىلەن ئۇرۇپ، قىيناپ ئۆلتۈرىدۇ.

قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 433 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئورنىغا ئوغلى قۇتقۇ مۇقان پادىشاھ بولىدۇ. قۇتقۇ مۇقان يەتتە يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرىدۇ. شىمالىي ۋېي پادىشاھى مىلادىنىڭ 439 - يىلى ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. قۇتقۇ مۇقان باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى گوزاڭ شەھىرىنىڭ سىرتىدا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ، قۇتقۇ مۇقان ئەسىرگە چۈشىدۇ. توباتاۋ 100 مىڭدىن ئارتۇق ھونلىنى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. قۇتقۇ مۇقان توباتاۋغا ئەسىرگە چۈشكەندە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغوي، ئارگۇ ئاتلىق ئوغۇللىرى بىر قىسىم ھونلارنى باشلاپ دۇڭخۇاڭغا چېكىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار 12 مىڭ كىشىنى باشلاپ دۇڭخۇاڭدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، قۇم چۆللىرى

دىن ئۆتۈپ لولانغا كەلگىچە 6000 كىشى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلگەن. ھۇنلارنىڭ كىلمۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان لولان خانى بىر قىسىم ئاھالىنى باشلاپ چەرچەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغوي بىلەن ئارگۇ لولاندا بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن تۇرپانغا كېلىدۇ. تۇرپان ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ بىر ۋىلايىتى بولۇپ، ئۇ يەردە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغلى قۇتقۇ پادىشاي ۋالىيلىق قىلاتتى. مىلادىنىڭ 440 - يىلىدىن باشلاپ ھون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختى تۇرپان بولىدۇ.

ھون قۇتقۇ دۆلىتى تۇرپاننى پايتەخت قىلغاندىن باشلاپ ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. ئاخىرى ھون قۇتقۇ دۆلىتى مىلادىنىڭ 460 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

ھون قۇتقۇ دۆلىتىگە 440 - يىلىدىن 460 - يىلىغىچە ئوغوي، ئارگۇلار خان بولغان. ئارگۇ مىلادىنىڭ 460 - يىلى ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى 60 يىل (400 — 460) ھۆكۈم سۈرگەن ھون قۇتقۇ دۆلىتىنى «شىمالىي لياڭ» دەپ ئاتاشقان.

ھونلار، جيەلەر، سيانپىلار، چاڭلار، دىلار (بۇ ئىككىسى تىبەت) نىڭ جۇڭگودا دۆلەت قۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى «بەش خۇلارنىڭ جۇڭگونى قالايمىقان قىلغانلىقى» دەپ ئاتاشقان.

تۆۋەندىكى ھونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دۆلەتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە چۈشەندۈرىدىغان جەدۋەلدۇر.

دۆلەت نامى	دۆلەتنى قۇرغۇچى	مىللىتى	پايتەختى	تېررىتورىيىسى	مەۋجۇت بولغان ۋاقتى	ئاپىسى دۆلەت يوقاتقان
خۇن - تۇغا دۆلىتى	لىيۇيەن	خۇن	چاڭئەن	ھازىرقى خېبېي، سەنشى خېنەن، شەنشىلەرنىڭ بىرقىسمى	329 — 304	خۇن دۆلىتى
خۇن دۆلىتى	قىسلو	خۇن	يې	ھازىرقى خېنەن، خېبېي، سەنشى، سەندۇڭ، شەنشى ۋە جاڭسۇ، ئەنخۇي، گەنسۇ، لياۋنىڭ خوبېي قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسمى	350 — 319	رەنۋېي
تۆبا خۇن دۆلىتى	غەران بور بور	خۇن	تۇڭۋەن	ھازىرقى شەنشىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ بىر قىسمى	431 — 407	تۇيغۇنلار
خۇن ئۇتقۇ دۆلىتى	ئۇتقۇ مەڭسۇن	خۇن	جاڭيې	گەنسۇنىڭ غەربىي كارىدورى، كۆكنۇرنىڭ بىر قىسمى، لوپنۇر، تۇرپان.	460 — 400	ئاۋارلار

تۆۋەندىكى 4 دۆلەت خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

هون سوغا خانلىرى

1	ليۇيەن	309—304 - يىللار
2	ليۇسۇڭ	417—410 - يىللار
3	ليۇتسەن	418 - يىلى
4	ليۇباۋ	428—418 - يىللار
5	ليۇشى	429 يىلى

هون دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	شىجۇ (شىل)	319 — 333 - يىللار
2	شىخۇڭ	334 يىلى
3	شىخۇ	335 — 349 - يىللار
4	شىزۇن	449 يىلى
5	شىجەن	450 يىلى

هون توبا دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	غىران بور بور	407 — 424 - يىللار
2	غىران چان	425 — 427 -يىللار
3	غىران تىن	428 — 431 - يىللار

هون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	قۇتقۇ مونشۇن	400 — 432 يىللار
2	قۇتقۇ موقان	433 — 439 - يىللار
3	قۇتقۇ ئوغۇي	؟ — 440
4	قۇتقۇ ئاركۇ	يىللار 460 — ؟ يىللار

ھونلارنىڭ بىر قىسمى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، جۇڭگودا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دۆلەتلەرنى قۇرۇپ، بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرىغا كېلىپ خەنزۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن.

تۆتىنچى قىسىم

هونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمى

مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ئىمپېراتورلۇقى) ۋاقتىدا ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىنىڭ قانداقلىقى ھەققىدە ھېلىغىچە تالاش - تارتىش مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار: ھونلار قۇللۇق جەمئىيەتتە ئىدى، دېيىشسە، يەنە بەزى تارىخچىلار: ھونلار فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئىدى، دېيىشىدۇ. ھونلارنىڭ جەمئىيەت خاراكتېرى زادى قانداق؟ مېنىڭچە، ئۇ ھەرگىزمۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئەمەس، ئىپتىدائىي جەمئىيەت تېخىمۇ ئەمەس، بەلكى يېرىم پاترىئارخاللىق تۈزۈمدىكى يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەت...! «تەڭرىقۇت — پۈتكۈل دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا فېئوداللىق، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن».①

① «ھونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 223 - بەتكە قارالسۇن.

هونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىنىڭ خېلى مۇكەممەللىكىگە قارىغاندىمۇ، هونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك قۇللۇق تۈزۈمدە بولماستىن، فېئوداللىق تۈزۈمدە ئىدى. بۇنداق ئەھۋاللارنى هونلارنىڭ ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربىي تۈزۈمىدىن ئارقىلىق كۆرۈش مۇمكىن.

1. باب هونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

1. تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق تۈزۈمى

هونلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە تەڭرىقۇتنىڭ بىرتۇغقانلىرى ئەمەس، ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلاتتى.

مىلادىدىن 210 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈشى هون ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىنىڭ دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ۋە پادىشاھ مۇستەبىتلىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ قالماستىن، هونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى، ئۆگەي ئانىلىرىنى، ئۇكىلىرىنى، بويسۇنمىغان هون ۋەزىرلىرىنى... ئۆلتۈرۈشى يېڭى تۈزۈم بىلەن كونا تۈزۈم ئارىسىدىكى كەسكىن كۈرەشنىڭ ئىنكاسى، باتۇرنىڭ تەڭ-

رىقۇت بولۇشى ئۆزرۈك تەزالىرىنىڭ سايلاپ چىقىشى بىلەن ئەمەس، زورلۇق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ، كونا تۈزۈمنى يوقىتىش ئارقىلىق بولغان. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ تەڭرىقۇت بولۇشى — ھۇنلارنىڭ جەمئىيىتى، سىياسىسىنىڭ ئالغا باسقانلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ روشەن بەلگىسى ئىدى. جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى مۇكەممەللىشىپ، قانۇن يۈرگۈزۈلۈپ، دۆلەت ھاكىمىيىتى مۇستەھكەم بىر ھالغا كەلگەن.①

ھۇنلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىدە ئاتا ئورنىغا ئوغلىنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى باتۇر تەڭرىقۇتتىن باشلاپ مۇقىملاشقان. تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە: تۈمەن تەڭرىقۇتتىن (240 — 210) تارتىپ، باتۇر تەڭرىقۇت (210 — 174)، كىيوك تەڭرىقۇت (174 — 161)، كونچىن تەڭرىقۇت (161 — 126)، ئىل چىشى تەڭرىقۇت (126—114)، ئۇۋىي تەڭرىقۇت (114 — 105)، ئۇيشىلۇر تەڭرىقۇت (105 — 108)، قولغۇ تەڭرىقۇت (102 — 101) غىچە بولغان سەككىز تەڭرىقۇتنىڭ ئىچىدە، قولغۇ تەڭرىقۇتتىن باشقا (ئۇيشىلۇرنىڭ تاغىسى ئىدى) ھەممىسى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەڭرىقۇت بولۇش تۈزۈمى بويىچە تەڭرىقۇت بولغان. كېيىنكى چاغلاردا ھۇنلار ئىچىدە

① «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 214- بەتكە قارالسۇن.

يۈز بەرگەن ھاكىمىيەت تالىشىشتىكى ئاساسىي سەۋەب ئاتا ئورنىغا ئوغلىنىڭ تەگرىقۇت بولۇش تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىيىدىن 60 يىل بۇرۇن شۇلۇي قانقۇي تەگرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن باشلانغان ئىچكى ئۇرۇشلار ئەنە شۇنىڭغا ناھايىتى ئوبدان مىسال بولىدۇ. چۈنكى شۇ چاغدا چوڭ ئالچى جانقۇي ئۆكسى تاۋرۇنچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئوڭ قول بىلگە خان تۇجۇتانىنى ئويانغۇتى تەگرىقۇت نامدا تەختكە چىقارغان. ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي قائىدىسى بويىچە شۇلۇي قانغۇي تەگرىقۇتنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەگرىقۇت بولۇشى لازىم ئىدى.

2. ئەمەلدارلىق تۈزۈمى

باتۇر تەگرىقۇت بولغاندا، ئەڭ ئاۋۋال دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە كىرىشكەن. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇشتا 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان.

تەگرىقۇت ھۇنلاردا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئىدى. تەگرىقۇت دېگەن سۆز «خۇدانىڭ ئوغلى» ياكى «خۇدا بەرگەن بەخت» دېگەن مەنانى بىرەتتى. تارىخىي مەلۇماتلار («تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەن يىلنامىسى») غا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن 265 يىل بۇرۇن «تۈمەن تەگرىقۇتى» دېگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىسمى نامەلۇم

بولغان بۇ تەڭرىقۇتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى هونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. سىماچيەن هونلارنىڭ چوڭ ئاتلىق خانى ئۇستىدە توختىلىپ، ئۇنى «هونلارنىڭ بوۋىسى» دەيدۇ. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چوڭ ۋى مىلادىدىن 1766 يىل بۇرۇن ئۆتكەن. ① شۇنداق بولغاندا، هونلارنىڭ بوۋىسى هېسابلانغان چوڭۋى بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن ياشىغانىكەن. بىرقەدەر ئىشەنچلىكرەك تارىخىي خاتىرىلەردە هون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تۇمەن تەڭرىقۇت (210 — 240) دىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەڭرىقۇتتىن باشقا يەنە 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۇچۇن خانلار، بەگلەرنى تەيىنلىگەن. مەسىلەن:

(1) سولقول بىلگەخان. (2) ئوڭ قول بىلگەخان. (3) يابغۇر (باش ۋەزىر). (4) سول قول قۇتىغۇ. (5) ئوڭ قول قۇتىغۇ. (6) سول قولخان. (7) ئوڭ قولخان. (8) سول قول ئۇلۇغ سانغۇن. (9) ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇن. (10) سول قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ. (11) ئوڭ قول ئۇلۇغ تۇتۇق بەگ. (12) سول قول ئۇلۇغ خەزىنە بېگى. (13) ئوڭ قول ئۇلۇغ خەزىنە بېگى. (14) باتىسخان. (15)

---

① «موڭغوللار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» مەجمۇئەسى، 10 - بەتكە قارالسۇن.

(15) تۈمەن بېشى. (16) مىڭبېشى. (17) يۈز بېشى.
(18) ئون بېشى... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.
تەڭرىقۇت ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە دۆلەتنىڭ
ھەربىي، مەمۇرىي ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ
ھوقۇقلىرىنى يابغۇ (باش ۋەزىر)، سول قول قۇتىغۇ، ئوڭ
قول قۇتىغۇ (ۋەزىرلەر) ئاتلىق ۋەزىرلەرنىڭ ياردەمچى-
لىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلاردا ئېسىل
ئۇرۇق دېسا بىلىنىدىغان خۇيان، لان، شابۇ قاتارلىق ئۈچ
ئۇرۇقتىن تەيىنلىنەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ئوغۇللىرىنى
مانا شۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەندۈرەتتى.
خۇيان ئۇرۇقىدىن تەيىنلەنگەن قۇتىغۇلار تەڭرى-
قۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابۇ ئۇرۇقىدىن تەيىنلەن-
گەن قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.
باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ
پايتەختى ھازىرقى كۆكخوت شەھىرى (ئىچكى موڭغۇلدا)
نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەڭرى بالىق ئىدى. كېيىنچە
ھونلار پايتەختنى ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغى-
قىدىكى خوشو سايرام كۆلىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەتكەن.
تەڭرىقۇت، ئالچى (خانىش) پايتەختتىكى ئوردىدا تۇ-
راتتى.
باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تېررىتورى-
يىسىنى تۆت قىسىمغا بۆلۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. تەڭ-
رىقۇت ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆزى
بىۋاستە باشقۇراتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن
تەيىنلەنگەن سول قول بىلگە خان ھونلار تېررىتورىيىسىنىڭ

شەرق قسمنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئايرىم ئوردىسى بولۇپ، ئوردىسى قورۇلۇن دەرياسى (هازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدە) نىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ئىدى. سول قول بىلگە خان باشقۇرىدىغان تېررىتورىيىسى شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيان قىرغاقلىرىغا سوزۇلغانىدى. ئۇ ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلار ئۇستىدە هۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

ئوڭ قول بىلگەخان (بۇمۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى) هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شەرقىي رايونلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى ئولاستايدىكى خاڭگەي (تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدە) تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ باشقۇرىدىغان جايلارنىڭ ئىچىگە هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئالاشەن ئايمىقى، ئىرسىن ئايمىقى، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار دالىسى، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، سېلىنگا دەرياسى (تاشقى موڭغۇلىيىدە) نىڭ غەربىي قىسمىدىكى قوبدو قاتارلىق جايلار كىرەتتى.

سول قول، ئوڭ قول بىلگە خانلاردىن قالسا، باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان خانلار ناهايىتى چوڭ هوقۇققا ئىگە ئىدى. باتىس خان هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي رايونلىرىنى (شەرقىي تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىدىن تارتىپ غەربىي كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە) باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى هازىرقى كورلا ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن هۆكۈم يۈرگۈزەتتى.

ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسا، تەڭرىقۇتتىن تارتىپ ئۇ-

لۇغ خەزىنە بېگىنچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۈمەن بېشى، مىڭبېشى، يۈز بېشىلار بولسا نوقۇل ھەربىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

3. ھونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمى

دۇنيادا قانداق تۈزۈمدىكى دۆلەت بولمىسۇن، ئۇنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان قوراللار ئىچىدە ئەڭ مۇھىم قورالىنىڭ بىرى قانۇندۇر. قەدىمكى چاغلاردا دۆلەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ، قانۇن - تۈزۈملەر ئورنىتىلىپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇنىڭ ئورگانلىرى خەلق ئىرادىسى قوراللىرىدىن مۇستەقىل ئورگانلارغا، ھۆكۈمرانلىق ۋە زۇلۇم ئورگانلىرىغا، خەلقنىڭ ئۆزىگە قارشىلىغان ئورگانلارغا ئايلىنىدۇ.»① چۈنكى دۆلەت تۈپ ماھىيىتى جەھەتتىن بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئېزىش قوراللىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھونلار مىلادىدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەن.

ئۇلاردا سىنىپىي پەرقلەر ناھايىتى روشەن شەكىللەنگەن. 1924- يىلى سوۋېت ئارخېئولوگى كوزلوۋ تاشقى مۇڭغۇلىيەدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىنى تاپقان.

---

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە، 276 - بەتكە قارالسۇن.

شۇقەبرىلەرنىڭ بىرىدىن ھون خانى بىلەن بىللە كۆمۈلگەن قۇللارنىڭ جەسەتلىرى چىققان. بۇ پاكىت مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ھونلاردا سىنىپلارنىڭ ماۋجۇتلۇقىنى كۈچلۈك ھالدا ئىسپاتلايدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھۆكۈمران سىنىپ ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن چەكلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە قانۇن ـ تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، ئۇنى ئىجرا قىلىدۇ.

سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋەيەنشىگو (7 ـ ئەسىردە ئۆتكەن) نىڭ «خەن يىلنامىسى» غا بەرگەن ئىزاھاتىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھونلارنىڭ قانۇنى بويىچە:

1) پىچاق كۆتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.

2) ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ ئائىلىسىدىكى مال ـ مۈلكى مۇسادىر قىلىناتتى.

3) جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايەتلىرىگە (ئېغىر ـ يەڭگىللىكىگە) قاراپ جازا بېرىلەتتى. مەسىلەن، يەڭگىلرەك جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى (ئادەم ئۆلتۈرگەنلەردىن باشقىلارنى) باغلاپ، تاش ئۈستىدە يۇمۇلىتىپ، ئۇگە سۆڭەكلىرىنى غۇچ ـ غۇچ قىلىۋېتەتتى ياكى ھوشۇقىنى چېقىپ تاشلايتتى.

4) ھونلارنىڭ قاماقخانىسىغا قامالغانلار ئون كۈندىن ئارتۇق ياتمايتتى. دۆلەتتىكى قاماقخانىلارنىڭ بىرىدىكى جىنايەتچى بىر نەچچە ئوندىن ئاشمايتتى.① شۇنىڭغا

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 216 ـ بەتكە قارالسۇن.

قارىغاندا، ھونلاردا جىنايەتچىلەر ناھايىتى تېز بىر تەرەپ قىلىنىدىكەن.

تارىخىي يىلنامىلاردا ھونلارنىڭ قانۇن - تۈزۈمگە دائىر ماتېرىياللار ئازبولىسىمۇ، يۇقىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھونلار قاماقخانىلارنى سالدۇرۇپ جىنايەتچىلەرنى قامىغان. ھونلارنىڭ جازاقانۇنلىرىغا دائىر بەزىبىر پاكىتلارنى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (365—375) دەۋرىدە قوللانغان بەزىبىر جازالاش تەدبىرلىرىدىنمۇ كۆرۈش مۇمكىن. ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاتتىلانىڭ روما ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى ئىدىقۇن روما ئىمپېراتورىغا يالغاندىن سېتىلىپ، ئاتتىلانى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇ ئۆزئېلىگە قايتىشىدا، ئۆزى بىلەن بىرنەچچە نەپەر رومالىق سۇيىقەستچى دىپلوماتلارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. ئىدىقۇن ئاتتىلانىڭ ھوزۇرىغا يېتىپ كەلگەن ھامان سۇيىقەستنى ئاتتىلاغا مەلۇم قىلىدۇ. روما ئىمپېراتورىنىڭ بۇنداق سۇيىقەستىدىن غەزەپلەنگەن ئاتتىلا ئۆزىنىڭ بىر نۇتۇق سۆزلىگەندىن كېيىن: «ئەگەركەچۈرمەيدىغان بولسام سىلەرنى (رومالىق سۇيىقەستچىلەرنى دېمەكچى — ئا) ھون ئادىتى بويىچە دالىغا ئېگىز موما ياغاچ تىكىپ موما ياغاچنىڭ ئۇچىغا يالىڭاچلاپ باغلاپ قويۇپ، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ بېرىپ جازالايتتىم» دېگەن. شۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلاردا ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ئەنە شۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرىدىكەن.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا ھونلاردا بۇ چاغدىن بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇكەممەل دۆلەت تەشكىلى تۈزۈمى بولغانلىقتىن، قانۇن - تۈزۈم ئورنىتىلغان، قاماقخانىلارمۇ بولغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دۆلەتنى كونا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، دۆلەتنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ تېررىتورىيىگە قاراپ بۆلۈنۈشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ... . دۆلەتنىڭ ئىككىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۆزىنى ئۆزى قوراللىق كۈچ قىلىپ ئۇيۇشتۇرىدىغان ئاھالىدىن ئىبارەت بولمىغان ئىجتىمائىي ھاكىمىيەتنىڭ تەسىس قىلىنىشىدۇر... ئۇ پەقەت قوراللىق كىشىلەردىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى ئۇرۇغداشلىق جەمئىيىتىگە مەلۇم بولمىغان ماددىي قوشۇمچىلار — قاماقخانىلار ۋە خىلمۇ خىل مەجبۇرلىغۇچى ئورگانلاردىن ئىبارەت».① ھونلار دۆلىتى مانا مۇشۇ ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە تولۇق ئىگە بولغان دۆلەت ئىدى.

4. ھونلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى

ھونلاردا زۆرۈر تېپىلغاندا دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت

---

① ف. ئېنگېلس، «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە، 294 — 295 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قەدىمكى چاغدىن تارتىپ بار بولغان دۆلەت كېڭەشنىڭ رولىغا ناھايىتى چوڭ ئېتىبار بەرگەن ئىدى. دۆلەت كېڭەشى ئاساسەن ناھايىتى چوڭ ۋە جىددىي ئىشلارنى ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا ئۆتكۈزۈلەتتى. مەسىلەن:

(1) تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا ئۆزىنىڭ ئورنىغا كىمنىڭ تەڭرىقۇت بولۇش مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش بولۇپ قالغاندا، دۆلەت كېڭەشىنى ئۆتكۈزۈپ، ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنداق چاغدا ھونخانلىرى پايتەختكە چاقىرىلىپ، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسىدا بىر نەچچە كۈن كەسكىن تالاش - تارتىش ئارقىلىق يېڭىدىن تەختكە چىقىدىغان تەڭرىقۇت بەلگىلىنەتتى.

(2) دۆلەت جىددىي ۋە ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا ئۇچرىغاندا (بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا) دەرھال دۆلەت كېڭەشى ئۆتكۈزۈلەتتى. كېڭەشتە ھون خانلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى، ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىكىدىن تارتىپ، ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە، تاكتىكىلىرىغىچە بولغان مۇھىم مەسىلىلەرنى بەلگىلىشەتتى.

(3) ھونلار دۆلىتى باشقا بىر دۆلەت بىلەن ئەھدىنامە تۈزىدىغان چاغدا دۆلەت كېڭەشى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۈزۈلىدىغان ئەھدىنامىنىڭ مەزمۇنى، شەرتلىرى بەلگىلىنەتتى. بۇنداق كېڭەشنى ئۆتكۈزۈشنىڭ مۇقىم بەلگىلەنگەن ۋاقتى يوق ئىدى، قاچان زۆرۈر تېپىلسا، شۇ چاغدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

بۇندىن تاشقىرى، هونلار يەنە هەر يىلى بەلگىلىنگەن ۋاقىتتا ئۈچ قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. بۇنداق كېڭەشنىڭ بىرىنچىسى 1- ئايدا ئۆتكۈزۈلۈپ، هون خانلىرى، بەگلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا يىغىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرى ئەرۋاھىغا ئاتاپ ئەتىيازلىق نەزىرە قىلىشاتتى. ئىككىنچى قېتىملىق كېڭەش 5 - ئايدا هونلار پايتەختىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدىمۇ هونلار كۆك تەڭرىگە، يەر تەڭرىگە، قۇياش، ئاي تەڭرىگە سېغىنىپ ئىبادەت قىلىشاتتى، نەزىرە قىلىشاتتى. ئۈچىنچى قېتىملىق كېڭەش كۈزدە چارۋا - ماللار سەمرىگەن چاغدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ تامىردەپ ئاتىلىدىغان بىر ئىرماغىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ كېڭەشتە هونلار ئاهالە سانىنى، چارۋا - ماللار سانىنى هېسابلاپ كۆزدىن كەچۈرۈشەتتى. مانا شۇ هەريىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئۈچ قېتىملىق كېڭەش ئىچىدە كۈزدە ئۆتكۈزۈلىدىغىنى ناهايىتى مۇهىم ئىدى، چۈنكى كۈزدىكى كېڭەشتە هون ئاهالىسىنىڭ نوپۇسى، چارۋا - ماللىرىنىڭ سانى ئاۋۇغان ياكى ئاۋۇمىغانلىقى مەلۇم بولاتتى. بۇ كېڭەشلەرنىڭ هەممىسىدە هونلار يۇقىرىدىكى ئىشلارنى قىلغاندىن تاشقىرى، بەيگە ئۇيۇشتۇرۇپ كۆڭۈل ئېچىش قىلاتتى. يىغىپ ئېيتقاندا، هونلاردا هەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك ئىدى.

II باب هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى

1. هون قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرى

باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇنتىزىملاشتۇرۇلغان ھەربىي تۈزۈم بويىچە هون قوشۇنلىرى ئاساسەن ئاتلىق، قىسمەن پىيادە قوشۇنلاردىن تەشكىللەنگەنىدى. هونلارنىڭ ياشلىرى ۋە يىگىتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاتلىق قوشۇنغا كىرەتتى. هون ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭلىرى بويىچە تۈمەنلىكە بۆلۈنۈپ تەشكىللەنگەن. باتۇر تەڭرىقۇت تەشكىللىگەن 400 مىڭ ئاتلىق قوشۇن كۆك، ئاق، بوز قارا، قىزىل تورۇقتىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭدىكى ئاتلارغا (ھەر بىر رەڭدىكىسى 100 مىڭدىن) مىندۈرۈلگەن. بۇ 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ قۇماندانلىق تەركىبىدە 44 مىڭ 440 كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىن 40 نەپىرى تۈمەن بېشى، 400 نەپىرى مىڭبېشى، 4000 نەپىرى يۈزبېشى، 40000 نەپىرى ئونبېشى ئىدى. چۈنكى هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە قۇماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشتە تۆت خىل دەرىجە (تۈمەن بېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئون بېشى)لىك يېتەكچىلەر ئاساسىي گەۋدە ئىدى.

هون ئاتلىقلىرى ناھايىتى باتۇر، چىداملىق (ئىسسىق - سوغۇققا، ئاچلىققا، بوران - يامغۇرغا) ئىدى.

چۈنكى هونلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزى ياشىغان جاي-لارنىڭ تەبىئىي ئەھۋالىدىكى قىيىن شارائىتلارنى (قۇم-لۇق، سوغۇق، ۋاھاكازالار) يېڭىش ئۈچۈنمۇ ئۇلار-دا باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك روھى بولۇشى زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە هونلار ئۆزىنىڭ كۈچلۈك قوشنىلىرىنىڭ هۇجۇمىدىن ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىشلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئەسىرلەر بويى ئۇ-رۇشۇپ كەلگەن. مانا شۇنداق تەبىئىي ۋە تارىخىي شارا-ئىتلار هونلارنىڭ باتۇر ۋە قەيسەر، چىدامىلىق بولۇش-تەك ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. هون ئائىلىق-لىرىغا جەڭچى بولۇپ كىرگەنلەر كىچىكىدىن تارتىپ (قوشۇلغا كىرمەستىن بۇرۇن) ئوقيا ئېتىش مەشقىنى قىلىشتا ئىشنى توشقان ئوۋلاشتىن باشلىسا، ئات مىنىش مەشقىنى قويغا مىنىشتىن باشلايتتى. ياشلار ۋە يىگىتلەر قوشۇنغا كىرگەندىن كېيىن ناهايىتى قاتتىق جاپالىق ھەر-بىي مەشق ئارقىلىق تەربىيىلىنەتتى. بۇنداق مەشقلەر-نىڭ بىرى ئوۋ ئوۋلاش ئىدى. ئوۋدا كۆكتە ئوقتەك ئۇ-چۇپ كېتىۋاتقان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەر جەڭ-چى ھېسابلىناتتى، ئادەتتىكى مەشقتە ئۇچقۇر ئاتنى چاپ-تۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئوقيانى نىشانغا تەككۈزگەنلەر جەڭچى ھېسابلىناتتى. هون ئائىلىقلىرى ئۈستىگە ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، بېشىغا دۇبۇلغا (تۆمۈر قالپاق) كىيىشەتتى. ئۇلار نەيزە، ئەگرى قىلىچ، قالقان، ئوقيا بىلەن قوراللىناتتى.

2. هون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

هون قوشۇنلىرى بىر نەچچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇرۇش قوشۇنى بولسا، تىنچلىق مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنى ئىدى. هونلارنىڭ هەربىي تۈزۈمى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى، بىلەن هەربىي تەشكىلى بىر تۇتاش گەۋدە ئىدى. هەربىي قوشۇن ئەزاسى بولغان جەڭچى ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكچىسى ئىدى. هون قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا كەتكەن چاغلاردا هون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، ئاياللار يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، چارۋا ـ ماللارنى بېقىش، دېھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى.

هونلاردا باتۇرغا هۆرمەت قىلىش ئومۇملاشقان ئادەت ئىدى. هون جەڭچىلىرى باتۇرلۇق كۆرسەتسە، پۈتكۈل ئەلنىڭ هۆرمىتىگە سازاۋەر بولاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا قولغا چۈشۈرگەن غەنىمەت باتۇر جەڭچىلەرگە هەدىيە ئورنىدا بېرىلەتتى. 5 ـ ئەسىردە شەرقىي ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ باتۇر خانى بەگ قۇلى ھەققىدە مۇنداق قوشاق توقۇغان:

«ۋاي كەلدى بەگ قۇلى» دېگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دېيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
«يىگىتىم بولسىدى بەگ قۇلى سىمان».

يۇقىرىدىكى قوشاقمۇ بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بىل-
تۇرلۇقنى ناھايىتى يۈكسەك ھالدا قەدىرلەيدىغانلىقىنى
بىلدۈرىدۇ. ھونلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە ئالىيجا-
ناب بىر خىسلەت بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، ئۇرۇشتا قۇر-
بان بولغانلارنىڭ جەسىتىنى ئۇرۇش مەيدانىدا قالدۇر-
ماي ئېلىپ كېتىش ھەر بىر جەڭچىنىڭ مۇقەددەس بۇر-
چى ئىدى. شۇنىڭغا كۆرە ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ
جەسىتىنى مەرھۇم تۇرغان قىسمىدىكى جەڭچىلەر ئۇرۇش
مەيدانىدىن كۆتۈرۈپ ئۆز يۇرۇتلىرىغا ئېلىپ كېتەتتى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلار جەمئىيىتىدە بىر كىشىنى ئۆلچەش-
تە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئۇرۇشتا ئوي-
نىغان رولىنى ئۆلچەم قىلاتتى.①

ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ھەققىدە خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىي ئەنزارچى
جاۋسۇ غەمكىنلىك بىلەن ھەسرەتلىنىپ: ھون ئاتلىقلىرى
بورانىدەك بېسىپ كېلىدۇ، قۇيۇندەك غايىپ بولىدۇ. خەن
قوشۇنلىرى ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ، دېگەن.② ھونلار ئەسىرلەر
بويى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ تەجرىبىسىدىن پەرنى
تىڭشاپ تۇرۇپ دۈشمەن قوشۇنلىرى كېلىۋاتقان جاي
بىلەن ئۆزلىرى تۇرغان جاينىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپىنىڭ
قانچىلىك ئىكەنلىكىنى، كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزاڭغا قا-
راپ دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى
بىلىش سەنئىتىنى ئىگىلەپ ئالغانىدى.

---

① لىنگەن: «ھون تارىخى» خەنزۇچە، 156- بەتكە قارالسۇن.
② بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. چاۋسۇ ھەققىدە تەزكىرە» گە قارالسۇن.

بەشىنچى قىسىم

هونلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

I باب هونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1. چارۋىچىلىق

هونلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، هۈنەرۋەنچىلىك، سودا، ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت ساھەلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئوينايتتى.

هونلار تېررىتورىيىسىدىكى قېدىرقان تاغلىرى (هازىرقى ھىنگان تاغلىرى)، نويان تاغلىرى، خاڭگەي تاغلىرى (بۇ تاغلار هازىر تاشقى موڭغۇلىيىدە)، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرى تاغلىرى، كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى تىلەۋ تاغلىرى، ئالچى تاغلىرى قاتارلىق تاغلار ۋە شۇ تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلار، سىبىرىيىدىكى لېنا دەرياسى، ئانغارا دەرياسى، يەنسەي دەرياسى، موڭغۇلىيىدىكى سېلىنغا دەرياسى، قۇرۇلۇن دەرياسى، ئالتۇن ئۆتۈن دەرياسى، ئورخۇن دەرياسى، تۇغلا دەرياسى، ئالتايدىكى ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى ياپپېشىل يايلاق-

لار، خۇسۇسەن تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ئوتوكۇن يايلىقى، كۆكنۇر يايلىقى (چىڭخەي كۆلىنىڭ بويلىرى)، ئىرتىش يايلىقى (تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، بارىكۆل يايلىقى (قۇمۇلدا) قاتارلىق يايلاقلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ناھايىتى ئوبدان ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلاردا چارۋىچىلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، مىليونلىغان ئاتلار، نەچچە ئون مىليون كالا - قوي، تۆگىلەر يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تاغلار، يايلاقلار، دالىلارنى رەڭمۇ رەڭ بولۇتتەك قاپلاپ تۇراتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھونلارنىڭ ئاساسىي بايلىقى بولۇپ، چارۋىچىلىق ئۇلار ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىسى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ھېسابلىناتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن كۆپ سانىنى ئات، كالا، قوي، تۆگە ئىگىلەيتتى. ھونلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچىكى، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەمىنلەپ بېرەتتى. ھونلار ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىناتتى، سۈت، قىمىز ئىچەتتى، قايماق، ئىرىمچىك چىقىراتتى، قوينىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ جۇۋا كېيەتتى. تۆگە يۇڭلىرىنى ئىگىرىپ يۇڭ چەكمەن توقۇيتتى، قوي يۇڭلىرىنى ھەر خىل بوياپ يىپ ئىگىرىپ گىلەم توقۇيتتى، قوي يۇڭلىرىدىن چىرايلىق شىرداقلار، كىگىزلەرنى بېسىپ تۇرمۇشتا ئىشلىتەتتى، چېدىرلارنى ياسايتتى. كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغارى) ئىشلەپ، ئۇ-

ىنگەدىن ئۆتۈك ئىكەتتى، ئات جابدۇقلىرىنى (قىيىش، ئۈزەڭگە بېغى، قوشقۇن، نوختا، يۈگەن، بەل تاسما قاتارلىقلار) ياسايتتى.

هونلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئات ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. چۈنكى ئاتنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ياكى ھەربىي ئىشلاردا بولمىسۇن، ئات هونلارنىڭ قاتناش ۋە ھەربىي ساھەسىدىكى ئاساسىي قورالى ئىدى. ئات مىنىش، ھارۋىغا قوشۇش، يۈك ئارتىش قاتارلىق جەھەتلەرگە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى ئۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايتتى. هونلار يۈز مىڭلىغان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ قۇدرىتىنى، ھەيۋىسىنى ئۆزىنىڭ قوشنىلىرى ئالدىدا ناھايىتى قىلاتتى. هونلار ئات ئۆستۈرۈشكە شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنكى، ئاتنىڭ خىللىرىمۇ ئۆز جايىدا ئىدى. مىلادىيەدىن 200 يىللار ئىلگىرى باتۇر تەڭرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۆت خىل رەڭدىكى 400 مىڭ ئاتنى بىر نەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن تاللاپ ئېلىش مۇمكىن ئىدى. مانا شۇ پاكىت هونلاردا چارۋىچىلىقنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئات ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

هونلارنىڭ فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە سۇيۇرغاللىق (ئىكتا) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. هون خانلىرى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن باشقۇرۇشقا

ئېرىلگەن رايونلاردا ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇپ ھۆ-
كۈم سۈرۈپ، سۈيۈرغال قىلىنغان تېررىتورىيىسىدە ئۆز
چارۋىلىرىنى ئۆستۈرەتتى. سول قول، ئوڭ قول بىلگە خان-
لاردىن تارتىپ ئون بېشىنچە بولىغان 24 خىل دەرىجە-
دىكى خانلار، بەگلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ سۈيۈرغاللىرى بار
ئىدى. ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بېقىندىنىڭ بېقىن-
دىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. مۇنداق بېقىندىلىق
مۇناسىۋىتى ھەر قايسىنىڭ ئۆز ئالدىغا سۈيۈرغال قىلىنغان
تەۋەلىكىنىڭ بولۇشى فېئوداللىق جەمئىيەتتە بولىدىغان ئا-
لاھىدىلىكتىن ئىبارەت ئىدى.

بەزى تارىخچىلارنىڭ ھونلار جەمئىيىتىنى قۇللۇق
تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت دېيىشى يوت تىرەپ تۇرالمايدۇ.
چۈنكى ئۇلارنىڭ كەلتۈرگەن دەلىلى ھون خانلىرىنىڭ
قەبرىسىدىن تېپىلغان قۇللارنىڭ جەسەتلىرى. ھون خان-
لىرى ئۆلگەندە بۇرۇنقى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەسىرىدىنمۇ
ياكى قامان دىنىنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەسىر چۆشكەنلەردىن
نەچچە ئوننى ياكى بىر نەچچە يۈزنى مەرھۇم خان بى-
لەن بىللە دەپىن قىلىش ئادىتى بار ئىدى. لېكىن ھون-
لار جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە قۇللار ئەھ-
مىيەتلىك ھېچقانداق رول ئوينىمىغان. ئۇرۇشتا ئەسىر چۈ-
شۈپ قۇل قىلىنغانلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۇلار ئائىلە
قۇللىرىلا بولغان. ھونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە قۇل-
لارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش ئەمەس. چۈنكى
بۇنى چارۋىچىلىقنىڭ ئالاھىدە بولغان ئىككى تۈرلۈك خۇ-
سۇسىيىتى بەلگىلەيدۇ. بىرىنچى خۇسۇسىيەت: چارۋىچى-

لىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمە خاراكتېردە ئىكەنلىكى. يايلاق ھاياتىنى كەچۈرىدىغان ھون چارۋىچىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمە خاراكتېردە بولۇپ، «پۈتۈنلەي مۇقىم، تۇراقلىق بولغان ئەمەس، بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق كۆچمە خاراكتېردىكى ئىشلەپچىقىرىشنى قۇللار ئەمگىكى بىلەن چەكلەپ قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. چۈنكى قۇللار ئاسانلا قېچىپ كېتەتتى. بۇ ئەمەلىي ئەھۋال بولۇپ، بۇنى ئىنكار قىلىشقا» بولمايدۇ. ئىككىنچى خۇسۇسىيەت: ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كوللېكتىپلىقى. يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى دېھقانچىلىق، سودا ئەمگىكىگە ئوخشاش ئۇنداق يەككە - يېگانە (يالغۇز) ئېلىپ بارىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بولماستىن، ناھايىتى چوڭ كوللېكتىپ ھەرىكەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بىر توپ كىشىلەر بىرلىكتە تۇرۇپ، پادا - پادا قويلارنى ھەيدەپ يۈرۈپ باقاتتى. مانا شۇنداق كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشتا ئەگەر بىر توپ قۇللارنى يىغىپ ئۇلارنى ئەمگەككە سالىدىغان بولسا، قۇللار ناھايىتى ئاسانلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى مۇمكىن .... ئەگەر قۇللارنىڭ قولىغا تۆمۈر، چېتىق، پۈتىغا كىشەن سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سالماقچى بولسا، ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان چارۋىچىلىقنى قىلىش زادى مۇمكىن ئەمەس. ① شۇڭا ھونلار جەمئىيىتى «قۇللۇق تۈزۈمدە» دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق. ئىككىلەنمەستىن تۇرۇپ فېئودالىق جەمئىيەت ئىدى دېيىش ئەقىلگە ۋە تارىخىي پاكىتلارغا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

① لۇ باۋ: (شىمالىي جۇ يىلنامىسى، خورۇجىنا ھەققىدە قىسسە)گە قارالسۇن.

هونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەبىئىي شەرت - شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقىدىن تاشقىرى، شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن تەبىئىي ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش قابىلىيىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى چاغلاردا بوران، يامغۇر، قار - شىۋىرغان ۋە قۇرغاقچىلىققا ئوخشاش تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بېرىپ، چارۋا - ماللار كۆپ ئۆلۈپ كېتەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەيران بولاتتى. ئىقتىسادىي خارابلىق پەيدا بولۇپ، خەلق ئاچارچىلىققا يولۇقۇپ ئۆلۈپ كېتەتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر، هونلار ھەققىدە قىسسە»، «خەن يىلنامىسى، هونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، جەنۇبىي هونلار ھەققىدە قىسسە» بابلىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 104 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىدىن 89 — 71 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىدىن 68 يىل بۇرۇن ۋە مىلادىنىڭ 46 - يىللىرى ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەھۋاللار (تەبىئىي ئاپەتلەر، ئاچارچىلىق، ئۆلۈم - يېتىم) يۈز بەرگەن. بەزىدە شۇنداق يامان ئەھۋاللار يۈز بەرسىمۇ، مۇتلەق كۆپ چاغلاردا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە گۈللەپ - ياشناش مەنزىرىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

2. دېھقانچىلىق

ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا «هونلارنىڭ بۇغداي ئام-

ەري» دەپ نام ئالغان تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىمىز ھازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 7 مىڭ يىل بۇرۇن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.
1981 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىكى ئۈيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر پارچە تارىخىي ماقالە بېسىلغان. ماقالىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى بىر ئېپتىدائىي قەبرىستانلىقتىن ئىككى جەسەت تاپقانلىقىنى ئېيتقان. جەسەتلەرنىڭ بىرى، ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ كاربون 14 - تەجرىبىخانىسى قەبرىستانلىقتىن قېزىپ ئېلىنغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، جەسەتلەرنىڭ بۇندىن 6412 يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇ جەسەتلەر دەپنە قىلىنغان قەبرىدىن چىغ سېۋەت ئىچىدە ئۆز پېتى بويىچە ساقلانغان بۇغداي چىققان.
لوپنۇردىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ۋاقتى، قەبرىدىن ئۆز پېتىچە ساقلانغان بۇغدايلارنىڭ چىقىشى تارىم ۋادىسىدا بۇندىن تەخمىنەن 7 مىڭ يىل بۇرۇن ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.
ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ ئۆزىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى مەلۇم جەھەتتىن قامداش ئۈچۈن، تارىم ۋادىسىدىن چىققىدىغان ئاشلىقتىن پايدىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تا-

رىم ۋادىسى ھونلارنىڭ «بۇغداي ئامبىرى» دەپ نام ئالغان.

ھونلار بۇغداينى تارىم ۋادىسىدىن كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە ئەھمىيەت بەرگەن. ئارخېئولوگىك قېزىشلار ئارقىلىق قولغا كەلتۈ-رۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ھونلار مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن (بۈگۈنكى كۈندىن 2مىڭ 700 يىل بۇرۇن) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىرقى تاشقى موڭ-غۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە بايكۆلنىڭ جەنۇبىي قىس-مىدىكى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك قېزىشلار ئارقىلىق ھونلارنىڭ تۆت چاسا شەكىلدىكى تاش قەبرى-لىرى تېپىلغان. بۇ قەبرىلەر ئىچىدىن تېپىلغان تاش چا-ناقلارنى مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ، دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. يەنە تاشقى موڭغۇلىيىدىكى نو-يان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن (23 - نومۇرلۇق قەبرىدىن) رەڭگى قارا زىرائەت ئۇرۇ-قى چىققان. ئارخېئولوگلار: بۇ زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى مى-لادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ، دېيىشكەن.

1944 — 1951 - يىللىرى ھازىرقى سوۋېت ئىت-تىپاقىدىكى بورىيات موڭغۇل ئاپتونوم رېسپۇبلىكىسىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدەدىن تۆمۈر ئوغاق ۋە تۆمۈر چىش-لار (بۇقۇسا چىشى) تېپىلغان. ①

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، تاش چاناق ئاشلىق يەنچىيدىغان، بۇقۇسا چىشى يەر ئاغدۇرىدىغان، ئوغاق

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 242 - بەتكە قارالسۇن.

پىشقان زىرائەتلەرنى (بۇغداي، شال، تېرىق، ئارپا، زىغىر، قىچا، قوناق قاتارلىقلار) ئورىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى، مانا شۇ پاكىتلارغا قارىغاندا، مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن تاش چاناق قوللانغانلىقى (دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى)، مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن دېھقانچىلىقتا تۆمۈرچىش، تۆمۈر ئوغاق قاتارلىق سايمانلارنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.

هونلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي يازما مەلۇماتلارمۇ بار. مىلادىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى ۋېي چىڭ هونلارغا هۇجۇم قىلىپ، «خاڭگەي تېغىدىكى جاۋشىن (تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يېقىن) شەهىرىگە كىرىپ، هونلارنىڭ زاپاس سۆكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇنىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى تولۇقلىغان ۋە قوشۇن بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. شەهەردە قېپقالغان سۆكلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان.»① مىلادىدىن 88 يىل بۇرۇن هونلار ئېلىدە «هۆل - يېغىن توختىماي يېغىپ، بىر نەچچە ئاي قار ياغقانلىقتىن چارۋا ماللار ئۆلۈپ كەتكەن. خەلق ئارىسىغا كېسەللىك تارقالغان. زىرائەتلەر پىشمىغان.»② مەلىكە جەيۇ (ئۇ مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىنغان) خەن پادىشاھىسى خەن جاۋدى (86 — 74) غا يازغان مەكتۇپىدا، هون تەڭرىقۇتىنىڭ بىر قانچە مىڭ هون ئاتلىقلىرىنى ئالدى قوش بەگلىكى (ها-

① بەنگۇ، «خەن يىلنامىسى، ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ ھەققىدە قىسسە» كە قارالسۇن.

② بەنگۇ، «خەن يىلنامىسى، هونلار ھەققىدە قىسسە» كە قارالسۇن.

زىرائەت تۈرلىرىنى ئۆستۈرۈش؛ زىرائەت شىتىلرىنى كۆچۈرۈش؛ تېرىش، ئوغۇتلاش ... ئەمەلىي جەھەتتىن ئاتلىنىپ، ئىلگىرىكى يىللاردىكى تاشقى (شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا) كە ئەۋەتىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇرغانلىقى ھەققىدە شىكايەت قىلىنغان.①

«يۇقىرىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە يازما مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بىز دەسلەپكى قەدەمدە تۆۋەندىكى خۇلاسىغا كېلىمىز: بىرىنچى، ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك تېخنىمۇ تەرەققىي قىلغان. ئىككىنچى، رايون جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار چۆلنىڭ شىمالىدىكى (تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ئۇرخۇن بويلىرى) تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي يۇرتتا، خەنزۇلارغا يېقىن بولغان چېگرانىڭ شىمالىدىمۇ زىرائەتلەرنى تېرىشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغان. ئۈچىنچى، زىرائەت ئۇرۇقلىرىنىڭ خىللىرى جەھەتتە، ھونلار سۆك ۋە باشقا زىرائەتلەرنى تېرىشنى بىلگەن. تۆتىنچى، تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ھونلار يەر ئاغدۇرۇش، ئۇرۇق قالدۇرۇش، زىرائەتلەرنى تېرىش (ئۇرۇق سېلىش)، يىغىم (زىرائەتلەر پىشقاندا ئۇنى ئورۇپ يىغىۋېلىش)، سۆكنى ئاقلاش ۋە ئاشلىقلارنى ساقلاش ... بىلىملىرىنى ئاللىقاچان ئىگىلەپ ئالغان. بەشىنچى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى جەھەتتە، ھونلار تۆمۈردىن ياسالغان بۇقۇسا چىشلىرىنى ۋە ئوغاقلارنى ئىشلەتكەن. ئالتىنچى، تېرىقـ

① بەنگۇ «خەن يىلنامىسى. غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە» نىڭ «تۈزۈسۈن ھارىسى»غا قارالسۇن.

چىلىق مەيدانلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قوللىنىلىشى دېھقانچىلىق ئەمگەكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن قەدەممۇ قەدەم ئېھتىياجدىن ئارتۇق ئاشلىقلار ساقلىنىپ قالىدىغان بولغان. مانا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، يېزا ئىگىلىك ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن».①

مىلادىدىن 198 يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىغا بىنائەن خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا بەلگىلىك مىقداردا ئەۋەتىپ تۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە ھاراق ئىچىتقۇسىمۇ بار ئىدى. بۇ ھونلاردا ھاراق ئىشلەپچىقىرىشقىمۇ كېتىدىغان ئاشلىقنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ دېھقانچىلىققا جىددىي ئەھمىيەت بېرىشى يالغۇز ئاھالىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باقما ھايۋانلارنىڭ (ئات، كالا، قوي، تۆگە، خېچىر قاتارلىقلار) يەم - خەشەك ۋە ئوت - چۆپكە بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولغان.

ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇران ئۆلكىسىنىڭ ئىقلىمى شارائىتىدا ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغۇق بولىدىغان قىش پەسلىگە يەم - خەشەك تەييارلىماستىن

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 243 - بەتكە قارالسۇن.

تۇرۇپ چارۋىچىلىق ھاياتىنى كۆچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك بۇ يەردە دېھقانچىلىقنى ۋۇجۇتقا كەلتۇرۇش ۋە ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلارنى تېرىش زۆرۈر شەرت ئىدى.» ① شۇنى چۈشەندۇرۇپ قويۇش لازىمكى، ئېنگېلسنىڭ «تۇران ئۆلكىسى» دېگىنى، تۈركلەرنىڭ «بوز قىز» دېگىنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قەدىمكى چاغلاردا شەرقتە قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى) دىن تارتىپ، غەربتە قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ شۇ تېررىتورىيىدە تۈركىي خەلقلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى ئورتاق نامى «تۇرا» بولۇپ، ياشىغان جايى «تۇران» دەپ ئاتالغان.

3. ئوۋچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا ئوۋچىلىقمۇ ئەزەلدىن تارتىپ خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار باللىرىنى كىچىكىدىن تارتىپ قويغا مىندۇرۇپ، ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىتىشتە توشقان، قۇش قاتارلىق نەرسىلەرنى ئوۋلىتاتتى. بالىلار سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن تۈلكە، قىرغاۋۇل ئوۋلىتاتتى. ھونلاردا ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئوۋچىلىق ئۇلارنىڭ ماددىي يېمەكلىكلىرىنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ھەر دائىم قوشۇن-

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». ئۇيغۇرچە 276 - بەتكە قارالسۇن.

لارنى باشلاپ ئورمانلىقلارغا، تاغلارغا بېرىپ ئوۋ قىلاتـ
تى. تۆمەن تەگرىقۇت (240 — 210)، باتۇر تەگرىـ
قۇت (210 — 174)، قۇتىغۇ تەگرىقۇت (101 — 96)
لارنىڭ ئۆتۈكۈن تاغلىرى، سېلىنغا بويلىرى — بايكۆل
ئەتراپلىرىغا ئوۋغا چىققانلىقى شۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.
ئوۋچىلىق يەنە بىر تەرەپتىن قوشۇنلارنى دەم ئالدۇرـ
رۇش ۋە مەشىق قىلدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. مانا
شۇنىڭغا قارىغاندا، ئوۋچىلىق يالغۇزلا تۇرمۇشتىكى يېمەكـ
لىكنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي
خاراكتېرگىمۇ ئىگە ئىدى.

4. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىمى كوزلوۋنىڭ 1924 -
يىلدىن باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيىدىكى نويان تاغلىرىدىن
تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ
بارغان تەكشۈرۈشلىرى ① 1956 — 1960 - يىللىرىـ
غىچە جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئىچكى موڭغۇلىيە رايونىـ
دىن تېپىلغان ھون قەبرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان
تەكشۈرۈشلىرى ② ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن ماددىي
بۇيۇملار (تۆمۈر قوراللار، مىستىن ياسالغان تۈرلۈك

---

① كوزلوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە تىبەتنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تاشقى موڭـ
غۇلىيە ھەققىدىكى دوكلاتى» (رۇسچە نەشرى) غا قارالسۇن.

② ماچاڭشۇ: «شىمالىي تۇرالار ۋە ھونلار» خەنزۇچە، «ھونلار مەدەنىيىتى»
ماپېغا قارالسۇن.

بۇيۇملار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ-زىننەت ئەسۋابلىرى، يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلىرى، گىلەملەر، پەردىلەر) نىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھونلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ خىلمۇخىل تۈرلىرى مىلادىيدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن خېلى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى مەلۇم.

ھونلاردا تۆمۈر قوراللىرى مەدەنىيتى يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ياغاچچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك (بولغارىچىلىق)، بىناكارچىلىققا ئوخشاش تارماقلارنى مۇستەقىل كەسىپ سۈپىتىدە ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۆمۈر تارىختا ئىنقىلابىي رول ئوينىغان ... ئۇ كاسىپلارغا شۇنداق پۇختا ۋە ئۆتكۈر قوراللارنى بەردىكى، تاشلارنىڭ ھېچبىرى شۇ ۋاقىتتا مەلۇم بولغان قورال-لارنىڭ ھېچبىرىگە تەڭ كېلەلمەيتتى» ① ئەمدى ھونلار-نىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

1. مېتال قۇيمىچىلىق: ھونلارنىڭ مېتال قۇيمىچىلىق ھۈنىرى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. چۈنكى، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا تاش قورال دەۋرىدىن تۇچ، مىس قوراللىرى دەۋرىگە، ئاندىن تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە قەدەم قويغان. مانا شۇ تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىنى كۆزدە تۇتقاندا، ھونلار تاش قورال-

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ئۇيغۇرچە، 280 - بەتكە قارالسۇن.

لىرى دەۋرىدىن مىس قورالىلىرى دەۋرىگە مىلادىدىن ىلەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن كىرگەن بولسا، تۆمۈر قورال-لىرى دەۋرىگە مىلادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەن. بەزى تارىخچىلار ھونلارنى مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىرگەن دېيىشىۋاتىدۇ. بۇنداق قاراش يېقىنقى يىللاردا ئارخېئولوگىيە ئىلمى قولغا كەل-تۈرگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار تەرىپىدىن ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردا سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئالمۇتا ئەتراپىدا بىر تۈرك خانىنىڭ قەبرىسىنى تاپقان. قەبرىگە دەپنە قىلىنغان جەسەتكە ئالتۇن چاپان كىي-دۈرۈلگەن. ئالىملار بۇ جەسەتنىڭ كۆمۈلگەن ۋاقتىنى مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن دەپ ھۆكۈم قىلىشتى.①

بۇنىڭدىن تاشقىرى، 1972 - يىل قىشتا ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوردوس ياي-لىقىدىكى ئاروست رايونىدىن تېپىلغان ھونلار قەبرىستانلىقىدىن ئىنتايىن قىممەتلىك ئالتۇن، كۈمۈشتە ياسالغان مەدەنىي يادىكار-لىقلار چىققان.

ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر ئالتۇن تاج بولۇپ، تاجىنىڭ تۆپىسىگە پۈتۈن گەۋ-دىسى ئالتۇندىن ياسالغان قارچۇغا قوندۇرۇلغان، قارچۇغا ئالتۇن تاجىنىڭ چېكىلىكىدىكى ئىككى جۈپ بۆرىنىڭ ئىك-كى جۈپ تىكەنى چىشلەۋاتقانلىقىغا نەزەر سېلىپ تۇرغان قىياپەتتە قانات قاقىدىغاندەك جانلىق كۆرۈنىدۇ.

---

① بىنىماز ئۇزتۇنا، (تۈركىيە تارىخچىسى) «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈرك-چە 1 - توم 45 بەتكە قارالسۇن.

جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى بۇ ئالتۇن تاجنى مىلادىـ
دىن يەتتە ئەسىر بۇرۇنقى ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ يادىكارلىـ
قى دەپ ھۆكۈم قىلدى.
ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىيدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن ئالـ
تۇن ئېرىتىپ، ئالتۇن چاپان، ئالتۇن تاج قاتارلىق نەفىس
سەنئەتكە ئىگە بۇيۇملارنى ياسىغانلىقىغا قارىغانـدا، ھونـ
لارنىڭ مېتاللچىلىق دەۋرىگە (ئاساسەن تۆمۈر قورالـلىرى
دەۋرىگە) كەم دېگەنـدە مىـلادىـدىن مىڭ يىـل بۇرۇن
كىرگەنلىكىگە گۇمانـلانمىسـىمۇ بولـىدۇ ياكـى ئەجەبلىـ
نىشنىڭ ھاجىتى يوق.
ھونلار تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنىڭ ئۇچـلىرىـنى،
قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دۇبۇلغا، نەيزە، چىش (دېھقانچىـ
لىق سايمانلىرى)، يۈگەن، ئۈزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۆشكە،
رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق قورالـ
لار ۋە سايمانلارنى ياسىغان.
تاشقى موڭغۇلىيىدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان
ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى
ھون قەبرىلىرىدىن بولۇپ، نۇرغۇن مېتال قورال بۇيۇمـ
لار چىققان، ئۇنىڭ ئىچىدە مىستىن ياسالغان ئوقيا باشاقـ
لىرى، قىلىچ، خەنجەر، يۈگەن، ئوچاق، چۆمۈچ، چۆگۈن،
داڭقان، قوڭغۇراق، ئەيـنەك، بىلەيزۈك، قالـپاق، مىـس
ئات قاتارلىقلار بار. يۇقىرىدا تىـلغا ئېلىنغان قەبرىلەرـ
دىن چىققان نەرسىلەر ئىچىدە يەنە مىـستىن ياسالـغان
قوي، ئات، يولۋاس، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارمۇ بار. مىسـ
تىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىغا جۈپ - جۈپى بىلەن

چۈشۈرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى ئالاھىدە ئىستىلغا ئىگە. ھونلار يىرتقۇچ يولۋاسنىڭ قىياپىتىدە ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرەتتى. بۇ ھونلارنىڭ بىپايان يايلاقلار، قەدىمكى ئورمانلىقلار ئىچىدە ھەر دا-ئىم يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن كۆرەش قىلىپ كەلگەنلىكىدىكى ئەمەلىيەتنى ئەكس ئەتتۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھونلارنىڭ يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنى باش ئەگدۈرەلەيدىغان قەيسەرلىككە ئىگە مىللىي خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

ھونلارنىڭ مىتال قۇيمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىدە ئالتۇندىن تۇرلۇك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، بۇتلارنى قۇيۇشمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان تاۋۇت ساندۇقلىرىنىڭ ئۇستىگە يۇپۇقا (نېپىز) ئالتۇن گۇللەر قادالغان. ① مىلادىدىن 21 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى گەنسۇ-دا ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان. ئۇ شۇ ئۇرۇشتا ھون خانى شىئۇت سوۇگانى يېڭىپ، ئۇنىڭ-دىن ئالتۇندىن ياسالغان بىر بۇتنى غەنىيمەت ئالغان. بۇ ئالتۇن بۇت ئامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھونلار-نىڭ چوقۇنىدىغان تەڭرىسىنىڭ ئوبرازى ئىدى. مانا شۇ ئالتۇن بۇت ئۆز ۋاقتىدا پادىشاھ خەن ۋۇدىغا تەقدىم قىلىنغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئال-

---

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 277 - بەت-كە قارالسۇن.

تۇن بۇتىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىكەن. پادىشاھ خەن ۋۇدى ئالتۇن بۇتنى ئەتىۋارلاپ، پايتەخت شىئەندىكى گەنچۇەن ئوردىسىغا قويدۇرغان. ھەتتا شۇ ئالتۇن بۇتقا ئاتاپ نەزىرە - چىراق قىلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن نوكچا كۆيدۇرۇپ، بۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرگەن.①

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا ئالتۇن ئېرىتىپ، تۇرلۇك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش، ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىنىڭ ئوبرازىنى ئالتۇندىن قۇيدۇرۇپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىش ئادەتلىرىنىڭ ئەۋج ئالغانلىقى مەلۇم. شۇنىسى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەركى، ئاددىي بىر يەرلىك ھون خانىدا (شىئۇت سۇگاخان كۆزدە تۇتۇلىدۇ) چوقۇنىدىغان ئالتۇن بۇتىنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملار (ئېھتىمال ئالتۇن تەختلەر، ئالتۇن بۇتلار) نىڭ تۈرلىرى، سېپىتى قانداق بولغىيتتى؟

2. ياغاچچىلىق: ھونلاردا ئوقيا، ھارۋا، ئاقئۆينىڭ چاڭگىراق، كەرە گەلىرى، قالقان، ئىگەر، تاۋۇت قاتارلىق قورال سايمانلارنى ياسايدىغان مەخسۇس ئورۇنلار بار ئىدى. بولۇپمۇ ياغاچچىلىق كەسپىدە ئوقيا، ھارۋا ياساش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار بىلەن باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدا پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلاردا ئوقيا ناھايىتى كۆپ مىقداردا ئىشلىتىلەتتى. ئوقيانىڭ يالىرى، ئوقيا ئاشاقلىرىنىڭ ساپلىرىنى ياساش ئۈچۈن پۇختا ۋە كۆپ مىقداردا

① لىنىكەن، «ھون تارىخى» خەنزۇچە، 149- بەتكە قارالسۇن.

ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان تورمانلىقە. رايونلاردا ياغاچچىلىق ئىشخانىلىرىنى قۇرغان. ئۇقىيا قەدىمكى چاغلاردىكى ئۇرۇشلاردا ئىشلەيدىغان مۇھىم قوراللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددىي ئىدى. ئۇقىيا ياساش بەلگىلىك تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە تەجرىبىگە ئىگە ئۇستىلارنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق بولغانىدا تەلەپكە لايىق كېلىدىغان ئۇقيا بىلەن قوراللانغان هون قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا چەكمۇۋارلىق رولىنى ئوينىيالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقىيا ياسايدىغان ئۇستىلارغا ناھايىتى ئوبدان ئېتىبار بېرىلەتتى.

هونلارنىڭ پىيادە قوشۇنلىرى جەڭ ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇشقا باراتتى. هونلار ھاياتىدا، ھارۋا يالغۇز ھەربىي تىرانسپورت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قاتناش قورالى ۋە مۇداپىئە قورالى سۈپىتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايتتى. هونلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ھارۋىدىن مۇداپىئە توساقلىرىنى ياساپ، دۈشمەننىڭ ھۇجۇملىرىغا تاقابىل تۇراتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، هون ياغاچچىلىرى نەچچە يۈز مىڭلىغان هون قوشۇنلىرى (ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملىرى) ئۈچۈن قالقان، ئىگەر قاتارلىق قورال - جابدۇقلارنى ياسايتتى. هونلارنىڭ ھاياتىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق مۇھىم ئورۇندا ئىدى، ئۇلار ئاقئۆيلەردە ياشايتتى. هون ياغاچچىلىرى ئاقئۆيلەر (كىگىز ئۆيلەر) ئۈچۈن ياغاچتىن چاڭقىراق، كەرەگىلەر ياسايتتى.

هونلارنىڭ ياغاچچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكى مۇھىم ئورۇن-
دا تۇرغاندىن باشقا، ئاھايىتى ئۇزۇن تارىخقىمۇ ئىگە
ئىدى. بايكۆل ئەتراپلىرى، چوغاي تاغلىرى، خېشى كارى-
دورىدا ياغاچچىلىق ئورۇنلىرى كۆپ ئىدى، چۈنكى ئۇ
جايلاردا يايپىشىل ئورمانلىقلار بار ئىدى. مىلادىيىدىن
40 يىل بۇرۇن ئىشىك ئاغاسى خۇيىڭ پادىشاھ خەن
يەندىگە يازغان مەكتۇپىدا: «چوغاي تاغلىرى ياپ-
يېشىل ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، تۇرىدىغان ئورمانلار
بىلەن قاپلانغان، ئۇچار قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ناھا-
يىتى كۆپ ياشايدىغان يەر بولۇپ، بۇرۇن باتۇر تەڭ-
رىقۇت شۇ يەردە ئوقيا ياساتقۇزغان» ① دېگەن. مىلا-
دىيىدىن ئالتە يىل بۇرۇن باش لەشكەر بېشى ۋاڭ گىڭ
ئۇچىلۇنوتى تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن سەككىز يىل بۇرۇنقى چاغ-
دىن مىلادىيىنىڭ 13 - يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) غا
تەۋەتكەن ئەلچى شاخۇيەن ئارقىلىق مۇنداق تەلەپنى
قويغان: ھونلار باشقۇرۇپ تۇرىدىغان تېررىتورىيىسى ئىچى-
دە بىر جاي بولۇپ، بۇ جاي خەن سۇلالىسى تېررىتورى-
يىسىگە تۇتۇشۇپ، جاڭيې ۋىلايىتى (ھازىرقى گەنسۇدىكى
جاڭيې ئەتراپلىرى — ئا) گىچە سوزۇلىدۇ. مانا شۇ
جايدىن ئاجايىپ ئېسىل ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە ياۋايى
قۇشلارنىڭ پەيلىرى چىقىدۇ، شۇ نەرسىلەردىن ئوقيا ياساق-
لىرىنى ياسىغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن پادىشاھ-
سى ھون تەڭرىقۇتىدىن شۇ جاينى بېرىشنى تەلەپ قىلى-

① بېرىكۇ: «خەن يىلنامىسى، ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 11 -
كىتاب، 3803 - بەتكە قاراڭ.

ھۇ، دېگەن. بۇ تەلەپنى ئاڭلىغان ئۇجلۇنوتى تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسى ئارقىلىق قايتۇرغان جاۋابىدا (مەكتۇپىدا) مۇنداق دېگەن: ھونلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى خانلىرى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاقسۆيلەر ۋە ھارۋىلارنى ياساشقا لازىم بولىدىغان ياغاچ ماتېرىياللىرى شۇ جايدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ جاي ئاتا - بوۋىمىزدىن بىزگە قالغان. شۇڭا ئۇ جاينى قولدىن بېرىشكە ھەر-گىز بولمايدۇ.①

3. توقۇمىچىلىق: نويان تېغىدىكى ھون خانلىرى-نىڭ قەبرىسىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە توقۇلماماللار (يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلار) ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئىچى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 15 مېتر كېلىدىغان قەبرىلەرنىڭ تۆت تېمى ۋە قەبرە يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاملارغا خىلمۇ خىل سۈرەتلەر كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن يىپەك، شايى پەردىلەر تارتىلغان. يىپەك، شايى پەر-دىلەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەت-لەر ئىچىدە خىلمۇ خىل رەڭدىكى بۇلۇت-لار، قۇشلار، ھايۋانلار، بۇغىغا مىنىپ بۇلۇتلار ئارا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پەرى قىزلار بار. بۇنداق يىپەك، شايى پەردىلەرنىڭ ئىچىدە ھونلارنىڭ ئۆزلىرى توقۇغان-لىرىمۇ (خوتەندە توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن) بار. خەن

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 11 - كىتاب، 3810 - بەتكە قارالسۇن.

پادىشاھلىرى تەرىپىدىن ھون تەگرىقۇتلىرىغا تەقدىم قىلىنغانلىرى ھەم بار.

يۇڭ توقۇلمىلار ئىچىدە گىلەم ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان گىلەملەرنىڭ بىرىگە ئىككى باشلىق ئاجايىپ بىر جۈپ ھايۋاننىڭ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدىغان دەھشەتلىك ھالەت كەشتىلەنگەن. گىلەملەرنىڭ يەنە بىرىگە قىياپىتى مولۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاناتلىق ئاجايىپ بىر مەخلۇقنىڭ كېيىكنى باسماداپ يەۋاتقانلىقى كەشتىلەنگەن. مانا شۇ گىلەملەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەتلەرنىڭ كەشتىلىنىش سەنئىتى سىبىكىملەرنىڭ كەشتىلەش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھونلار خوتەندە گىلەمچىلىككە ناھايىتى بەك ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ھون تەگرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا تۈرلۈك نۇسخىدىكى گىلەملەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھونلار تۆگىنىڭ تىۋىت يۇڭلىرىدىن يىپ ئىگىرىپ، يۇڭ چەكمەن، شالچە توقۇيتتى. ھون خانلىرى كىمخاب، شايىدىن چاپانلارنى كىيسە، ئادەتتىكى ھونلار يۇڭ چەكمەندىن چاپان كىيەتتى. ھون خانلىرى قىش پەسلىدە بۆسەرە بولغۇن، تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلارنى، خەلق بولسا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا كىيەتتى.

ھونلاردا كىگىز بېسىش بەكمۇ تەرەققىي قىلغان. چۈنكى گىلەملىك شىرداق بىلەن كىگىز ئۆيلەرنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلاردا ئاقئۆيلەرنىڭ ھەممە تەرىپى كىگىز بىلەن قاپلىنىپ ياسالغان-

لىقتىن، كىگىزگە بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددىي ئىدى.
4. بولغارىچىلىق: ھونلاردا بولغارىچىلىق (كۆنچىلىك)، سەرداچىلىق ھۈنىرىمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى. ھونلار كالا تېرىسىدىن كۆن (بولغارى)، تۆگە تېرىسىدىن، ئۆچكە تېرىسىدىن يۇمشاق، نېپىز بولغارىلارنى ئىشلەپچىقىراتتى. مۇنداق ماتېرىياللاردىن ئۆتۈك كىيىشەتتى. ھونلارنىڭ ئەرلىرى قونچى تىزىدىن ئېشىپ تۇرىدىغان ئۆتۈك كىيسە، ئاياللار ئىلمىي پوپۇچلۇق، پاشنىسى ئېگىز، بەكمۇ چىرايلىق ئۆتۈكلەرنى كىيىشەتتى.
ھولۇپمۇ ھونلار كالا تېرىسىدىن قېلىن، يۇمشاق، چىدامىلىق قېيىشلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ئۇرۇش قوراللىرى، ئات جابدۇقلىرى (ئاتنىڭ بېشىغا كىيدۈرىدىغان نىقاب، قېيىش چاپان، قورامساق، نوختا، يۈگەن، ئۈزەڭگە، ئەيىل، تاسما، قوشقۇن)، قىلىچ، خەنجەر غىلاپلىرى، بۆكتەرگىلىك ۋە قېيىق قاتارلىق نەرسىلەرنى ياسايتتى. ھون ئاتلىقلىرى مىنگەن ئاتلارنىڭ بېشىغا قىلىچ، نەيزە، ئوقيادىن ساقلىنالايدىغان نىقابلارنىڭ كىيدۈرۈلۈشى ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ساۋۇت كىيىپلا قالماي، ئۆز ئېتىنى دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈنمۇ كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھونلار دەريادىن، ئېقىنلاردىن ئۆتۈش، ئىچكى دېڭىزلاردا ئۈزۈش ئۈچۈن ئات تېرىسىدىن قېيىقلارنى ياساشقىمۇ ئۇستا ئىدى. ئۇلار ياسىغان قېيىقلار ناھايىتى پۇختا بولۇپ، قىلىچ ۋە ئوقيانىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرە-

لەيدىغان (مۇداپىئە قىلالايدىغان)، سۇ ۋە نەملىككە چىدام‌لىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى.

5 . كۇلالچىلىق: نويان تاغلىرىدىكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن سىغىمچانلىقى، شەكلى، رەڭگى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان خىلمۇ خىل ساپال سايمانلار چىققان. بۇ نەرسىلەر مىلادىيىدىن ئىلگىرى ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ياسالغان بولۇپ، تۈرلىرى ۋە مىقدارىنىڭ كۆپلۈكى، شەكلى بىلەن گۈللىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ناهايىتى نەپىسلىكى قاتارلىق جەهەتلەردىن قارىغاندا، هونلارنىڭ كۇلالچىلىق (ساپالچىلىق) تېخنىكىسىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئەگەر ناهايىتى ئۇزاق چاغلاردىن تارتىپ توپلانغان تەجرىبىگە ئىگە كۇلالچىلىق بولمىغان بولسا، كۇلالچىلىق تېخنىكىسى مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولاتتى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا كۇلالچىلىك قول هۈنەرۋەنچىلىكىدە مۇستەقىل بىر ساهە سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

هونلار خىلمۇ خىل شەكىلدىكى گۈللۈك تاۋاقلار، ئاپقۇرلار، كوزا، يالار (تېرە ئاشلايدىغان)، كۆپلەرنى ئىشلەپچىقىراتتى.

6 . سودا

هونلاردا چارۋىچىلىق، دېهقانچىلىق، قول هۈنەرۋەنچىلىك ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە

تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بارغانسېرى تېز سۈر-
ئەت بىلەن ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە
تۇرمۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى يېتەرلىك دەرىجىدە
قامدىيالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئاسىيا ۋە ياۋرو-
پادىكى دۆلەتلەر بىلەن سودا مۇئامىلىسىنى يولغا قوي-
غانىدى.

هونلارنىڭ تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە، هونلار بى-
لەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى سودا خېلى مۇھىم ئورۇندا
تۇراتتى. ئۇلار چارۋا مال (ئاساسەن ئات)، تېرە، يۇڭ
توقۇلمىلارنى خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى
بىلەن ئالماشتۇرۇپ، ئۆز ئېھتىياجىغا لازىم بولغان كەم
نەرسىلەرنى (خۇسۇسەن هون خانلىرىنىڭ زىبۇ - زىننەت
بويۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى) قامدايتتى.

هونلار خەنزۇلار بىلەن بولىدىغان چېگرا سودىسىغا
ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. هونلار بىلەن خەنزۇلار ئارى-
سىدىكى چېگرا سودىسى مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن
(مىلادىدىن 196 يىل بۇرۇن) باشلانغان قۇدىلىشىشتىن
كېيىن قىزغىن بىر باسقۇچقا كىرگەن. شۇنىدىن باشلاپ
هونلار ھەر يىلى دېڭىزدەك سەددىچىن سېپىلىنىڭ تۈۋ-
گە (قوۋۇق ئالدىغا) كېلىپ، خەنزۇلار بىلەن سودا قىلىشى-
دىغان بولغان. بۇنداق سودىغا هون خانلىرى، ئاددىي
خەلقلەرمۇ جەلپ قىلىنغانىدى. بۇنداق سودا هونلار
بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشلار يۈز
بەرگەن چاغدىمۇ توختاپ قالمىغان.

مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلا-

دىدىن 117 يىل بۇرۇنقى چاغقىچە بولغان 60 يىل ئىچىدە چاڭئەن (شىئەن) دىكى خەنزۇ سودىگەرلەر ۋە شەھەر خەلقلىرىدىن، ھونلارغا ھەر يىلى ھەربىي قورال ۋە تۆمۈر سېتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن خەن پادىشاھى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر 500 كىشىدىن ئاشقان.① نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان ماددىي بويۇملار ئىچىدە، سودا ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلتۈرۈلگەن ساپال قاچا - قۇچىلار، ياغاچ سايمانلار، سىرلانغان سايمانلار، تاش قورال-لار، ئات جابدۇقلىرى، زىبۇ - زىننەت بويۇملىرى (ئالتۇندىن ياسالغان)، يىپەك شايىلار ئاز ئەمەس. ھۇنلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى قىزغىن سودا مۇئامىلىسى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

ھونلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تارىخىي يازما مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇنداق سودا مۇئامىلىسى مىلادىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن باشلانغان.② نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن «يۇگىدىن توقۇلغان» گۈللۈك كەشتىلىك ئاجايىپ پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن، ئادەملەرنىڭ قىيپىگە ۋە ئۇلارنىڭ ياۋچىلارچە كىيىم كىيگى-

① بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جىيىلىق ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 250 - بەتكە قارالسۇن.

نىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغانىدا. ئۇلار پەقەت توخارىستان (ھازىرقى ئافغانىستان) تېررىتورىيىسىدىلا مىلادىدىن ئىلگىرى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپچىقىلغان بولۇشى مۇمكىن.»① مانا شۇ پەردىلەرنىڭ ھون خانلىرى قەبرىسىدىن تېپىلىشى، ھونلارنىڭ ئاسىيادىكى توخارىستان دۆلىتى بىلەنمۇ سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلار ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەتكىچە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ خوجايىنى سۈپىتىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق يىراقتىكى يونانىستان بىلەنمۇ سودا ئالاقىسىنى يۈرگۈزگەن. نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ماددىي بويۇملار ئىچىدە كەشتىلەپ توقۇلغان بىر يىپەك پەردە بار. ئالىملار بۇ پەردىنى «يۇنانلىقلار توقۇغان!» دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. بولۇپمۇ ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرى ئىچىدىكى ئالتىنچى نومۇرلۇق قەبرىدىن: «... يونانىستاندا ئىشلەنگەن يىپەك توقۇلمىلار ناھايىتى نۇرغۇن تېپىلغان» ② يۇقىرىدىكى پاكىتلار ھونلار بىلەن ياۋروپادىكى يونانىستان ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىنى كۆرسىتىدۇ.

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 توم، 105 - بەتكە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 252 - بەتكە قارالسۇن.

II باب هونلارنىڭ مەدەنىيىتى

1 . تىل

هونلارنىڭ تىلى — ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە بىر مۇنچە هونچە سۆزلەرنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاهاڭى (هونچە ئاهاڭى) بويىچە يېزىشقا تىرىشىپ كۆرگەن. لېكىن خەنزۇ يېزىقى بىلەن باشقا مىللەتنىڭ سۆزىنى ئەينى ئاهاڭى بويىچە يېزىش قىيىن بولىسىمۇ، هەر هالدا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى يېزىپ قالدۇرغان هونچە سۆزلەرنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇنىڭ مىساللىرىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز.

خەنزۇ يېزىقى دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش مەلۇم ساندىكى هەرپلەردىن تەركىب تاپقان ئەمەس. خەنزۇ يېزىقى بويىچە قانداق نەرسىنى يازماقچى بولسا، شۇ نەرسىنىڭ شەكلىنى كۆرسىتىدىغان سۈرەتنى سىزىدۇ. شۇڭا خەنزۇ يېزىقىنىڭ سانى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش 30 نەچچە هەرپتىن ئىبارەت بولماستىن، بىر نەچچە مىڭ شەكىلنى كۆرسىتىدىغان سۈرەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇ يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ق»، «غ»، «ھ»، «ر»

خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلىشى	ئەسلى ھونچە ئاتىلىشى	ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى
匈奴, *Xingnu*	ھون	ھون
撑犁 *Chengli*	تەڭرى	خۇدا
孤涂 *gu tu*	قۇت	بەخت - سائادەت
头曼 *tuman*	تۈمەن	تۈمەن
阏氏 *yanzhi*	ئالچى	خانىش (مەلىكە، رەفىقە)
冒顿 *modun*	ماتۇر	باتۇر
居次 *ju ci*	قىز	قىز
瓯脱 *outuo*	ئوتۇ	ئوتتۇرا (چېگرا)
径路 *chenlu*	قىڭراق	قىلىچ

ھەرپلىرى بىلەن يېزىلمىغان سۆزلەرنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە توغرا يېزىش زادى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا قەدىمكى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈركچە) ئاملارنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىشتا ئاھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا يولۇققان بولسىمۇ، لېكىن خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. مەسىلەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك «ھون»نى «شيۇڭنۇ»، «تەڭرى»نى «چىڭلى»، «قۇت»نى «گوتۇ»، «ئالچى»نى «يانجىژ»، «قىز»نى «جۈسى»، «ئوتتۇرا»نى «ئوتۇ»، «باتۇر»نى «مودۇن» دەپ يېزىشقان. يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر ھەققىدە بىر ئاز چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ھونلار پادىشاھىنى «تەڭرىقۇت» (خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدا بەرگەن بەخت) دەپ ئاتاشقان. قەدىمكى چاغلاردا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز «خۇدا»نى «تەڭرى» دەيتتى. بۇ سۆز ھازىرقى چاغدىكى ئۇيغۇرنىڭكىدىمۇ ساقلانغان، «تىيانشان تېغى» ئەسلىدە «تەڭرى تېغى» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى «تەڭرى تېغى»نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، «تيەنشەن» (天山) دەپ يېزىشقان. كېيىنكى چاغدىكى ياۋروپا ئالىملىرى «تيەنشەن» سۆزىنى «تىيانشان» دەپ يېزىشقان. ھازىر ئادەتتە «تەڭرى تېغى»نى «تىيانشان» دەپ ئاتىساقمۇ، ئۇنىڭ چوققىسى قەدىمكى چاغدىكى ئەينى نامى بويىچە ھازىرمۇ «خان تەڭرى چوققىسى» دېيىلىدۇ.

«قۇت» سۆزى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ئۇيغۇرلار ھازىرمۇ «قۇتلۇق بولسۇن»، «قۇتاتسۇن» دېيىشىدۇ.

ھەتتا ئۆزلىرىگە قۇتلۇق دەپ ئىسىم قويۇشىدۇ. مانا بۇ مىسال «قۇت» سۆزىنىڭ ھازىرمۇ ئىستېمالدىن قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، بايىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن بەش ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن تۇڭگۇسلار ئارىسىدا ئارىلىقى مىڭ يول (500 كىلومېتر ـــ ئا) كېلىدىغان جاي بوش قالدۇرۇلغان. مانا شۇ بوش قالدۇرۇلغان جايدا ھونلارمۇ، تۇڭگۇسلارمۇ چارۋا ماللىرىنى باقمايتتى. بۇ جاينى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتىغان. بۇ «ئوتتۇرا» ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئىدى. قەدىمكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈركچە) «ئوتتۇرا» (بىتەرەپ جاي، چېگرا مەنىسىدە ـــ ئا) سۆزىنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن «ئوتتۇ» دەپ يېزىشقان.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىدىن پاڭ شۈەنلىڭ «جىن يىلنامىسى»دا ئىككى مىسرا ھون قوشىقىنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (ھون ئاھاڭى) بويىچە يېزىپ قالدۇرغان. قوشاق مۇنداق:

فرانسۇز ئالىمى فىللىئوت بۇ قوشاقنىڭ ھونچە (قەدىمكى تۈركچە) ئوقۇلۇشى ئۈستىدە ئىزلىنىپ، ئاخىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

秀支替疾冈
Su gi ti lai gən

仆谷秃勾当
pu gü tura qan

قوشاقنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى مۇنداق:

قوشۇن چىقتى يولغا،
قۇگۇ چۇشتى قولغا.

مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى تۇرلۇك سەۋەبلەرگە كۆرە ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئورخۇن ۋە سېلىنغا ۋادىلىرىدا قالغانلار ئاساسەن شەرقىي ئۇيغۇرلار ئىدى. مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى «تۇرالار» ۋە «ئېگىز هارۋىلىقلار» (ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردا يۇرگەنلىكى ئۇچۇن) دەپ يېزىشقان. تارىخچى ۋېيشۇ (مىلادى 6 - ئەسىردە ياشىغان) مۇنداق دەپ يازغانىدى. «ئېگىز هارۋىلىقلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرق بار ئىدى.»① بۇ يەردىكى «ئازراق پەرق» مەھەللى سۆزلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچكەن مەزگىلدە غەربكە كېتەۋاتقان ھونلارنىڭ بىر قىسمى كۆچىلارنىڭ شىمالىدىكى كۆنەس، تېكەس يايلاقلىرىدا قېپقالغان. مانا شۇ ھونلار (200 مىڭ كىشى) مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «زابىندىرلار دۆلىتى» نى قۇرغان. تارىخچى ليەنشۇ (8 - ئەسىردە ياشىغان): «زابىندىرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، تىلى ئېگىز هارۋىلىق-

① ۋېيشۇ، «ۋېي يىلنامىسى، ئېگىز هارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە» جەنرۇچە، 2307 - بەتكە قارالسۇن.

لار (شەرقىي ئۇيغۇرلار) بىلەن ئوخشاش ئىدى.»① دەپ يازىدۇ. تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغانلار — قەدىمكى چاغدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (بايكۆل، ئۇرخۇن، توغلا دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار) دەل ئۆزى ئىدى. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتىنى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇم) ھېسابقا ئېلىپ، ئۆز ھاياتىدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ بەزىلىرى ئۇلارنى «ئېگىز ھارۋىلىق تۇرالار» دەپمۇ يېزىشقان. ئەپسۇسكى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ھەۋەس قىلىۋاتقانلارنىڭ بەزىلىرى تارىخنى ناھايىتى ئۈزەلا تەتقىق قىلىپ، «ئېگىز ھارۋىلىقلار»نى «قاڭقىللار» ياكى «قاڭلى»لار دەپ ئاتاشماقتا. بۇنداق تەتقىقاتچىلار تارىخ ئىلمىغا سەممىيەت، كەمتەرلىك، ئېھتىياتچانلىق بىلەن مەسئۇللۇق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ، تارىخنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق ئۆگىنىشى لازىم. ياۋروپا ئالىملىرىمۇ ھونلارنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدا (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەنلىكىنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇنداق ئالىملار قاتارىغا فرانسۇز ئالىمى رېمۇسات، كىلافورت، نىكتا، لۇگىراماتىك گىئورگى (بۇلار فرانسىيە تارىخچىلىرى) لەر كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھونلار، تۈركلەرنىڭ ئاتا بوۋىسى دېيىشسە، بەزىلىرى (ۋېنگىرلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرگە

① لىيەنشۇ، «شىمالىي سۇلالىلار يىلنامىسى. غەرب ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

ئاساسلىنىپ تۇرۇپ) ۋېنگىرلەر تىلىدىكى ئۇيغۇر سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى مىسال كەلتۈرۈپ، هونلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: «ئونىغۇر»، «ئوتىغۇر»، «سارىغۇر» غا ئوخشاش.

يۇقىرىقى بىر قاتار پاكىتلار هونلارنىڭ تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

2 . يېزىق

يېقىنقى چاغلارغىچە شەرق ۋە غەرب ئالىملىرى ئارىسىدا، هونلارنىڭ يېزىقى مەسىلىسى هەققىدە بىر-بىرىگە ئوخشاشمايدىغان هەر خىل قاراشلار ھۆكۈم سۈردى. بۇنداق قاراشلارنى ئاساسەن ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

1) بەزى تارىخچىلار «هونلارنىڭ يېزىقى يوق ئىدى، تىل بىلەنلا چەكلىنەتتى»① دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.

2) بەزى تارىخچىلار «هونلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن» دېيىشىدۇ.

3) بەزى تارىخچىلار «هونلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان يېزىقنى قوللانغان ياكى باشقا ئالغار مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى قوبۇل قىلغان، يىغىپ ئېيتقاندا، هونلار يېزىق قوللانغان» ②دېيىشىدۇ.

---

① سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. هونلار هەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

② «هون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 213 - بەتكە قارالسۇن.

تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتىگە ئىگە قانۇنىيىتى ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمكى ھىلنامىلىرىدىكى پاكىتلار، يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ ھونلار مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنلا يەنىسەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قوللانغان، دەپ قەتئىي ھۆكۈم قىلىش ئاساسىغا ئىگىمىز. شۇنداق ئىكەن، ئۇ چاغدا بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشلارنى ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىش لازىم. ئەمدى پاكىتلارغا نەزەر سالايلى:

1) مەدەنىيەت بولسا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان. ئۇلار شۇ چاغلاردىن باشلاپلا تۆمۈر، مىس، ئالتۇن قاتارلىق فارا ۋە رەڭلىك مېتاللاردىن ھەربىي قورال، سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تۈرلۈك نەرسىلەرنى ياساشتا خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. تۆمۈر قوراللارنىڭ ياسىلىشى (ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ بۇزنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. بۇنداق تەرەققىيات باسقۇچىدا ئاللىقاچانلا يېزىق قوللانغان. ف. ئېنگېلىس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۆمۈر رودىسىنى ئېرىتىشتىن تارتىپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى ئارقىلىق مەدەنىيەتكە ئۆتىدۇ.»① تارىخىي

---

① ف. ئېنگېلس: «نائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ئۇيغۇرچە 38 - 39 - بەتلەرگە قارالسۇن.

تەرەققىيات قانۇنى بويىچە ئېيتقاندا، مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن مىتال ئېرىتىپ (مىس، تۆمۈر، ئالتۇن) تۈرلۈك قوراللار ۋە سايمانلار ياساشتا ئالاھىدە يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن، قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى قۇرۇپ، دۆلەتنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇخىل تۈرلىرىنى ياراتقان ھونلارنىڭ يېزىق قوللانمىسلىقى تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگىمۇ، ئەقىلگىمۇ زادىي سىغمىسا كېرەك.

2) ھونلارنىڭ يېزىق قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي پاكىتلارمۇ ئاز ئەمەس. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 192 يىل بۇرۇن خەن قىزالچىسى (ئايال پادىشاھى)لۈيخۇغا، مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن خەن پادىشاھى ۋىندىغا يازغان مەكتۇپلىرى، كىيوك تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن پادىشاھى ۋىندىغا يازغان مەكتۇپى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دەلىل بولالايدۇ. مەكتۇپلارنىڭ بىرىسىدە كىيوك تەڭرىقۇت خەن ۋۇدىغا مۇنداق دەپ يازغان: «كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرىسى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ سالامەتلىكىنى ئىھتىرام بىلەن سورايدۇ». قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھونلار ئاسمانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ يازغان مەكتۇپلىرى قامان دىنىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك تەسىرىگە

گۈچرىغاندىن تاشقىرى، بەدىئىي جەھەتتىمۇ ئۇبرازلىق
خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

3) ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربىي
ۋە مەمۇرىي خەرىتىلىرىنى سىزغان ۋە ئۇنى قوللانغان.
مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن قۇتشۇش تەڭرىقۇت (56 — 36)
ئۆلتۈرۈلگەندە خۇشاللىقىنى باسالماي قالغان خەن پادىشاھى
يەندى (48 — 33) ۋەزىرلىرىگە بەرگەن زىياپەتتە
قۇتشۇش تەڭرىقۇت ھايات چېغىدا ئىشلەتكەن خەرىتىنى
ئۆز ئەمەلدارلىرىغا كۆرسەتكەن ئىكەن، مانا شۇ خەرىتىگە
ھونلار تېررىتورىيىسىدىكى تاغلار ۋە دەريالار چۈشۈرۈل-
گەن. شۇ خەرىتە قۇتشۇش تەڭرىقۇتنىڭ سىياسىي، ھەربىي
ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان خەرىتىسى بولۇشى مۇمكىن.
مىلادىنىڭ 48 - يىلى ھونلارنىڭ باتىس بەي خانى خەن
پادىشاھى گۇاڭ ۋۇدىغا گوخىڭ ئاتلىق خەنزۇ ئارقىلىق
ھونلار دۆلىتىنىڭ خەرىتىسىنى مەخپىي ھالدا ئەۋەتىپ بەرگەن.①
مانا بۇ خەرىتىنىڭ قۇتشۇش تەڭرىقۇتنىڭ خەرىتىسى
بىلەن ئوخشاش خەرىتە بولۇشى تەبىئىي. ھونلار سىياسىي ۋە
ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا خەرىتىلەرنى سىزىپ،
ئۇنى قوللانغان ئىكەن، ھونلارنىڭ ئۇ چاغدىكى خەرىتە
لەردىكى شەرتلىك بەلگىلەرنى يېزىق ئارقىلىق ئىزاھلى-
غانلىقىدا شەك يوق.

4) مىلادىنىڭ 250 - يىللىرى جۇڭگو پادىشاھى
(بۇ مەزگىل ئۈچ دۆلەت مەزگىلى ئىدى) كامبودژاغا ۋە-
كىللەر ئەۋەتكەن. ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى

① يەنخۇا، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»گە قاراڭ.

كاڭتەي ئاتلىق ئادەم دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندە، كامبودژالىقلارنىڭ يېزىقى ھونلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشايدىكەن① دېگەن. شۇ چاغلاردا كامبودژالىقلار ھىندى يېزىقىنى قوللانغانىدى. ئەلچى كاڭتەي كامبودژالىقلار قوللانغان ھىندى سانسكرىت يېزىقى (ياكى قارۇشتى يېزىقى) بىلەن قەدىمكى چاغلاردا ھونلار قوللانغان يەنسەي ئورخۇن يېزىقىنىڭ پەرقىنى ئازا ئايرىيالماي، شۇنداق دېگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ مۇھىمى ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى 3-ئەسىردە ياشىغان خەنزۇلارمۇ بىلىدىكەن.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تارىخىي يازما پاكىتلار (ھونلارنىڭ يازغان مەكتۇپلىرى، ھون خەرىتىلىرى، كاڭتەينىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى) ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى ئىسپاتلاشقا يارىسىمۇ، لېكىن ھونلارنىڭ زادى قانداق يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە بىرنەرسە دېيىش قىيىن ئىدى. مانا شۇ ئەڭ قىيىن، ئەڭ جىددىي ھەل قىلىنغۇچ مەسىلە ھازىر تۈزۈل - كېسەل ھەل بولدى. پاكىتى تۆۋەندىكىچە:

5) «كېيىنكى يىللاردا رۇسلار قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتادىن 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا بىر قورغان خارابىسىنى قازدى. بۇ قېزىش ئىشلىرىدا ئارخېئولوگىيە تارىخىغا «ئالتۇن كىيىملىك

---

① چىڭشۇ، «ئۇچ دۆلەت بايانى»نىڭ «كامبودژا تارىخى»غا ۋە «موڭغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 3-بەتكە قارالسۇن.

ئادەم» دەپ يېزىلغان ۋە ياش ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۈرك شاھزادىسىنىڭ مازىرى تېپىلدى. شاھزادىنىڭ بېشىدا تېپىلغان كۈمۈش تاۋاقتا كۆكتۈرك ئېلىپبەسىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ ھېسابلانغان ۋە تۈركچە ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن ئىبارىلەر بار. بۇ تېپىلما مىلادىدىن بەش ئەسىر بۇرۇنقى تارىخقا مەنسۇپ بولۇپ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىيلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئەھۋال قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.»①

مانا بۇ ھونلارنىڭ قوللانغان يېزىقى يەنىسەي ئۇرخۇن يېزىقى (كۆكتۈرك يېزىقى) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا رەت قىلغىلى بولمايدىغان پاكىت. ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋە ھونلارغا قېرىنداش بولغان تۈركلەرنىڭ يېزىقىنى ھونلارنىڭ قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قوللانماسلىقى زادى مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئەمەس. قىتانلار دۆلىتى (916 — 1211)، ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى (1209 — 1368) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغان ئەمەسمۇ ؟ تىبەتلەرمۇ موڭغۇللار ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ تاكى ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە.

بەزىلەرنىڭ ئۇرخۇن بويلىرىدىن تېپىلغان كۆكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ۋە ئۇيغۇرخانلىقىغا دائىر

---

① يىلماز ئۆزتۇنا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1- توم، 85- بەتكە قارالسۇن.

ھەگگۇ تاشلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىـ
ياتى 7 - ئەسىردىن باشلىنىدۇ، ئۇيغۇرلار 7 - ئەسىردىن
باشلاپ يېزىققا ئىگە بولغان دېيىشلىرى ئەمدى ئوبيېكتىپ
تارىخىي پاكىتلارغا يارىشا رەت قىلىنىشى كېرەك.
خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، ھونلار مىلادىدىن بىر
نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا يەنسەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قولـ
لانغان.

3. ئەدەبىيات

ھازىرغىچە ھونلار ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقى
تېپىلمىغان بولسىمۇ، ھونلار تەرىپىدىن توقۇلغان قوشاقـ
لار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن،

ئايرىلىپ قالغاندا تىلەن تاغىدىن،
ئاۋۇماس بوپقالدى چارۋا - مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغىدىن،
مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

بۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى
ھەققىدە ئانچە - مۇنچە چۈشەنچە بېرىشكە بولىدۇ.
باشتا توختىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خەن سۇلالىسى
ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي، ھەربىي
ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزۇن مۇددەت پۇختا تەييارـ
لىق كۆرگەن. خەن ۋۇدى پادىشاھلىق قىلغان چاغدا
(140 — 87) ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق
ئۇرۇشلار بۇزبەرگەن. بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن بولغان. شۇ ئۇرۇشتا مەشھۇر سانغۇن خۇچۈبىڭ باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق، پىيادىدىن تەركىب تاپقان خەن قوشۇنلىرى ھونلارنى ئىككى قېتىم گەنسۇنىڭ شىمالىغا قوغلاپ بېرىپ، خېشى كارىدورىنى تارتىۋالغان. گەنسۇدىكى تىلەۋ (چىلەنشەن)، ئالچى تېغى (يەنجىشەن) بوك - باراقسان، ئارچا - قارىغايلار قاپلاپ تۇرغان، ياپيېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان، قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن، چارۋىچىلىققا ناھايىتى باب، يايلاقلىرى ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن تاغلار ئىدى. ھونلار مانا شۇ گۈزەل يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا بېغىشلاپ يۇقىرىدىكى قوشاقنى توقۇغان. قوشاقتا ھونلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رېئال ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن. قوشاقتا «ئالچى تېغى» بىلەن «مۇڭلىنىپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دېگەن قۇرلارنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى رەڭگى سۈزۈك قىزىلغا مايىل بىر تۈرلۈك گۈلدىن ئۇپا ياساپ، چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە سۈركىشەتتى. ھونلار مانا شۇ ئۇپىنى ئالچى (قىزىلچى — ئا) ئۇپىسى دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك ھون تەڭرىقۇتىنىڭ رەسمىي بىكەسى (خانىش — ئا) ئالچى دەپ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھازىرقى رۇس تىلىدىكى «ئالى» (قىزىل — ئا) سۆزى ھون (تۈرك) لەرنىڭ «ئالچى» سۆزىدىن كېلىپ چىققانىكەن.

هونلار ئالچى تىغمىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى، هون خوتۇن - قىزلىرىنىڭ گويا ئۇۋىيا - ئەگىلمىكتىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ئوخشىتىپ، بۇندىن كېيىن خوتۇن - قىزلىرىمىز چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

4. مۇزىكا

مىلادىنىڭ 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن بىرى دۇشەن غەربىي هونلار (شىمالىي هونلار) بىلەن ئۇرۇشقان چاغدا، هونلارنىڭ ئوردىسىدىن چىقىۋاتقان نەي ئاۋازىنى ئاڭلىغان.① مىلادىنىڭ 200 - يىلى مەشھۇر ئەدىب، خەتتات سەي يۇڭنىڭ قىزى سەي ۋىنجى شەرقىي هونلار (جەنۇبىي هونلار) تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن. ئۇ شەرقىي هونلارنىڭ سول قول بىلگە خانىغا ياتلىق قىلىنغان بولۇپ، هونلاردا 20 يىل تۇرغان. مىلادىنىڭ 220 - يىلى ساۋساۋ تەرىپىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن. ئۇ «هونلار نەيىگە 18 غەزەل» دېگەن شېئىرىي ئەسىرىدە «كەچ كىرگەندىن تارتىپ تاڭ ئاتقانغا قەدەر داپ - دۇمباقنىڭ ئاۋازى ياڭراپ تۇرىدۇ.»② دېگەن.

مانا شۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا قارىغاندا، هونلاردا نەي، دۇمباق، ناغرا قاتارلىق مۇزىكا (ساز) ئەسۋابلىرى بولغان. بۇ ھەقتىكى مەلۇمات مىلادىنىڭ

① بەنخوا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. دۇشەن ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

② بەنخوا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى. سەي ۋىنجى ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

4 ـ ئەسىردە بېرىلگەن بولسىمۇ، ھونلارنىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇزىكىلىرى بولغانلىقىغا گۇمانلانمىسىمۇ بولىدۇ.

5 ـ سەنئەت

ھونلاردا سەنئەتنىڭ خىلمۇ خىل تۈرلىرى (رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىق) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

1. رەسساملىق: نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە ھونلارنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدىن گۇۋاھلىق بېرىدىغان پاكىتلار خېلى كۆپ. قاچىلار قىزىل، قارا سىرلار بىلەن سىرلانغان. قاچىلارنىڭ بىرىدە قاراسىرنىڭ ئۈستىگە كەينىنى مايمۇن تەرەپكە قىلىپ تۇرغان بىر شىرنىڭ سۈرىتى قىزىل رەڭ بىلەن سىزىلغان. ياغاچتىن ياسالغان تاۋۇتلارنىڭ سىرتى قاراسىر بىلەن سىرلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىزىل، سېرىق، يېشىل، نەشرەگدىن ئىبارەت تۆت خىل رەڭ بىلەن گۈزەل رەسىملەر سىزىلغان. بۇلار ئىچىدە بىر تۇرنىنىڭ بۇلۇت ئىچىدە پەرۋاز قىلىپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

2. نەققاشلىق: ھونلار مىسقا، سۆڭەككە ئادەملەرنىڭ، ھايۋانلارنىڭ خىلمۇ خىل ھالەتلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان قىياپەتلىرىنى نەفىس قىلىپ نەقىشلەپ (ئويۇپ) چۈشۈرۈشكە ئۇستا ئىدى. ئۇلار قاشتېشىدىنمۇ چىرايلىق

مەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. نويان تاغلىرىدىكى قەدىمكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان ماددىي يادىكارلىقلار ئىچىدە ياقۇت ئات، قاشتېشى تاقالغان كەمەرلەر بار. ماناشۇ كەمەرگە تاقالغان قاشتېشىغا بىر-بىرىگە قاراپ ئۆسۈل ئويناپ تۇرغان بىرجۈپ ئەجدىھا نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن.

3. ھەيكەلتاراشلىق: ھونلار قامان ئەقىدىسىگە كۆرە ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىلىرىنىڭ (خۇدالىرىنىڭ) بۇتلىرىنى (ھەيكىلىنى) ئالتۇندىن، ياغاچتىن ياساشقان. مەسىلەن، مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سانغۇنى خۇچۇبىڭ گەنسۇدا ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاقىتتا غەنىمەت ئالغان ئالتۇن بۇتنى ئەسكە ئېلىش شۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. ھون قەبرىلىرىدىن خېلى كۆپ ياغاچ بۇتلارمۇ چىققان.

6. بىناكارلىق

1928 — 1929 - يىللىرى سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىدىن سوسنوۋىسكى، 1955 — 1956 - يىللىرى ئوكلادنىكوۋ تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە، سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. بۇ خارابىنىڭ ئورنى ھازىرقى بورىيات ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدە شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 16 كىلومېتر يىراقلىقتىكى سېلىنگا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان، شە-

ھەرىنىڭ تۆت ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان. سېپىل
بويلاپ كەتكەن چوڭقۇر خەندەكمۇ بار. شەھەرنىڭ
غەربىي تەرىپىدىكى سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 348 مېتر كې-
لىدۇ. شەرق تەرىپىدىكى سېپىلنى سىلىنغا دەرياسىنىڭ
سۈيى يالاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. شەھەرنىڭ شەكلى تۆت
چاسا بولۇپ، ئۇنىڭدىن تېپىلغان ئۆيلەرنى ئىككى خىلغا
ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى خىلدىكى ئۆيلەر ئادەتتىكى ئۆي-
لەر بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 20 كۋاد-
رات مېتر كېلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۇلىغا تاشتىن ئىككى قە-
ۋەت ئۇل قويۇلغان. ئۇل ئۈستىگە ناھايىتى ئۇزۇن
ياغاچ تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىسى
لاي، توپا بىلەن تولدۇرۇلۇپ، قاڭدالغان. ئۆيلەرنىڭ
ئىشىكى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. ئارخېئولوگلار، بۇ ئۆي-
لەردە ئاددىي كىشىلەر ھايات كەچۈرگەن، دەپ تونۇشقان.

ئىككىنچى خىلدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى بىرىنچى
خىلدىكى ئۆيلەرگە قارىغاندا چوڭ بولۇپ، ياسىلىشىمۇ بىر
قەدەر سىلىق. بۇنداق ئۆيلەردە خون ئاقسۆڭەكلىرى يا-
شىغان. بۇ خىل ئۆيلەر تۆت چاسا بولۇپ، ئىشىكى جە-
نۇب تەرەپكە قويۇلغان. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئادەتتىكى ئۆي-
لەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنداق ئۆي-
لەرنى قىشتا ئىسسىتىش ئۈچۈن كاڭدىن پايدىلانغان.①

بۇ شەھەردىن ساپالدىن ياسالغان ناھايىتى ئۇزۇن
سايمانلار چىققان. بۇ ساپال سايمانلارنىڭ شەكلى، چوڭ-

① «خون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 344-بەتكە قارالسۇن.

كىچىكلىكى ھەر خىل بولۇپ، چىكىملىگەن گۈللىرىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ساپال سايمانلار قول ۋە چاق بىلەن ياسىلاتتى. شەھەردىن ساپال سايمانلارنى ياسايدىغان چاقلارمۇ چىققان①

تاشقى موڭغۇلىيىدىكى قورولون دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. خارابىسىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر بىر تەرەپىنىڭ) 767 مېتر بولۇپ، شەرق ۋە غەرب تەرەپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر بىر تەرەپىنىڭ) 360 مېتر كېلىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان خارابىسىنىڭ قېلىنلىقى 3·7 مېتر، ئېگىزلىكى 0·7 مېتر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ مەركىزىدە ناھايىتى چوڭ بىر قۇرۇلۇش بولۇپ، ئۇ «گۇۋا - دۇبۇ» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئېھتىمال بۇ قۇرۇلۇش ھونلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بولسا كېرەك. بۇ شەھەر خارابىسىدىن ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلار چىققان② 1925 - يىلى سوۋېت ئارخېئولوگى ۋىلادىمىروۋ قورولۇن دەرياسىنىڭ دىرچىن ئىرماغىنىڭ سول قىرغىقىدىن يەرلىك خەلقلەر «خاسار» (ھازار؟) دەپ ئاتايدىغان بىر شەھەرنى تاپقان. ۋىلادىمىروۋ بۇ شەھەرنى «ھەربىي قورغان خارابىسى» دەپ تونىغان. شەھەر سېپىلىنىڭ كەڭلىكى 10 — 15 مېتر، ئېگىزلىكى 30 —

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 343 - ۋە 345 - بەتلەرگە قارالسۇن.

② «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 350 - ۋە 351 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

50 سانتىمېتر (هازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى) كېلىدۇ. سېپىل ئەتراپىدىكى خەندەكنىڭ كەڭلىكى 3 — 6 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 30 — 70 سانتىمېتر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىدە كۆلىمى ھەر خىل بولغان قۇرۇلۇشلار بار. ھون شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۈستى ساپال قىشلار بىلەن يېپىلغان. ① مىلادىيىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن سالتەنىتى ژۈيى چىڭ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىدىكى جاۋشىن تەھرى دەپ ئاتىلىدىغان ھون شەھىرىگە يېتىپ كىرگەن. بۇ يەردىكى ئاشلىق ساقلىرىنى كۆيدۈرگەن. يۇقىرىدىكى بىر قاتار پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا بىنا كارلىقمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان.

7 . تىبابەتچىلىك

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن 100 يىل بۇرۇن سۇئۇ باشچىلىقىدا 100 كىشىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ھونلارغا ئەۋەتىدۇ. سۇئۇ ھونلار دۆلىتىگە يېتىپ كەلگەندە ھون تەڭرىقۇتى قۇتىغۇ سۇئۇنى ياخشى قارشى ئالمايدۇ. شۇ چاغدا، بۇرۇن ھونلارغا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە يۈز دۆلىتىگە قايتۇرۇلمىغان ۋۇچاڭ ئاتارلىق خەن ئەمەلدارلىرى سابىق قۇنىي خان (مىلادىيىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ھون خانى — ئا) نىڭ

① «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 356 ، 355 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

سىگىلسىنىڭ ئوغلى غوۋان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يو-
شۇرۇن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. سۇيىقەست-
چىلەر تەگرىقۇتنىڭ ئەقىلىلىق ۋەزىرى ۋېي لۈيىنى ئۆل-
تۈرۈپ، تەگرىقۇتنىڭ ئانىسىنى بۇلاپ خەن سۇلالىسىغا
قېچىشنى پىلانلايدۇ. سۇيىقەستچىلەردىن ۋۇچاڭ سۇئۇنىڭ
ئورۇن باسارى جاگىشىنغا (ئۇنىڭ بىلەن كونا تونۇش
ئىكەن) سۇيىقەستنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئا-
لىدۇ. جاگىشىن سۇيىقەستچىلەرنى قوللاپ، ۋۇچاڭغا مە-
دەت بېرىدۇ. سۇيىقەستچىلەر بىر نەچچە ئايدىن كېيىن،
قۇتىغۇ تەگرىقۇتنىڭ ئوۋغا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتى-
دىن پايدىلىنىپ، 70 تىن ئارتۇق ئادەمنى تەييارلاپ
ھەرىكەتنى باشلىماقچى بولىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ئۇلارنىڭ
ئىچىدىن بىر كىشى قېچىپ چىقىپ سۇيىقەستنى
تەگرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىغا مەلۇم قىلىدۇ. تەگرىقۇتنىڭ
ئوغۇللىرى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھامان قوشۇن تار-
تىپ كېلىپ، غوۋان باشچىلىقىدىكى سۇيىقەستچىلەرنى قى-
رىپ تاشلايدۇ. ئۇلاردىن ۋۇچاڭلا تىرىك قولغا چۈشىدۇ.
جاگىشىن ئۆزى قوللاپ مەدەت بەرگەن سۇيىقەستنىڭ
مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىدۇ، ئەھۋالنى
سۇئۇغا مەلۇم قىلىدۇ. ئۆز ئورۇن باسارى جاگىشىن قول-
لىغان سۇيىقەستنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقىدىن قورققان سۇ-
ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىدۇ. سۇيىقەستتىن خە-
ۋەر تاپقان قۇتىغۇ تەگرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈ-
رۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن تەگرىقۇتنىڭ ۋەزىرى
ئىلى قىسەي خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەندىن كۆرە، ئۇ-

لارنى تەسلىم قىلدۇرۇش پايدىلىق، دەپ مەسلىھەت بې-
رىدۇ. تەڭرىقۇت ۋېي لۈينى ئەۋەتىپ سۇئۇنى تەسلىم قىلدۇرماقچى بولىدۇ. سۇئۇ تەسلىم بولمايدۇ ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. شۇ چاغدا ۋېي لۈي قامان تېۋىپلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ سۇئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. قامان تېۋىپلىرى دەرھال يەرنى كولاپ بىر ئورا قېزىپ، ئوت قالاپ ئورىنىڭ تېگىنى ئىسىتىدۇ، ئاندىن ئىسسىقلىق چىقىپ تۇرغان ئورىنىڭ ئاغزىغا سۇئۇنى ياتقۇزۇپ، قامان تېۋىپ ئۇنىڭ مۇرىسىگە دەسسەپ قان چىقىرىدۇ. ئەسلىدە سۇئۇنىڭ نەپىسى توختاپ قالغان بولسىمۇ، يېرىم كۈندىن كېيىن سۇئۇ ھوشىغا كېلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ قامان تېۋىپلىرىنىڭ جىددىي كېسەللەرنى قۇتقۇزۇپ ئېلىش ۋە تىغ تېگىپ يارىدار بولغان ئادەملەرنى ساقايتىشتا تاشقى ئوپېراتسىيە قىلىشلىرى قولدىن كېلىدىكەن.

سۇئۇ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغاندىن كېيىنمۇ تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغان، بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان ھون تەڭرىقۇتى ئۇنى بايكۆل (بايقال) بويىغا سۈرگۈن قىلىغان. سۇئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە «ئۆز يۇرتۇمغا قاچان قايتىپ كېتىمەن» دەپ سورىغاندا، تەڭرىقۇت «قوچقار تۇغقان چاغدا قايتىپ كېتىسەن» دەپ ھاقارەتلىگەن. قەيسەر، قەدىمىي ئىرادىلىك سۇئۇ قۇتىغۇ (101 — 96)، غۇلىقۇ (96 - 85)، غۇياندى (85 - 68) قاتارلىق ئۈچ تەڭرىقۇتنىڭ خورلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، مىلادىدىن 81 - يىلى بۇرۇن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەن. خەن جاۋدى (86 - 74) مىلادىدىن

81 يىل بۇرۇن هونلار بىلەن بولغان قۇدىلىشىشنى ئەس-
لىگە كەلتۈرگەن. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت
ياخشىلىنىشقا باشلىغان. خەن جاۋدى ئەلچى ئارقىلىق، هون-
لاردىن سۇئۇنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، غۇ-
ياندى تەڭرىقۇت (85 — 68) «سۇئۇ ئۆلگەن» دەپ جاۋاب
قايتۇرغان، لېكىن بۇرۇن هونلاردا قالدۇرۇلۇپ، ئۆز دۆلىتىگە
ئەۋەتىلمىگەن چاڭ خۇي ئاتلىق ئەمەلدار كېچىسى ئوغ-
رىلىقچە خەن ئەلچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا
ئەقىل كۆرسەتكەن. شۇ ئەقىل بويىچە تەڭرىقۇتقا مۇن-
داق دېگەن: «سۇئۇ ئۆلمىگەن، پادىشاھىمىز كۈنلەرنىڭ
بىرىدە ئوۋ قىلىپ، بىر تۇرنىنى قولغا چۈشۈرگەن. تۇر-
نىنىڭ پۇتىغا يىپەك رەختكە يېزىلغان خەت باغلانغان
ئىكەن. خەتتە سۇئۇ ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر كۆلنىڭ بويىدا
بارلىقىنى ئېيتقان»، مانا شۇنداق تەدبىر ئارقىلىق قۇتقۇ-
زۇلغان سۇئۇ مىلادىيەدىن 81 يىل بۇرۇن ئۆز ۋەتىنىگە
قايتىپ كەلگەن.①

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىت هونلاردا تىبابەتچى-
لىكنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

8. دىن

هونلار قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. قامان دىنى
كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، هونلاردا ئاس-

① «خەن يىلنامىسى. سۇئۇ ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

مانغا، يەرگە، كۆنگە، ئايغا، يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇنداق ئادەت هونلار هاياتىدىكى سىياسىي، ھەربىي ئىشلارغىچە سىڭىپ كەتكەن.

هون تەڭرىقۇتلىرى چېدىرلىرىنى تىككەندە، ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچاتتى. هون تەڭرىقۇتلىرى تاڭ سەھەردە كۈنگە قاراپ چوقۇناتتى، كېچىسى ئايغا چوقۇناتتى. هونلار ناهايىتى جىددىي مۇھىم ئىشلارنى قىلىشتا يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ بىر تەرەپ قىلاتتى، هونلار ئاي تولغاندا دۈشمەن ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ هۇجۇم قىلاتتى، ئاي تۇتۇلغاندا قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتەتتى. هون تەڭرىقۇتلىرى خەن پادىشاھلىرىغا يازغان مەكتۇپلىرىدا كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپىدىن هايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان «ئۇلۇغ هون تەڭرىقۇتى» دېگەن سۆزلەرنى قوللىناتتى. هونلارنىڭ كۆك، يەر، ئاي، كۈنگە چوقۇنۇشى بۇت پەرەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يۇقىرىقى بابلاردا تىلغا ئېلىنغان ئالتۇن بۇت، ياغاچ بۇتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

قامان ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمالدىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى. ياكى تۆت تۈرلۈك رەڭ شۇ تۆت تەرەپنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن:

1. كۆك رەڭ — شەرق تەرەپنى؛ 2. قىزىل رەڭ — جەنۇب تەرەپنى؛ 3. ئاق رەڭ — غەرب تەرەپنى؛ 4. قارا رەڭ — شىمال تەرەپنى كۆرسىتەتتى.

قامان دىنىدىكى ئېتىقاد كېيىنكە كېلىپ كىشىلەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولىغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چېدىرلىرى، بايراق، كىيىم ـ كېچەكلىرى، ئات جابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مىلادىيىدىن 200 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت خەن گاۋزۇ (لىيۇ باڭ) نى هازىرقى داتۇڭ شەهىرى يېنىدا يەتتە كېچە ـ كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋزۇ باشلىق بىر نەچچە يۈزمىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرب تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمال تەرىپىنى قارا ئاتلىق، جەنۇب تەرىپىنى قىزىل تورۇق ئاتلىقتىن ئىبارەت 400 مىڭ هون ئاتلىقلىرى قورشىۋالغان.

قامان ئېتىقادىغا كۆرە ئاسماندىكى تەڭرى پەرىشتىلەر بىلەن يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەت باغلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئالاقىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن قامانلار پەيدا بولغان. بۇنداق قامان (شامان) لار ئۇسۇل ئويناپ ئاسماندىن چۈشىۋاتقان پەرى قىز قىياپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىناتتى. هونلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىدا قامانلارنىڭ تەسىرى ناهايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ۋ. ئۆرپ ـ ئادەت

هونلارنىڭ توي قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئۆزگىچە ئىدى. ئادەت بويىچە، بىر ئۇرۇقتىن بولغان قىز ئۆز ئۇ-

رۋەمسلىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنمايتتى. بىر ئۇ-رۇقتىن بولغان قىز باشقا ئۇرۇقنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن توي قىلىشاتتى. بۇندىن باشقا، تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسىغا ئۆگەي ئوغۇل، تۇل قالغان يەڭگىسگە مەرھۇمنىڭ ئىنىسى ئۆيلىنىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ئاۋارلار، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى.

هونلار، ئىسسدىت، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا كىشى ئۆلسە، چېكىسىنى تىلىپ قان چىقىرىپ، پەرياد چېكىپ يىغلاش ئادىتى بار ئىدى. هونلار مىللىي ۋە دىنىي بايراملارنى ئۆتكۈزەتتى، بۇنداق بايراملارنىڭ بىرى باش باھاردا، يەنە بىرى كۈز پەسلىدە بولاتتى. بۇنداق بايراملاردا هونلار ئاتا - بوۋىلىرىغا نەزىرە - چىراق قىلىشاتتى. ئەڭ مۇھىمى كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرامدا، ئەل بويىچە جەلقنىڭ نوپۇسىنى، چارۋا - ماللارنىڭ سانىنى ھېسابلاپ كۆرەتتى. بۇنداق بايراملار ئورخۇن دەر-ياسىنىڭ بىر تارمىقى بولغان تامىر دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

هونلار باش كىيىملىرىگە (ئەر - ئايال) ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادىۋالاتتى. ئۇلار ئاتىنىڭ كوكۇلىسىغىمۇ يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادايتتى. بۇنداق ئادەت ھازىر قازاق، قىرغىز قېرىنداشلاردا ساقلىنىپ قالغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش لازىمكى، هونلار مەدەنىيىتى ياۋروپا ۋە ئاسىيا خاراكتېرىنى ئالغان مەدەنىيەت. ئۇ بوزقىر ئىستىلىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو، يۇنانىستان،

ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبلىرىدىن قوشۇلۇپ ۋۇجۇتقا كېلگەن دۇنياۋى مەدەنىيەت. ئۇيان تاغلىرىدىكى قەدىمكى هون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

هون تەڭرىقۇتلىرى

خانلار	مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار
1 . جۇڭۋېي	1200
بۇ هونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولۇپ، هازىرقى كۈندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.	
2 . × × × تەڭرىقۇت	240 — 270
بۇ تەڭرىقۇتنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.	
3 . تۇمەن	210 — 240
4 . باتۇر (ئوغۇزخان)	174 — 210
5 . كىيوك	161 — 174
6 . كونچىن	126 — 161
7 . ئەل چىشىس	114 — 126
8 . ئۇۋى	105 — 114
9 . ئۇيشىلۇر	102 — 105
10 . قولىغۇ	101 — 102
11 . قۇتىغۇ	96 — 101
12 . غۇلىقۇ	85 — 96
13 . غۇياندى	68 — 85
14 . شولۇي قانقوي	60 — 68
15 . ئۇيانقۇتى	58 — 60

16 . قوغۇشار (خوخەنىي I)	31 — 58
17 . قۇتىئوش	36 — 56
18 . پوجولونوتى	20 — 31
19 . سوجىيەنوتى	12 — 20
20 . قىيانوتى	8 — 12
21 . ئوجولونوتى (مىلادىنىڭ 13 - يىلىغىچە)	13 — 8
22 . ئۇلونوتى	18 — 13
23 . غۇتو ئارشى داۋگانوتى	46 — 18
24 . ئۇداتغو	؟ — 46

شەرقىي خون تەڭرىقۇتلىرى

25 . شىلوشىيۇتى (خوخەنىي II)	56 — 48
26 . چىئو فويو تى	57 — 56
27 . ئىلغا پولوتى	59 — 57
28 . خىتوكشى سۇيغۇتى	63 — 59
29 . چىيوچوچىلىينتى (بىر ئاي تەڭرىقۇت بولغان)	63
30 . غوشى شىئۇقوتى	85 — 63
31 . ئىلتو ئۇلوتى	88 — 85
32 . شولان شىئۇقوتى	93 — 88
33 . ئاركو	94 — 93
34 . تىيىندور شىئۇقوتى	98 — 94
35 . ۋانجى شىئۇتى	124 — 98
36 . ئوجىغۇ شىئۇتى	128 — 124
37 . قۇتىنو شىئۇجوتى	140 — 128

مىلادىنىڭ 149 - يىلى قۇتىنو شىئۇجوتى ئۆزىنى ئۆل-

تۈرۈۋالغاندىن كېيىن، 143 - يىلغىچە شەرقىي خونلارنىڭ تەختى بوش قالغان.

38 . غولاننوشى سۇجو	143 — 147
39 . ئىللىمنسى سۇجو	147 — 172
40 . ئوتىبنوشى سۇجو	172 — 178
41 . غوجىن	178 — 179
42 . قانقوي	179 — 188
43 . چىزىشسمخۇ	188 — 195
44 . خوچوچىئان	195 — 216

غەربىي خون تەڭرىقۇتلىرى

45 . پانو	46 — 83
46 . سانمۇ لوئوتزى	83 — 84
47 . ئۈلۈغ	84 — 89
48 . شىمالدىي تەڭرىقۇت	89 — 91
49 . ئىچىگىن (ئىل تىكىن؟)	91 — 93
50 . پانقو	93 — 118

مۇشۇ تەڭرىقۇتتىن باشلاپ غەربىي خونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

ئالتىنچى قىسىم

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياۋروپادا قۇرغان دۆلەتلىرى

I باب ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى

(468 — 374)

1. غەربىي هونلارنىڭ ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئەهۋالى

ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك هون ئىمپېرىيىسى مىلادىدىن 209 يىل بۇرۇن قۇرۇلۇپ، مىلادىنىڭ 216 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن، مىلادىنىڭ 48 - يىلى غەربىي ۋە شەرقىي (شىمالىي ۋە جەنۇبىي) هونلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي هونلار تارىختا كەچۈرگىسىز جىنايى يولغا مېڭىپ، غەربىي هونلارنى مەغلۇپ قىلىشتا باشقىلار ئۈچۈن قان تۆكتى.

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى شەرقىي هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئېغىر،

مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، شەرقتە بارىكۆلدىن تار-
تىپ، غەربتە ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى ناھايىتى كەڭ
تېررىتورىيىگە بېرىپ جايلاشقان، شۇندىن باشلاپ غەربىي
هونلار مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىغىچە خەن سۇلا-
لىسىغا تەھدىت سېلىپ تۇرغان. غەربىي هونلارنىڭ شۇ
مەزگىلدىكى (مىلادىنىڭ 90 - يىلىدىن 150 - يىلىغىچە)
ئەھۋالى ھەققىدە خەن سۇلالىسىنىڭ دۇڭخۇاڭدىكى ۋالىسى
جاڭداڭ مىلادىنىڭ 132 - يىلى خەن سۇلالىسى پادى-
شاھىسى خەن شۇندىگە) مىلادىنىڭ 126 - يىلىدىن 144 -
يىلىغىچە پادىشاھ بولغان) يازغان مەكتۇپىدا: «... شى-
مالدىكى ئەسىرلەر (غەربىي هونلارنى دېمەكچى) خانى
غويان خان ھەمىشە بارىكۆلدىن تارتىپ، ئارال دېڭىزى
ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ» ① دېگەن.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدىكى غەر-
بىي هونلارنىڭ پايتەختى (مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن
150 - يىللىرىغىچە) هازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى
تەڭرى تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى تېكەس، كۇنەس ئەتراپ-
لىرىدا بولغان.

جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا، غەربىي هونلار-
نىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىنكى پائالىيىتى
توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن مىلادىنىڭ 147 -
يىلى قۇدرەتلىك سىيانپىلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان تانشى-
خۇي، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى ئۇيسۇنلارنى بويسۇن-

① يەن خۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، غەربىي رايون ھەققىدە ...» گە قاراڭ.

دۇرۇۋالغانىدى. مانا شۇ ئەھۋالنى ھېسابقا ئالغاندا، غەربىي ھونلار سىيانپىلاردىن چۆچۈپ، مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى باركۆلدىن تارتىپ ئارال دېڭىزىغىچە سوزۇلغان تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىدىن كۆچۈپ، تېخىمۇ غەربكە كېتىشكە مەجبۇر بولغان بولۇشى ئېھتىمال.

شۇ سەۋەبتىن غەربىي ھون تەگرىقۇتى مىلادىنىڭ 150 - يىللىرى قېرى، ئاجىز ھونلارنى زابىندىر خانلىقىدا (مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن مىلادىنىڭ 6 - ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قالدۇرۇپ، جەڭگىچى بولۇشقا يارايدىغان قاۋۇل كىشىلەردىن كۈچلۈك، جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغان. غەربىي ھون تەگرىقۇتى × × × ھون ئاتلىق قوشۇنلىرىنى باشلاپ قاڭلى خانلىقى (مىلادىن بۇرۇنقى × × × يىلدىن 12 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا ھۇجۇم قىلىپ، بۇنى بېسىۋالغان. قاڭلى خانلىقى تېررىتورىيىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرى، بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى جايلار كىرەتتى. قاڭلى خانلىقى ئەسلىدە ھونلارغا بېقىنىدىغان دۆلەت بولسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردا ھونلار بۆلۈنۈپ، تارىخىي دۈشمەنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەندە مۇستەقىل بولۇۋالغان.

پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، «مىلادىنىڭ 216 - يىللىرى ھونلار دۆلىتىنىڭ پايتەختى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىي قىسمىدا، ئو-

رال تەرەپلىرىدە ئىدى»①.

يۇقىرىقى مەلۇماتمۇ، غەربىي هونلارنىڭ مىلادىنىڭ 150 - يىللىرىدىن كېيىن قاڭلىغا كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قانداق بولمىسۇن، غەربىي هونلار هازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىدىن تارتىپ ۋولگا دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تېررىتورىيىدە (دالا، يايلاق، ئورمانلاردا) بىر نەچچە ئەسىر ياشاپ (مىلادى 2 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە) دەرمان يىغدى، ئاۋۇدى، تارىختا «قىپچاق دالىسى» دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىدە، يىراقتىن قارىغاندا، ياپيېشىل ئوتلاقلار ئىچىدە گويا غازنىڭ ئاپئاق تۇخۇمىدەك كۆرۈنىدىغان مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئوتاۋلار (ئاق كىگىز ئۆيلەر) كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى.

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 90 - يىللىرى جەنۇبىي ئالتايدىن ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپاغا بارغىچە ئون مىڭ كىلومېتىرغا يېقىن ئاھايىتى ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مىلادىنىڭ 90 - يىللىرىدىن 350 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە غەربىي هونلارنىڭ بەگ‌ۋار پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان هون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

---

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» تۈركچە 41 - بەتكە قارالسۇن.

2. بالامىردىن ئاتتىلاغىچە
(مىلادىنىڭ 375 - يىلىدىن 434 - يىلىغىچە)

غەربىي هونلار مىلادىنىڭ 350 - يىللىرىغا كەلگەنـدە دەهشەتلىك دېڭىز دولقۇنىدەك قوزغىلىپ، ياۋروپاغا قاراپ يۈزلەندى.

شۇ چاغدا، هونلار ئىچىدىن بالامىر ئاتلىق بىر خان تارىخ سەهنىسىگە چىقتى. ئۇ باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) نىڭ ئون بەشىنچى، قۇتلۇش تەڭرىقۇتنىڭ توققۇزىنچى ئەۋلادى ئىدى. باتۇرلۇقتا، قەتئىي ئىرادىلىكتە، ئىستراتېگىيە، تاكتىكىدا ئۆز ئەجدادلىرىدىن زادى قېلىشمايدىغان بالامىر، مىلادىنىڭ 355 - يىللىرى كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئۇ، مىلادىنىڭ 374 - يىلى ۋولگا بويىغا يېتىپ كەلدى. بالامىر شۇ يىلى شەرقىي ياۋروپادىكى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي بىلەن غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ئالانلار دۆلىتىنى يوقاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئالانلارغا قوشنا بولغان شەرقىي گوتلار (شەرقىي گېرمانلار) دۆلىتىنى يوقاتتى. شەرقىي گوتلار دۆلىتىنىڭ خانى ئىرما ناريخ ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈردى. بۇنداق خەتەرلىك ئەهۋالدىن قورقۇپ كەتكەن غەربىي گوتلار (غەربىي گېرمانلار) ئۆزىنىڭ خانى ئاتانارىخنىڭ يېتەكچىلىكىدە دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، روما ئىمپېرىيىسىدىن پانا تىلىدى. بالامىر مىلادىنىڭ 378 - يىلى دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ تىراكىيە (هازىرقى

رۇمىنىيە) گە بېسىپ كىردى ۋە غەربىي گوتلارنىمۇ بوي-
سۇندۇردى.
بالامىر دەل شۇ مەزگىللىنىڭ ئۆزىدە بىلرسىق ۋە قۇر-
سىق ئاتلىق ئىككى نەپەر قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە
لۇرغۇن هون قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا شەرققە ماڭدۇردى. بىلر-
سىق بىلەن قۇرسىق دون دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كاۋكاز
تاغلىرىدىن هالقىپ ئۆتۈپ كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىل-
دى، ئۇلار قۇددۇسقىچە بېسىپ باردى. ئۇلار ئاندىن كې-
يىن پەلەستىندىن قايتىپ ئوتتۇرا ئاتا دول. شەرقىي ئا-
نادول، ئەزەربەيجان ئارقىلىق كاۋكاز تاغلىرىدىن ئېشىپ،
قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كەلدى. هونلارنىڭ بۇ يۈرۈشى
20 يىل داۋام قىلىپ، مىلادىنىڭ 398 - يىلى ئاخىر-
لاشتى.
دەل شۇ چاغدا (مىلادىنىڭ 395 - يىلى)، بىر
پۈتۈن روما ئىمپېرىيىسى غەرب ۋە شەرقتىن ئىبارەت
ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ياۋروپادا بۇنداق ئەھ-
ۋالنىڭ يۈز بېرىشى هونلار ئۈچۈن ناهايىتى ياخشى
شارائىت يارىتىپ بەردى.

1) يولدۇز
(410 — 400)

مىلادىنىڭ 400 - يىلى ئىمپېراتور بالامىر ئالەم-
دىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئوغلى يولدۇز ئىمپېراتور بولدى.
يولدۇز ياۋروپادا ۋاندالار، بورگوندىلار، ساكسونلار،
ئالمانلارنى بويسۇندۇردى. يولدۇز مىلادىنىڭ 406 -

يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىتالىيىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى ئاۋغۇست ئېيىدا پاۋىئا مەيدانىدا (ئىتالىيىدە) يولدۇز قوماندانلىقىدىكى، هون قوشۇنلىرى بىلەن رادىئاگىس قوماندانلىقىدىكى، غەربىي روما قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولدى، ئۇرۇشتا هونلار غەلىبە قازاندى. غەربىي روما قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى رادىئاگىس ئۆلتۈرۈلدى. يولدۇز شۇ غەلىبىدىن كېيىن رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربىي ياۋروپاغا يۈرۈش قىلدى. ئۇ مىلادىنىڭ 405 ـ يىلىدىن 409 ـ يىلىغىچە قىلغان يۈرۈشلىرىدە دوناي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بېسىپ كىرىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ (395 ـ يىلىدىن 1451 ـ يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) خېلى كۆپ ئۆلكىلىرىنى بېسىۋالدى. يولدۇز ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىلدە (400 — 410) قازاقىستاندىن تارتىپ رېيىن دەرياسىغىچە سوزۇلغان ناھايىتى كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ، بوۋىسى ئوغۇزخان (باتۇر تەڭرىقۇت) قۇرغان ئىمپېرىيىگە تەڭ كېلىدىغان ئۇلۇغ بىر دۆلەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

2) قارا تون
(415 — 410)

مىلادىنىڭ 410 ـ يىلى يولدۇز غەربىي روما ئىمپې

رىيىسسىنىڭ پايتەختنى رىمغا يۆتكەپ كىرىپ، شەھەرنى ئىنسانىيەتنىڭ يادىدىن چىقمايدىغان دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. ئۇ شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئوغلى قاراتون ئىمپېراتور بولدى. قارا تونىنىڭ بونچوك (مونچوك)، ئوكتار، روگا (رويا)، ئايبارىس ئاتلىق تۆت ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللاردىن ئايبارىس ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئوكتار بونىسا شەرقىي قىسمىغا ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. قارا تونىنىڭ ۋاقتىدا (410 — 415) ھونلارنىڭ ھەرىكىتىگە ئاساسەن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى يېتەكچىلىك قىلغان.

3. ئاتتىلا
(453 — 434)

1) ئاتتىلانىڭ ئىمپېراتور بولۇشى

مىلادىنىڭ 415 - يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، مىلادىنىڭ 415 - يىلىدىن 434 - يىلىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىگە قارا تونىنىڭ بونچوك (415 — 422)، رويا ئاتلىق ئوغۇللىرى ئىمپېراتور بولدى. بونچوكنىڭ بىلىدا ۋە ئاتتىلا ئاتلىق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىلىدا مىلادىنىڭ 395 - يىلى تۇغۇلغان، ئاتتىلا مىلادىنىڭ 400 - يىلى تۇغۇلغانىدى.

بونچوك مىلادىنىڭ 422 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەندە، ھونلارغا ئۇنىڭ ئۇكىسى رويا ئىمپېراتور بولدى. رويانىڭ ۋاقتىدا (422 — 434) بىلىدا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئاتتىلا شەرقىي قىسمىغا، ئىلىكخانلار نامى بىـ

لەن ھۆكۈمرانلىق قىلمشاتتى. ئاتتىلا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇ تاغىسى روياننىڭ قېشىدا تۇراتتى. رويا ئاتتىلانىڭ ھەربىي تالانتىغا ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇلۇغ بىر قوماندان بولۇشىغا كۆزى يەتكەنىدى.

مىلادىنىڭ 434 - يىلى رويا ئالەمدىن ئۆتتى. قائىدە بويىچە بىلىدا ھون ئىمپېرىيىسىگە ئىمپېراتور بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ئۇ ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەر جەھەتتە ئاكىسى بىلىدادىن ئۇستۈن تالانتقا ئىگە بولغان ئاتتىلا ئىمپېراتور بولدى. كېيىن بىلىدا مىلادىنىڭ 445 - يىلى 50 يېشىدا ئۆلتۈرۈلدى.

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىگە ئاتتىلا ئىمپېراتور بولغاندىن كېيىن ھونلار مىسلى كۆرۈلمىگەن دەھشەتلىك كۈچكە ئايلاندى. ئاتتىلا مىلادىنىڭ 447 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم باشلاپ، ئۇنىڭ پايتەختى كونستانتىنپول (ھازىرقى ئىستامبول) غا قىستاپ كەلدى. رومالىقلار ئىستامبولنى ساقلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى ئاتتىلاغا 2100 لىرا ئالتۇن ياساق تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بىرىنىشتامىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ھونلارغا غەربىي روما ئىمپېرىيىسىمۇ ھەر يىلى 700 پۇنت ئالتۇن ياساق تۆلەپ تۇرغان. ھەريىلى تۆلەيدىغان بۇنداق ياساقلاردىن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىمۇ (224 — 650) چەتتە قالمىغان.

2) كاتالىيون ئۇرۇشى

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 450 - يىلىغىچە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، بالقاندىكى روما شەھەرلىرىدىن 70 نى بېسىۋالدى. ئاتتىلا غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرىنىڭ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئاۋۋال غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل ياۋروپانى بىرىيسۇندۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئاتتىلا شۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىلادىنىڭ 451 - يىلى 500 مىڭدىن ئارتۇق ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ، رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ فرانسىيىگە بېسىپ كىردى. ئاتتىلا شۇ قېتىمقى يۈرۈشكە ماڭىدىغان چاغدا ناھايىتى تەنتەنىلىك، يالقۇنلۇق نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېگەن: «بىز ئۇرۇشنى يات مىللەتلەرگە ئىباسپ كېتىۋاتىمىز، مىللىتىمىزنىڭ ھەيۋەتلىك نامى ئۇلارنى قورقۇتۇپ تىترىتىدۇ... ئېھتىمال بىز ئۆلۈپ كېتىشىمىزمۇ مۇمكىن، لېكىن يەر ئاسماننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىشىمىز مەڭگۈ ياشايدۇ. بىزنىڭ ئەۋلادىمىز ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ»①.

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 451 - يىلى غەربىي ياۋروپاغا قاراپ قىلغان يۈرۈشىدە فرانسىيىدىكى مىتزى، رېيمس قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالدى. ئاتتىلا پارىژنىڭ جەنۇبىدىكى ئورلىيان شەھىرىگە قىستاپ كېلىپ ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا غەربىي روما

① «شەرق تارىخى» دىن ئېلىندى

ئىمپېراتورى ۋالېنتىنىن (423 — 455 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) غەربىي گوتلار، فرانسۇزلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ناھايىتى نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى. تارىخچىلار ئېيتقاندەك، «ئەڭ ئاخىرقى، ئۇلۇغ روماللىق» نامىنى ئالغان ئايگىز (ئائېتىئۇس) باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى (ئىتتىپاقچىلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئاتتىلاغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ئاتتىلا ئىسپانىيىنىڭ شەرقىدىن چېكىنىپ فرانسىيەدىكى سىنا دەرياسىنىڭ ئىككى قولى ئوتتۇرىسىدىكى كاتالىيون دالىسىدا توختىدى. ئايگىز باشچىلىقىدىكى 600 مىڭچە ئارتۇق غەربىي روما قوشۇنلىرى ئاتتىلانىڭ كەينىدىن قوغلاپ، كاتالىيون دالىسىغا يېتىپ كەلدى. قەدىمكى چاغدا يۈز بەرگەن مىللىي ئۇرۇشلا ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك ئۇرۇشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان «كاتالىيون ئۇرۇشى» مىلادىنىڭ 451 - يىلى 24 - ئاپرېلدا باشلاندى. قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق، دەھشەتلىك بولغانكى، سىنا دەرياسىنىڭ سۈيى قىپقىزىل قان بولۇپ ئاققان، كاتالىيون دالىسىنى ئادەم، ئات ئۆلۈكلىرى، ئۆتمەستۆشۈك بولۇپ كاردىن چىققان قالقانلار، سۇنغان نەيزىلەر، قىلىچلار، ئوق يالار، باشاقلار قاپلاپ كېتىپ، تىرىك ئادەملەر مېڭىشقا زادى مۇمكىن بولمىغان. چۈنكى ئۆز مۇستەقىللىقىنى باھاسىز، ئەزىز، جېنىدىنمۇ ئەۋزەل كۆرگەن ياۋروپالىقلار ھېچنېمىگە قارىماي جان تىكىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ مەغرۇرلۇقى، جەڭگىۋارلىقى، باتۇرلۇقى بىلەن دۇنيانى تىترىتىپ،

كۆپ چاغلاردا ئۆز دۈشمىنى ئۈستىدىن غالىپ كېلىپ، شان شۆھرەت قازانغانلىقى بىلەن ياۋروپانى ۋەھىمىگە سالغان ھونلار مۇ ئادەتتىن تاشقىرى قەھرىمانلىق بىلەن ئۇرۇشقان.

كاتالىيون ئۇرۇشىدا، بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشى يارىدار بولغان بولسا، 165 مىڭ كىشى ئۆلگەن. غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھىسى تېئو دورىك ھونلار قولىدا ئۆلگەن. بۇنىڭغا چىدىمىغان غەربىي گوتلار شاھزادىسى ئاتىسى تېئودورىكنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، كەچتە ھونلارغا ناھايىتى شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان. ئاتتىلا ھون ھارۋىلىرىنى قاتار تىزىپ، مۇداپىئە توساقلىرىنى بەرپا قىلىپ، غەربىي گوتلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرغان.

ئۆز ئۆمرىدە مۇنداق قانلىق ئۇرۇشنى كۆرمىگەن ئاتتىلا ھون قوشۇنلىرىنى كاتالىيون دالىسىدىن چېكىندۈرۈپ، رېيىن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئايگىز باشچىلىقىدىكى غەربىي روما قوشۇنلىرى ناھايىتى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ ھالسىراپ كەتكەنلىكىدىن، ھونلارنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ماغدۇرى يەتمىگەن.

3) غەربىي رومانىڭ قارام ھالغا چۈشۈرۈلۈشى

ئاتتىلا كاتالىيون ئۇرۇشى مەيدانىدىن قايتىپلا شىمالىي ئىتالىيىگە بېسىپ كىرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلغان. ئۇ غەربىي رومانىڭ پايتەختى رىم شەھىرىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىشقا كىرىشتى، ئەندىشە ئىچىدە قالغان غەربىي روما ئىمپېرا-

تورى ۋالىنتىن ١٧ پاپالىئو ١ نى ئاتتىلا ئالدىغا ئەۋەـ
تىپ سۇلھى قىلىشنى ئۆتۈندى ۋە قانداق تەلەپلەر بولـ
سا غەربىي روما ئىمپېراتورىنىڭ شەرتسىز كۆنىدىغانلىـ
قىنى بىلدۈردى، هونلار بىلەن غەربىي روما ئارىسىدا
سۇلھى تۈزۈلدى. سۇلھىگە بىنائەن ۋالىنتىنىنىڭ ھو-
نورىيان ئاتلىق قىزى ئاتتىلاغا ياتلىق قىلىنىدىغان ۋە
ھەر يىلى هونلارغا تۆلەيدىغان ئالتۇنىنىڭ مىقدارى مەـ
لۇم چەكتە بۇرۇنقىدىن كۆپەيتىلىپ 2100 لىرا ئالتۇنـ
غا يەتكۈزۈلىدىغان بولغان. مۇشۇ سۇلھىدىن كېيىن غەرـ
بىي روما هونلارغا پۈتۈنلەي دېگۈدەك قارام بولۇپ
قالغان.

4) ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى

هونلار ۋەھىمىسىدىن ياپراقتەك تىترىگەن ياۋروپاـ
دىكى پادىشاھلار ئاتتىلاغا ئىلاجىسىزلىقتىن خۇشامەت قىـ
لىشىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەر بىلەن سوۋغا ـ
سالام يوللىغان. بەزى پادىشاھلار ئاتتىلاغا ئۆز قىزلىرىـ
نى ياتلىق قىلىشقىچە بېرىپ يەتكەن. ئاتتىلا مىلادىنىڭ
453 ـ يىلى ××× پادىشاھىسىنىڭ ئىلدىكو ئاتلىق قىزىغا
ئۆيلەنگەن. ئىلدىكو توي كېچىسى ئاتتىلاغا ئالتۇن قەـ
دەھتە زەھەر سېلىنغان شاراپنى ئىچكۈزگەن، تاڭ ئېتىشـ
قا ئاز قالغاندا ئاتتىلانىڭ ئېغىز ۋە بۇرنىدىن ئۇقتەك
قان ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىغان، ئىلدىكو قورقۇپ، ئەس
هوشىنى يوقاتقان. ئاتتىلا شۇ يوسۇندا قانغا بويۇلۇپ
ئۆلگەن.

هونلار بۇرۇنلا تەييارلاپ قويۇلغان ئالتۇن ساندۇقـ نىڭ ئىچىگە ئاتتىلانى ياتقۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ئالـتۇن ساندۇقنى كۈمۈش ساندۇققا، كۈمۈش ساندۇقنى پولات ساندۇققا سېلىپ، ساندۇقلارنىڭ ئىچىگە نى مەھكەم بېكىـ تكەن. هونلار بۇ ئىشنى ئورۇنلىغانـدىن كېيىن، دوناي دەرياسىنىڭ سۈيىنى توسۇپ باشقا تەرەپكە ئاقـتۇزۇپ، دەريانىڭ ئەسلى تەكتىنى چوڭقۇر كولاپ، ئاتتىلانـىڭ جەسەدى سېلىنغان ئۈچ-قات ساندۇقنى شۇ يەرگە كۆـ مۈپ دەريانىڭ سۈيىنى ئەسلى قىنى بويىچە ئاققۇزغان. دېمەك، ئاتتىلا دوناي دەرياسىنىڭ ئاستىغا دەپنە قىلىنـ غان. ئۇ هازىرغىچە ئۈچ خىل مىتالدىن ياسالغان ئۈچ قەۋەت ساندۇقنىڭ ئىچىدە ياتسا كېرەك.

ئاتتىلا بوۋىسى ئوغۇزخانغا ئوخشاش ئۇلۇغ ئىستېـ لاچى (بويسۇندۇرغۇچى) بولۇپ، ئۇ دۇنياۋى هۆكۈمـ ران بولۇشنى ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويغانىدى.

4. هونلارنىڭ ياۋروپادا ئوينىغان رولى

ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى ئاتتىلانىڭ دەۋرىدە (434 - يىلىدىن 453 - يىلىغىچە) ناهايىتى كۈچەيدى. شۇ چاغدا ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېرـ رىتورىيىسى ئىچىگە شەرقتە ئارال دېڭىزىدىن تارتىپ، غەربتە ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، شىمالدا بالتىق دېڭىزىدىن تارتىپ، جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە بولغان جايلار كىرگەن.

ئاتتىلا شەرقىي ۋە غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى روياڭ ۋاقتىدىلا (422 — 434) غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىلىرى ھونلارغا قارام بولۇپ قالغانىدى. بۇنداق قاراملىق ئاتتىلانىڭ ۋاقتىدا تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. شەرقىي رومانىڭ ھونلارغا ھەر يىلى تۆلەيدىغان سېلىقى 360 لىرا ئالتۇن بولغان بولسا، 435 - يىلىدىن باشلاپ 700 لىراغا، 443 - يىلىدىن باشلاپ 2100 لىراغا كۆپەيگەن. غەربىي روما ئىمپېرىيىسىمۇ ھونلارغا ھەر يىلى كۆپ مىقداردا سېلىق تۆلەپ تۇراتتى.

ئاتتىلا مىلادىنىڭ 450 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە ناھايىتى ئېغىر تەھدىت سېلىپ، ئۇنىڭ پايتەختى رىمنى ۋەيران قىلىۋېتىشكە تاسلا قالغان. غەربىي روما ئىمپېرىيىسى ھاقارەتلىنىپ، تولىمۇ يولسىز شەرتلەرگە ماقۇل بولۇش ئارقىلىقلا رىمنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراشتىن ساقلاپ قالدى.

ئاتتىلا ياۋروپانىڭ خېلى نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ۋەيران قىلىپ دۇنيا تارىخىدا كىشى ئاڭلىسا قورققىدەك يامان تەسىر قالدۇرغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپادا «ئاتتىلانىڭ ئېتى ئاياغ باسقان يەرگە ئوت ئۈنمەيدۇ» دېگەن سۆزلەر تارقالغان.

ھونلارنىڭ ياۋروپادا بىر ئەسىر (374 — 467) ئېلىپ بارغان پائالىيىتى ياۋروپا خەلقىنىڭ ھاياتىدا خىل-

مۇ خەل روللارنى ئوينىغان. لېكىن ھونلارنىڭ ياۋرو-
پادا ئوينىغان سەلبىي رولىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئوينىغان
ئىجابىي رولى ناھايىتى چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە
ئىگە.

ھونلارغا قارام بولۇپ ئىناۋىتى تۆكۈلۈپ، ھەيۋى-
سى يەر بىلەن يەكسان بولغان غەربىي روما ئىمپېرىيە-
سى ئۆلۈم گىرداۋىغا كېلىپ قالغانىدى. بۇنداق ياخشى
پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن قۇللار، قارام خەلقلەر غەر-
بىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئات-
تىلا قۇللار، قارام خەلقلەرنىڭ قوزغىلىڭىنى قوللىدى.
قوزغىلاڭچىلار ھونلارنى ئۆزلىرىنى قۇللۇقتىن، قارامىلىق-
تىن قۇتقازغۇچى، دەپ تونۇشتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي
روما ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى قۇللار، قارام خەلقلەر
ھونلارنىڭ غەربىي روما ئىمپېرىيىسىگە قىلغان ھۇجۇملى-
رىغا ياردەم بەردى.

بولۇپمۇ ئاتتىلانىڭ قىلغان ھۇجۇملىرى غەربىي
روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپلا قالماي،
بەلكى ياۋروپادىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىپ، فېئو-
داللىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. بۇ
جەھەتتىن ئالغاندا، ھونلار ياۋروپا تارىخىدا ناھايىتى
چوڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجابىي رول ئوينىدى.

ھونلار بۇندىن باشقا، ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ چوڭ
كۆچۈشىگىمۇ سەۋەب بولغان. روما ئىمپېرىيىسى ھونلار-
نىڭ قاتتىق زەربىسى ئاستىدا قالغانلىقتىن، گوتلار ۋە
باشقا مىللەتلەرنىڭ رىم ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە

كۆچۈپ كىرىشنى توسىيالمىدى. روما ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان گوتلار ۋە باشقا مىللەتلەر ياۋروپادا ۋۇللۇقتىن يېمىرىلىپ، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشىغا شەرت ـ شارائىت هازىرلىدى.

5. هونلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ئاتتىلانىڭ 6 ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئارىسىدىن ئاتلىق بىكەسىدىن ئىلىك، دېڭگىزىك، ئېرنىك ئاتلىق ئۈچ ئوغۇل تۇغۇلغان. بۇنىدىن باشقا يەنە هىرنىاق، يېمسابا، ئارتىك ئاتلىق ئوغۇللىرىمۇ بار ئىدى.

ئاتتىلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلىك ئىمپېراتور بولدى. شۇ چاغدا گوتلار، گېپىدلار ئىسيان كۆتۈردى. مىلادىنىڭ 454 ـ يىلى هونلار بىلەن ئىسيانچىلار ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ئىلىك ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دېڭگىزىك ئىمپېراتور بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 454 ـ يىلىدىن 469 ـ يىلىغىچە هونلارغا باشچىلىق قىلدى. دېڭگىزىك مىلادىنىڭ 469 ـ يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە هۇجۇم قىلىش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا، دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بېشى كونستانتىنپولغا كەلتۈرۈلۈپ سازايى قىلىندى.

دېڭگىزىك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ياۋروپا هونئىمپېرىيىسى تۈگىدى. شۇندىن باشلاپ هونلار بىر نەچچىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا، ئازوۋ

دېڭىزىنىڭ غەربىي شىمالىدا هونلارنىڭ قۇتۇرغۇر قەبىلىسى، دون دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا ئۇتۇرغۇر قەبىلىسى ماكانلاشتى. بۇ ئىككى هون قەبىلىسى شەرقىي رىملىنىڭ كۈشكۈرتىشى نەتىجىسىدە بىر - بىرى بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادىنىڭ 545 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستىنئان (527 — 565 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) ئۇتۇرغۇرخانى ساندىكلىنى قۇتۇرغۇرلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. ساندىكلى قۇتۇرغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلاردىن كۆپىنى قىرىپ تاشلىدى. ئەمما قۇتۇرغۇرلارنىڭ خانى زابېرگان قىسقا مۇددەت ئىچىدە كۈچ توپلىۋالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 558 - يىللىرى قىش پەسلىدە هون قوشۇنلىرىنى باشلاپ مۇزلىغان دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كونستانتىنپولغا يېقىنلاپ كەلدى. لېكىن، روماللار پايتەختنى هونلاردىن ساقلاپ قالدى. زابېرگان دون دالىسىغا قايتىپ كېلىپ ساندىكلىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. شۇ چاغدا تۈركلەردىن يېڭىلىپ، ئاسىيانىڭ شەرقىدىن (هازىرقى موڭغۇلىيەدىن) ياۋروپاغا كەلگەن ئاۋارلار ئىككى هون قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى.

هونلار ئاتتىلانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۆلۈنۈش، ئۆز ئارا ئۇرۇشۇش، باشقىلارنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قىلغان هۇجۇملىرى نەتىجىسىدە ئاجىزلاپ، بۇرۇنقى قۇدرەتلىك هالىتىنى يوقىتىپ كىچىك خانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتتى.

ياۋروپا هونلىرىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا فرانـ

سوز تارىخچىسى ۋە جۇغراپىيە ئالىمى فىرنانند گمرىنارە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئۇ زامانغىچە ياۋروپالىقلارغا نامەلۇم بولغان ئىچ كىيىملەر، ئات جابدۇقلىرى، هونلارنىڭ ئاتلارنى ئىگەرلەش ئۇسۇللىرى، غەربىي ۋە ئاتلىق قوشۇنغا دائىر نۇرغۇنلىغان ئىشلار، كۆپلىگەن جۇغراپىيە ئىسىملىرى ۋە مەزمۇنلار ... يونانلىقلار، رىملىقلار، گالللار ۋە گېرمانلارغا نامەلۇم بولغان ۋە هون ئاتلىقلىرىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇستۇنلۇكلەرنى بەرگەن، ئاتلارنى بېزەشكە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئىشلارنىڭ هەممىسى هونلاردىن ئۆگىنىپ قوبۇل قىلىنغانىدى. غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى رومۇلۇس (475 - يىلىدىن 476 - يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) نامىدىن غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنى ئىدارە قىلغان ئورستى ئاتتىلانىڭ سابىق ئوفىتسىرلىرىدىن ئىدى. ئۇ غەربىي تەلىمنى هونلاردىن ئۆگەنگەنىدى. ئىتالىيىگە هاكىم بولغان ئودوئاكرامۇ ئاتتىلانىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرسىنىڭ ئوغلى ئىدى».①

ياۋروپا هون ئىمپېراتورلىرى

ئىمپېراتورلار	مىلادى يىللىرى
1. بالامىر	374 — 400
2. يولدۇز	410 — 490

① يىلماز ئوزتونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 189 - بەتكە قاراڭ.

3. قاراتون	410 — 415
4. بونچوك	415 — 422
5. رويا	422 — 434
6. ئاتتىلا	434 — 453
7. بلىدا (بۇ ئورتاق ئىمپېراتور)	434 — 445
8. ئىلىك	453 — 454
9. دىڭگىزىك	454 — 469

ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تىسا (ۋېنگىرىيىدە) دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى.

II باب ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى

(565 — 835)

1. ئاۋارلارنىڭ ياۋروپاغا كېلىشى

مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا، ھازىرقى موڭغۇلىيىدە ئاۋارلار (جۇجانلار) باش كۆتۈردى. ئۇلار ئۆزىنىڭ مەشھۇر خاقانى تولۇنخان I نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاۋار خاقانلىقىنى قۇردى. ئاۋار خاقانلىقى (394 — 551) مىلادىنىڭ 400 - يىلى شەرقىي ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرغان بولسا، مىلادىنىڭ 430 - يىللىرى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرنى بويسۇندۇرغان.

ئاۋارلار شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن كۆك تۈرك-لەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن،كۈچىيىشكە باشلىغان.
ئاۋار خاقانلىرى جەڭگىۋار ئۇيغۇرلارنىڭ قورامىغا يەتكەن ياشلىرىدىن پايدىلىنىپ، كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇرۇش قورالىرىنى ياساشقا ئۇستا بولغان كۆك تۈركلەردىن پايدىلىنىپ، ئاۋار قوشۇنلىرىنى ئۆز دەۋ-رىدىكى ياخشى قوراللار بىلەن قورالالاندۇردى.
ئاۋار خاقانلىقى قۇدرەتلىك باسقۇچقا يەتكەن چاغدا، ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى ھازىرقى چاۋشيەننىڭ غەربىي چېگرىسىغىچە، شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسى قارا شەھەر-گىچە سوزۇلغانىدى. ئاۋار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ھازىر-قى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيېنىڭ شىمالىدا ئىدى.
مىلادىنىڭ 487 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي ئۇيغۇر-لار ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. مانا شۇ ئىس-يان كۆتۈرگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن 600 مىڭ كىشى ئاي ئوجرو ۋە چۈنچى(بۇلار ئاكا - ئۇكا) ئاتلىق خانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قاراپ يۈرۈپ، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي (تۇرپان، قارا شەھەر ئەتراپلىرى) غا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار شۇ جايدىكى ئۇيغۇر قېرىن-داشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، تارىختا «ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقى (487 - يىلىدىن 546 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)نى قۇردى. 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ماناس ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېر-

رىتورىيىسى شىمالدا ئالتاي، غەربتە ئىلى ۋادىسىنىڭ شەر قىسمىچە، شەرقتە جايۇگۇەن، جەنۇبتا قارا شەھەرنىڭ غەربى، شەرقىي جەنۇبتا لولان، چەرچەنگىچە سوزۇلغانىدى.
مانا مۇشۇ ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 487-يىلى جەنۇبىي ئالتايدا بولغان ئۇرۇشتا ئاۋار خانى تولۇنخان IIنى تارمار قىلغان. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئالتايدىن قاچقان تولۇنخان II نى (485 - يىلىدىن 487 - يىلىغىچە خاقان بولغان) ئاۋار ھۆكۈمرانلىرى ئۆلتۈرگەن. ئاۋارلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شەرقىي ئۇيغۇرلار مىلادىدىن 498 - يىلىغا كەلگەندە، شۇئا ئاتلىق خانىنى ئۆزىگە باش قىلىپ، توبالار (شىمالىي ۋېي خانلىقى) خانلىقىنىڭ بويۇنتۇرۇقىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. شۇندىن ئېتىبارەن شەرقىي ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.
«ئېگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى» (高车王国) دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقى ئاۋارلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلارنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنداق ئۇرۇشلار كۆپىنچە بارى كۆلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، گاھىدا ئۇيغۇرلار، گاھىدا ئاۋارلار مەغلۇپ بولغان. لېكىن ئاۋارلار بۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە قانسىراپ ھالىدىن كېتىشكە باشلىدى.
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاۋارلار بىلەن توختىماي ئۇرۇشۇپ تۇرۇشى 430 - يىللىرى ئاۋارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان كۆك تۈركلەرنىڭ قەددىمۇ قەددەم قۇدرەتلىنىپ، ئاۋارلار

ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنى ھۆججۇتقا كەلتۈرۈشكە ئاساس يارىتىپ بەردى.

مىلادىنىڭ 546 - يىلى ئالتايدىكى كۆك تۈركلەرنىڭ خانى تۇمەنخان ئۇيغۇر خانلىقىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ئارقىدىنلا ئالتايدىكى سۇرتار دوشلارنى بويسۇندۇردى. شۇندىن باشلاپ كۆك تۈركلەر ناھايىتى كۈچلۈك قوشۇن تەشكىل قىلىشقا كىرىشتى. ئاۋارلار تەرىپىدىن «تۆمۈرچى قۇللىرىم» دەپ ھاقارەتلەنگەن كۆك تۈركلەر قەددىنى رۇسلاپ، ئاۋار خاقانلىقىنى ئاغدۇرۇشقا بەل باغلىدى. تۈرك خانى تۇمەنخان مىلادى 550 - يىلى ئاۋار خاقانى ئايناغاي (522—551)غا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئاۋار بىكەلىرىدىن بىرگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈرك ئەلچىلىرىدىن بۇنداق تەلەپنىڭ قويۇلۇشىنى چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئايناغاي ناھايىتى غەزەپلىنىپ، «ھە! تۆمۈرچى قۇللىرىمنىڭ بۇنداق تەلەپنى قويۇشقا نېمە ھەددى بار ئىكەن» دەپ، تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

كۆك تۈرك خانى تۇمەنخان ئايناغاينىڭ تۈرك ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 551 - يىلى تۈرك قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئايناغاي ئۈستىگە ئاتلاندى. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئايناغاي نۇرغۇن سانلىق ئاۋار قوشۇنلىرىغا باش بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا (سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدا) تۇمەنخان بىلەن بولىدىغان شىددەتلىك ئۇرۇشقا

يېتىپ كەلگەن. تۇمەنخان بىلەن ئىستېمىخان (بۇلار ئاكا ـ ئۇكا) يېتەكچىلىكىدىكى تۈرك قوشۇنلىرى خۇددى ئالەمنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىدىغان ناھايىتى ھەيـ ۋەتلىك قارا بوراندەك تېزلىكتە بېسىپ كېلىپ، ئاينىغاي قوشۇنلىرىنى تىرە ـ پىرەن قىلىپ تاشلىغان. ئەجەللىك مەغلۇبىيەتكە يولۇققان، ئاينىغاي ئۆزىنى ئـۆزى ئۆلتۈرۈـ ۋالغان، بىر قىسىم ئاۋارلار ھازىرقى شەرقىي شىمالـ دىكى (جىلىندىكى) موكرىدلار ئارىسىغا قاچقان بولسا، بەزى بىر ئاۋار بەگزادىلىرى بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئەگەشـ تۈرۈپ غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ (335—357) پايتەختى شىئەنگە قېچىپ كەتكەن. تۇمەنخان ئاۋارلار ئۈستىدىن قازانغان ئۇلۇغ غەلىبىسىدىن كېيىن، شەرقتە ئۇلۇغ ئوكـ يان قىرغاقلىرىغىچە، غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئۇلۇغ، قودرەتلىك كۆك تۈرك خاقانلىقىغا ئاساس سالغان.

ئاۋار خاقانلىقى ھالاك بولغاندا، ئاۋار بەگزادىسى بايانخاننىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر قىسىم ئاۋارلار غەربكە قاراپ قاچقان. بۇلار مىلادى 558 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىماـ لىغا يېتىپ كەلگەن. ياۋروپالىقلار بېشىغا كۆك شايى قىيىقچە باغلىغان ئاۋارلارنىڭ قارا دېڭىز بويىدا پەيدا بولغاـ نلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان.

بايانخان باشچىلىقىدا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كەلگەن ئاۋارلار مىلادىنىڭ 565 ـ يىلى قارا دېڭىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىرغىقىدىن ۋېيىنائىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۈچلۈك

ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقىنى قۇردى. بۇ خاقانلىق 270 يىل (565 - يىلىدىن 835 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

2. بايانخان

(602—565)

بايانخان ئاۋار خاقانلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى ياكى يىقىن تۇغقىنى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ناھايىتى ئۇستىخانلىق، قاۋۇل، سۇرلۇك، تولىمۇ غەيرەتلىك، چارچاشنى بىلمەيدىغان، باتۇر، ئەقىللىق ئادەم ئىدى.

بايانخان ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقىنىڭ تەختىدە 37 يىل (565—602) ئولتۇردى. ئۇنىڭغا ئاسىيادىن ياۋروپاغا كەلگىچە ئۆتكەن سەككىز يىلنى قوشقاندا، بايانخاننىڭ 45 يىللىق ئۆمرى ئاساسەن ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىلەردە، جەڭگىۋار قانلىق يۈرۈشلەردە ئۆتكەن.

بايانخاننىڭ مىلادىنىڭ 558 - يىلى ياۋروپاغا كەلگەن چىغىدىكى ئەھۋالى مۇنداق ئىدى.

مىلادىنىڭ 469 - يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ھونلار بۆلۈنۈپ كىچىك - كىچىك خانلىقلارغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. مىلادىنىڭ 478 - يىلى غەربىي روما ئىمپېرىيىسى (395—478) ھالاك بولغاندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپادا ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيىسى (481—814) قۇرۇلغانىدى. بۇندىن باشقا شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى (395—1451) گە ئوخشاش

كۈچلۈك دۆلەتلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى.
بايانخان ياۋروپادىكى ئەنە شۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ، مىلادىنىڭ 560 - يىلى رېين دەرياسى بىلەن دون دەرياسىنىڭ ئارىلىقىغا ماكانلاشقان هونلارنىڭ قۇتۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ئۇندىن باشلاپ ياۋروپا ئاۋارلىرى كۈچلىنىپ قالدى. بايانخان كۈچلۈك قوشۇن تەشكىللىۋالغاندىن كېيىن مىلادىنىڭ 565- يىلى ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ خاقانلىق پايتەختىنى هازىرقى ۋېنگرىيىدىكى سىگىدىن شەھرىنىڭ يېنىدا بەرپا قىلدى. مىلادىنىڭ 569-يىلىغا كەلگەندە، ئاسىيا ئاۋار خانلىقىنى (396—551) ھالاكەتكە ئۇچراتقان كۆك تۈرك خانلىقى (551—744) دون دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇۋالدى. ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى بىلەن كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ چېگرىسىنى دون دەرياسى ئايرىپ تۇراتتى.
بايانخان خاقان بولغاندىن باشلاپ ياۋروپادىكى فرانكلار ئىمپېرىيىسى ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەر بىلەن توقۇنۇشقا باشلىدى. بايانخان مىلادىنىڭ 566- يىلى ۋېنگرىيىدىن يولغا چىقىپ، ئاۋسترىيىدىن ئۆتۈپ گېرمانىيىنىڭ تورىنگىن رايونىغا بېسىپ كىردى. بۇ چاغدا، ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېراتورى سىگىبېرت بايانخانغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. ئۇرۇشتا فرانكلار مەغلۇپ بولدى، ئىمپېراتور سىگىبېرت ئەسىرگە چۈشتى. بۇ غەلبىدىن كېيىن ياۋروپا

ئاۋار خاقانلىقى ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. بايانخان مىلادىنىڭ 568 - يىلى شىمالىي ئىتالىيىگە بېسىپ كىرىپ، پانونىيا شەھىرىنى ئالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 578-يىلى شەرقىي روماغا ئارشى ئۇرۇش باشلىدى.

ئۇرۇشتا شەرقىي روما ئىمپېراتورى تىبىرىئوس قوماندانلىقىدىكى رىم قوشۇنلىرى تارمار قىلىندى. شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بايانخان تەرىپىدىن قوبۇلغان ئېغىر شەرتلەرنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن ياۋروپا ئاۋار خاقانلىقى ئۆزىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك باسقۇچىغا يەتتى.

بايانخان بىلگىراتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 589 - يىلى شەرقىي روماغا يەنە ھۇجۇم باشلىدى.

ئاۋارلار يونانىستان ۋە مۇراۋىيىگە بېسىپ كىردى. سىلانىڭ شەھىرى (يونانىستاندا) بىلەن كونىستانتىنپولنى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن شەھەرنى ئالالمىدى.

ئۆز ئۆمرىدە قانلىق مەغلۇبىيەتكە يولۇقمىغان بايانخان مىلادىنىڭ 601 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى ماۋرىچۇس I (مىلادىدىن 582 - يىلىدىن 602- يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ناھايىتى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇ ئۇرۇشتا بايانخاننىڭ بەش ئوغلىدىن تۆتى روماللار قولىدا ئۆلدى، ئۇنىڭ كىچىك 5 - ئوغلىلا ھايات قالدى.

3. بايانخاننىڭ ۋارىسلىرى

بايانخان مىلادىنىڭ 602 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپا ئاۋار خانلىقىغا بايانخان II، تودونخان I، زودانخان، تىئودوروس، ئابراھام، تودۇنخان II قاتارلىق كىشىلەر خاقان بولدى.

بايانخان* II (مىلادىنىڭ 602 - يىلىدىن 626 - يىلىغىچە خاقان بولغان) خېلى ئۇزۇن تەييارلىقلارنى قىلغاندىن كېيىن، تۆت ئاكىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن (ئۇ، بايانخاننىڭ 5 - ئوغلى) مىلادىنىڭ 616 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئاۋارلار كونستانتىنپول ئەتراپىغىچە بېسىپ كەلدى. بايانخان II مىلادىنىڭ 625 - يىلى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى شاھىنشاھى خىسراۋ پەرۋىز II (589 — 628) نىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (224 — 651) نىڭ ياردىمىگە ئېگە بولغان بايانخان II مىلادىنىڭ 626- يىلى كونستانتىنپول (ئىستانبول) نى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى ھازار خاقانلىقى (مىلادىنىڭ 468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ بەرگەن ھەربىي ياردىمى ئارقىلىقلا كونستانتىنپول (ئىستانبول) نى ساقلاپ قالدى.

مىلادىنىڭ 736 - يىلى ئاۋارلار باۋارىيىگە بېسىپ كىردى. بۇ ئۇرۇش 20 يىل داۋام قىلىندى. ئۇرۇشنىڭ

ئاخىرىدا ئاۋستىرىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى (ۋېنا بۇ-نىڭ ئىچىدە) ئاۋارلارنىڭ قولىدا قالدى. ۶۶۳

مىلادىنىڭ 791 - يىلى ئۇلۇغ فرانكلار ئىمپېرىيە-سىنىڭ ئىمپېراتورى كارلوماگنى (768 — 814) ئا-ۋارلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئاۋار خاقانى تودونخان I (مىلادىنىڭ 791 - يىلىدىن 803 - يىلىغىچە خاقان بولغان) 796- يىلى ئۇلۇغ فرانكلار ئىم-پېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئاچېن (رېين دەرياسىنىڭ غەر-بىدە) غا بېرىپ كارلوماگىننى زىيارەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاۋارلار شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ، خىرىستىيان دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. گەرچە ئاۋارلار خىرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسىمۇ، ئۇلۇغ فرانكلارنىڭ ھۆكۈمران-لىرى ئاۋارلارغا بولغان دۈشمەنلىكلىرىدىن ۋاز كەچمى-گەن. بۇنداق ئەھۋالغا چىدىمىغان ئاۋارلار 799 - يىلى خىرىستىيان دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى دىنىغا قايتىدىن ئېتىقاد قىلغان. تودونخان I با-ۋارىيىگە بېسىپ كىرىپ، كارلوماگىننىڭ قېيىن ئۇكىسى گىرالدنى مەغلۇپ قىلغان ۋە ئۇنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، تودونخاننىڭ ۋارىسلىرى زودان (803 — 805) تى-ئودوروس (— 805) لار مىلادىنىڭ 805 - يىلى خى-رىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. تودۇنخان II (826 — 835) دىن باشلاپ ياۋروپا ئاۋار خاقان-لىقى ئاجىزلىدى. مىلادىنىڭ 835 - يىلى فرانكلار تە-رىپىدىن يوقىتىلغان.

(1) ۲۹۶

ئاۋارلار خىرىستىيان دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي باشقا قەۋملەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

هازىرقى داغىستاندىكى (شىمالىي كاۋكازدىكى) ئاۋارلار ئاشۇ ئاۋارلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولماي ياشاپ كېلىۋاتقان ئەۋلادىدۇر. كاۋكاز خەلقلىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان شامىل داغىستان ئاۋارلىرىدىن ئىدى.

ياۋروپا ئاۋار خاقانلىرى ①

خاقانلار	مىلادى يىللىرى
1. بايان خاقان	602 — 562
2. بايان خاقان II	626 — 602
3. تودون خاقان I	803 — 791
4. زودان خاقان	805 — 805
5. تېئودوروس	? — 805
6. ئابراھام	————
7. تودون خاقان II	835 — 826

① يىلماز ئۆزتونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 353 - بەتكە قارالسۇن.

III باب هازار خاقانلىقى

1 . هازار خاقانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى
(965 — 468)

هازارلار مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا بويلىرىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ داغىستان، شىمالىي كاۋكاز، ئاستىراخان، قىرىم يېرىم ئارىلى، قارا دېڭىزنىڭ شىمالى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلار مىلادىنىڭ 468 - يىلى شەرقىي ياۋروپادا 497 يىل (468 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن هازار خاقانلىقىنى قۇرغان.

هازار خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقى كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغىچە، شىمالى يايىق ۋە ئىدىل دەريالىرىنىڭ باش ئېقىملىرىغىچە، غەربى دىنىستىر دەرياسىغىچە، شەرقىي جەنۇبى ئاراس دەرياسى (ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدا) نىڭ جەنۇبىغىچە، جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىيغىچە سوزۇلغان. هازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بىلىنجىر (هازىرقى ئاندىرۇۋ شەھىرى) شەھىرى ئىدى.

هازار خاقانلىقىنى قۇرغان تۇنجى خاقانىنىڭ كىملىكى تارىخىي خاتىرىلەردە مەلۇم ئەمەس. بىز پەقەت

هازار خاقانلىقى مىلادىنىڭ 620 ـ يىلىغا كەلگەندە، نا-
هايىتى قۇدرەتلىك بىر باسقۇچقا كىرگەنلىكىنى. شۇ چاغ-
دىكى خاقاننىڭ بولانخان ئىكەنلىكىنىلا بىلىمىز. بولانخان-
دىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى هازار خاقانى يۈسۈپخان
(931 - يىلىدىن 965 ـ يىلىغىچە خاقان بولغان) غىچە
بولغان 14 خاقاننىڭ ناملىرى مەلۇم بولسىمۇ، ئۇلار-
نىڭ خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان يىللىرى مەلۇم
ئەمەس.

هازارلار باشقا تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش قامان
دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلار شەرقىي ياۋروپادا دۆلەت
قۇرغاندىن كېيىن تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە،
ئىسلام، يەھۇدىي، خىرىستىيان قاتارلىق دىنلارغىمۇ ئېتىقاد
قىلغان. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى ئۆز نۆۋىتى كەلگەن-
دە بايان قىلىمىز.

هازار خاقانلىقى بىر مەزگىل (552 - يىلىدىن
630 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىغا بېقىنغا-
ندى. مىلادىنىڭ 628 - يىلى غەربىي تۈرك خاقانى
تونيابغۇ خاقان (619 - يىلىدىن 630 - يىلىغىچە ئىم-
پېراتور بولغان) بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئىرانغا هۇجۇم
قىلغاندا، هازار قوشۇنلىرى ئىرانغا قارشى ئۇرۇشقا
قاتناشقان.

2. هازارلار ۋە شەرقىي روما

هازار خاقانلىقى شەرقىي روما بىلەن دوستانە مۇ-

ناسەۋەت ئورناتقان. بۇنـداق مۇناسىـۋەت ئۇزاق داۋام قىلغان. شەرقىي روما قارا دېڭىـزنىڭ جەنۇبىي ۋە غەرـبىي قىرغاقلىرىغا، هازارلار بولسا شىمالىي قىرغاقـلىرىغا هاكىم ئىدى. قارا دېڭىز ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسـىدىكى ئورتاق دېڭىز ئىدى.

هازارلار شەرقىي روما بىلەن بولغان دوستانە مۇـناسىۋەتنىڭ تەسىرىدە خىرىستىيان دىنىـغا كىرگەن بولسا كېرەك. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى دوسـتانە مۇناسىۋەت قۇدىلىشىش ۋە هازارلارنىڭ شەرقىي روماغا بىر نەچـچە قېتىم بەرگەن هەربىي ياردەملىرى ئارقىلىق تولۇق گەۋـدىلىنىدۇ. شەرقىي روماىلقلار «تىئودورا» دەپ ئات قويـغان هازار بىكەسى (مەلىكىسى) مىلادىنىڭ 655 ـ يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى يوستـىئان III (685 ـ يىلىـدىن 741 ـ يىلىغىچە ئىمـپېـراتور بـولـغان) غا ياتـلىق بولغان. يەنە بىر هازار بىكەسى مىلادىنىڭ 732 ـ يىلى ئىمپېراتور كونستانـتىن V غا (741 ـ يىلـىدىن 775 ـ يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان) ياتلىق بولغان. شەرـقىي روماىلقلار «ئىرىنا» دەپ ئات قويغان. بۇ بىكەدىن ئىمپېراتور IV (775 ـ يىلىدىن 780 ـ يىلىغىچە ئىمپېراـتور بولغان) تۇغۇلغان.

ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 627 ـ يىلى شەرقىي رىمنىڭ پايتەختى كونستانـتىنپول (ئىستانبول)نى مۇهاسىرىگە ئالغانـدا، هازار خاقانـلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ، ئىرانلىقلارنى چېكىنىپ كېتىشـكە مەجـبۇر قىلغان. ئەرەب ئۇممەۋىلەر خەلىپىلىكى (661 ـ يىلى

دىن 750 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ خەلىپىسى ئۆمەر II (717 — 720) نىڭ ۋاقتىدا ئەرەبلەر كونستانتىنپولنى مۇھاسىرىگە ئالغان. بۇ مۇھاسىرە مىلادىنىڭ 718-يىلى ھازارلارنىڭ شەرقىي رومىغا بەرگەن غەربىي ياردىمى ئارقىلىقلا بىكار قىلىنغان.

3. ھازارلار ۋە ئەرەبلەر

ئەرەب ئۇمەۋىيلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى يەزىد II (720 — 724) مىلادىنىڭ 721 - يىلى ۋە مىلادىنىڭ 723 - يىللىرى ھازار خاقانلىقىنىڭ جەنۇبىدىن ھۇجۇم باشلىدى. ئەرەبلەر كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ داغىستاننى ۋە بىلەنجەرنى بېسىۋالدى. ھازار خاقانلىقىغا 255 يىل (468 - يىلىدىن 723 - يىلىغىچە) پايتەخت بولغان بىلەنجەرنىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىشى ھازارلار ئۈچۈن ناھايىتى ئېغىر تۇيۇلدى. ھازارلار ئىدىل دەرياسى بويىدىكى ساراي شەھرىنى (ھازىرقى ئاستىراخان يېنىدا) پايتەخت قىلدى. شۇندىن باشلاپ ساراي 242 يىل (مىلادىنىڭ 723 - يىلىدىن 965 - يىلىغىچە) پايتەخت بولدى.

مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئەرەب ئۇممەۋىيلەر خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى ھىشام (724 — 743) 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئۆزى باش بولۇپ، ھازار خاقانلىقىغا ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا ئەرەبلەر داغىستاننى تولۇق بېسىۋالدى. خەلىپە ھىشام مىلادىنىڭ 737 -

يىلى 150 مىڭ قوشۇننى باشلاپ شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. خەلىپە ھىشام ھازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى سا- راي شەھىرىگە بېسىپ كەلدى ۋە شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ھازار خاقانى ھازار تارخان ئاتلىق قوماندانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەرەبلەرگە قارشى 40 مىڭ كىشىلىك قو- شۇن ماڭدۇردى. ساراي شەھىرىنىڭ يېنىدا بولغان ئۇ- رۇشتا ئەرەبلەر غالىپ كەلدى. ئۇرۇشتا ھازار تارخان ئۆلدى، ھازار قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭى ئۆلدى، 7 مىڭى ئەسىرگە چۈشتى. ئون مىڭدىن ئارتۇقراقى يارىدار بول- دى. ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ھازار خاقانى خەلىپە ھىشام ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇسۇلمان بولىدىغان- لىقىنى بىلدۈردى. شۇنىدىن باشلاپ ھازارلار مۇسۇلمان بولدى. خەلىپە ھىشام ھازارلار ئىچىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن نۇھ ئىبنى ئەسئەت بىلەن ئابدۇراخمان كولانى قاتارلىق كىشىلەرنى تەيىن قىلغان. ھازارلار 737 - يىلىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولىسمۇ، كاۋكازدىكى يەھۇدىلارنىڭ تەشۋىقاتىغا ئاساسەن، مىلادىنىڭ 800 - يىلى ئىسلام دىنىدىن چىقىپ، يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

مىلادىنىڭ 787 - يىلى يۈز مىڭ جەڭچىدىن تەر- كىب تاپقان ھازار قوشۇنى شىمالىي كاۋكازدىن يۈرۈش قىلىپ، جەنۇبىي كاۋكازغىچە بېسىپ باردى. ھازارلار ئەرەب ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ (750 - يىلىدىن 1258 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تەۋەلىكىدىكى ئەزەر بەيجان ۋە ئەرمېنىيە ئۆلكىلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. ھازارلار شۇ

قېتىمقى يۇرۇشلىرىدە كاۋكازدىن نۇرغۇن بايلىق ۋە يۈز مىڭ كىشىنى ئەسىر قىلىپ ئارقىغا قايتتى.

هازارلار يەھۇدىي دىنىغا بەكمۇ بېرىلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ تۈركچە تىلىغا تەرجىمە قىلىغان تەۋراتلىرى بار ئىدى. يەھۇدىي دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «تەۋرات» هازارلار ئارىسىدا ناهايىتى كۆپ تارقالغانىدى. ئىسپانىيىدىكى بىر يەھۇدىي ئىبادەتخانىسىنىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان هازار خانى ساراي شەھىرىدىكى بىر مۇسۇلمان مەسچىتىنىڭ مۇنارىسىنى ئۆرۈپ تاشلاشقا بۇيرۇق بەرگەن. شۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 - يىلىدىن 932 - يىلىغىچە خەلىپە بولغان) مىلادىنىڭ 920 - يىلى باغداتتىن هازار خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ساراي شەھىرىگە ئەلچىلەر ئەۋەتكەن. ئەرەب ئەلچىلىرى هازارلار ۋە كاسپىي كۆلى بىلەن ئارال كۆلى ئوتتۇرىسىدىكى ئوغۇزلار ئېلىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقى مەلۇم. ئەرەب ئەلچىلىرى ئوغۇز خانلىرىغا باغدات خەلىپىسىنىڭ ئەۋەتكەن سوۋغا - سالاملىرى ۋە بىر پارچە مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلگەن. «هازار ئوغۇزلىرى» دەپ ئاتالغان ئوغۇزلار بىر مەزگىل (850 - يىلدىن 965 - يىلىغىچە) هازارلار خاقانلىقىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىدى. ئوغۇزخانى سەلجۇق بەگ مىلادىنىڭ 915 - يىلى مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇن، ئوغۇزلار هازارلارنىڭ تەسىرىدە ئامان دىنىدىن يېنىپ، يەھۇدىي دىنىغا ئېتىقاد

قىلغانىدى. ئىسلام دىنى مىلادىنىڭ 920 - يىلى-دىن باشلاپ ئوغۇزلار ئارىسىدا ئومۇمىي ھالدا تارقالغان.

ھازارلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى يۈسۈپ (931-965) سىلاۋيان (كىيۇكىنەزلىكى) لارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچ-رىغاندا مۇسۇلمان ئەللىرىدىن ياردەم ئېلىپ، ھازار خا-قانلىقىنى ھالاك بولۇشتىن ساقلاپ قېلىش نىيىتىگە كېلىپ، يەھۇدىي دىنىدىن چىقىپ مۇسۇلمان بولغان. شۇنداق بول-سىمۇ، ھازار خانلىقى مىلادىنىڭ 965 - يىلى كىيۇروس كىنەزى سىۋياتوسلاۋ (× × × - يىلىدىن 973 - يىل-غىچە كىنەز بولغان) تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

سىۋياتوسلاۋ ناھايىتى باتۇر، ئۇرۇشقاق كىنەز بولۇپ، ھۇجۇم قىلماقچى بولغان دۈشمىنىگە ئادەم ئە-ۋەتىپ، «ئۈستىڭلەرگە باستۇرۇپ كېتىپ بارىمەن» دەپ خەۋەر قىلاتتى. دوناي بۇلغارلىرى سىۋياتوسلاۋدىن ئە-سىرەپ شەرقىي روما بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سىۋيا توسلاۋ-غا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. سىۋياتوسلاۋ 973 - يىلى دۇناي بۇلغارلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بو-لۇپ، كىيۇغا قايتىپ كېلىۋاتقان چېغىدا دنېپر دەرياسى-نىڭ شارقىراتمىلىرى يېنىدا پايلاپ تۇرغان قىپچىنەكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقتى. ئۇرۇشتا سىۋياتوسلاۋ ئۆلدى. قىپچىنەكلەرنىڭ خانى ئوغۇزلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇ-نىڭ باش سۆڭىكىدىن تاۋاق (ئالتۇندىن ئاپلىتىپ) يا-سىتىپ، زىياپەتلەردە ئىچىملىك ئىچىدىغان قەدەھ قىلىۋالدى.

٤. هازار تارىخىدىن قىسقىچە خۇلاسە

هازارلار ناھايىتى جەڭگىۋار خەلق ئىدى. بىز يۇقىرىدا، شەرقىي روما هازارلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ پايتەختى كونستانتىنىپولنى ئىرانلىقلار (627 - يىلى) ۋە ئەرەبلەر (786 - يىلى) نىڭ بېسىۋېلىشىدىن ساقلاپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

هازارلار مەدەنىيەت جەھەتتە، رۇسلارغا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قىلغان بولسا، شەرقىي روما ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ئۇرۇش تاكتىكىسى ۋە ئىستىھكام قۇرۇش سەنئىتىنى هازارلاردىن ئۆگەنگەنىدى. هازارلار مىلادىنىڭ 790 - يىللىرى هازىرقى كېيىۋ (هازارچە مىڭكىرمان) شەھىرىنى بىنا قىلغانىدى.

ئەرەب تارىخچىلىرى كاسپىي دېڭىزىنى «هازار دېڭىزى» دەپ يازغان بولسا، ئارال كۆلىنى «هازار كۆلى» دەپ يېزىشقان. شەرقىي روما ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنىپولدا هازارلارنىڭ ئابرويى يۇقىرى ئىدى. بەزى مۇراسىملاردا شەرقىي روما ئىمپېراتورلىرى هازارلارنىڭ مىللىي كىيىمىنى كىيىپ ئىشتىراك قىلاتتى.

شەرقىي ياۋروپادا توپ - توغرا 5 ئەسىر (468— 965) هۆكۈم سۈرۈپ، تارىختا ئۆلگىلىك رولларنى ئوينىغان هازار خاقانلىقى نېمە ئۈچۈن مىلادىنىڭ 965 - يىلى رۇسلارنىڭ هۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي هالاك بولدى؟

تارىختا بىرەر دۆلەتنىڭ هالاك بولۇشىدا، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن بىر قانچە سەۋەبلەر رول ئوينايدۇ. بۇنداق ۋەقەدە ئىچكى سەۋەبنىڭ ئاساسىي رول ئوينايدىغانلىقى توغرىسىدا مەسىلىلار ناھايىتى كۆپ. بىزنىڭچە هازار خاقانلىقىنىڭ هالاك بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب — ئىچكى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى، بولۇپمۇ مەنىۋى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى بولسا كېرەك.

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، هازار خاقانلىقىدىكى خەلقلەر ئۆز تارىخىدا قامان، ئىسلام، خىرىستىيان، يەھۇدىي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. بەزى تارىخىي شارائىتتا، دىنىي روھ مىللىي روھنى بېسىپ چۈشىدىغان، گاھىدا، دىنىي روھ مىللىي روھقا بويسۇنۇپ، ئۇنى كۈچەيتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. هازارلارنىڭ تۈرلۈك دىنلارغا بىرلا ۋاقىتتا ئېتىقاد قىلىشى، ئۇلاردا ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىگە ئايلانغان مىللىي روھنى ئاجىزلاشتۇرغان بولۇشى مۇمكىن. مانا شۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، هازار خاقانلىقىنىڭ رۇسلارنىڭ هۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي هالاك بولۇشىدا مەنىۋى بىرلىكنىڭ يوقلۇقى ئاساسىي رولنى ئوينىغان.

هازار خاقانلىرى

1. پولان (مىلادىنىڭ 620 - يىلىدىن × يىلىغىچە)
2. ئوباچا
3. نىزكىيا
4. مىناشى II
5. خانۇكا
6. ئىسھاق
7. سابولون
8. مىناشى II

9. بەمىسى
10. ھارۇن I
11. مناھىم II
12. يەساسىن
13. ھارۇن II (931 —)
14. يۈسۈپ (965 — 931)

IV باب بۇلغارلار

1. دوناي بۇلغار دۆلىتى
(1018 — 584)

پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغان «بۇلغار» دېگەن ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەدىمكى بۇلغار تىلىدا، بەشنى بىل، سەككىزنى سىكىر، ئوتتۇزنى ئوتىر، قىزنى قىر ياكى ھىر دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭغا كۆرە، بۇلغار دېگەن ئىسىم، بىل - گور ياكى بەش ئوغۇر ياكى بەش ئوغوز دېمەكتۇر.»① مانا شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «بۇلغار» دېگەن ئىسىم بىل - گور (بەش ئوغور) سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ئاتىتىلا ۋاپات تىدىن كېيىن ئون ئوغور دەپ ئاتىلىدىغان ھەن قەبىلىلىرى ئۇتۇرغۇر ۋە قۇتۇرغۇردىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىگە بۆلىنىپ كەتكەن. بۇ ھەن قەبىلىلىرى مىلادىنىڭ 560 - يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن

① يىلماز ئوز تونا، «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم 200 - بەتكە قارالسۇن.

-بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇلار-
دىن ئايرىلىپ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەن.
مىلادىنىڭ 584 - يىلى ئاتتىلانىڭ ئوغلى ئىرنىكنىڭ
نەۋرىسى كوپرات، ئۇتۇرغۇر ۋە قۇتۇرغۇر قەبىلىسىنى
بىرلەشتۇرۇپ، ئۇلارغا بۇلغار نامىنى بەرگەن. شۇ كېيىن-
دىن باشلاپ دوناي بۇلغار دۆلىتى شەكىللىنىشكە باشلىغان.
كوپراتخان (مىلادىنىڭ 584 - يىلىدىن 642 -
يىلىغىچە خان بولغان) نىڭ ئۈچ ئوغلى بار ىدى. ئۇ-
لار ئۈچ بۇلغار قەبىلىسىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى. تۇنجى
ئوغۇل باتبايانخان (642 — 679) هازار خاقانلىقىغا
بويسۇناتتى. ئوتتۇرانچى ئوغۇل قوتراتخان بولسا، ئۆزى
يېتەكچىلىك قىلىدىغان بۇلغار قەبىلىسىنى باشلاپ، شىمال-
غا قاراپ كۆچۈپ ۋولگا بۇلغار خاقانلىقىغا ئاساس سال-
غان. كەنجى ئوغۇل ئاسپارۇخ بولسا، دوناي بۇلغار
دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئىمپېراتورى سۈپىتىدە تونۇلغان.
ئاسپارۇخ باشچىلىقىدىكى بۇلغارلار هازارلارنىڭ هۇجۇمى-
دىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ دوناي دەرياسىنىڭ شىمالىغا
كېلىپ جايلاشقان. دوناي بۇلغار دۆلىتى مىلادىنىڭ
659 - يىلىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلىغان. ئەرەبلەرنىڭ
تەھدىتىگە يولۇققان شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى دوناي بۇل-
غارلىرىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە چەك قويالمىدى. ئاسپارۇخخان
(679 — 691) مىلادىنىڭ 679 - يىلى هۇجۇم قىلىپ
كەلگەن شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈردى.
شۇ غەلىبىدىن كېيىن دوناي بۇلغارلىرى بالقان يېرىم ئا-
رىلى بىلەن دوناي دەرياسىنىڭ ئارىسىدىكى جايلارنى

ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.
شەرقىي روما ئىمپېراتورى تىئو دورۇس III - مىلادىنىڭ 716 - يىلى تۈزۈلگەن ئەھدىنامىغا ئاساسەن دوناي بۇلغار دۆلىتىنى رەسمىي تونۇشقا مەجبۇر بولدى. مىلادىنىڭ 811 - يىلى شەرقىي روما ئىمپېراتورى نىفۇروس I (802 — 811) كۆپ سانلىق رىم قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش بولۇپ بۇلغارلار ئۈستىگە ماڭدى. قۇرۇمخان (803 — 814) باشچىلىقىدىكى بۇلغار قوشۇنلىرى شەرقىي روما قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. ئىمپېراتور نىكفۇروس I بۇلغارلار قولىدا ئۆلدى. قۇرۇمخان كونستانتىنپولنى مۇھاسىرىگە ئالدى. 814 - يىلى قۇرۇمخان ۋاپاتىدىن كېيىنلا كونستانتىنپول مۇھاسىرىسى ئەمەلدىن قالدى. ئومۇر تاغخاننىڭ ۋاقتىدا (814 — 831). شەرقىي روما بىلەن ئەھدىنامە تۈزۈلدى. ئەھدىنامىگە كۆرە، بۇلغارلار شەرقىي رومادىن ئۇرغۇن جايلارنى تارتىۋالدى. ئومۇر تاغ ۋاقتىدا دوناي بۇلغار دۆلىتى ياۋروپادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتتى.
ئومۇر تاغخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بالامىرخاننىڭ ۋاقتىدا (831 — 836) بۇلغارلار سىلاۋيانلىشىشقا باشلىدى. سىلاۋيانلىشىش بۇلغارلار ئارىسىدا خىرىستىيان دىنىنىڭ تارقىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. خىرىستىيان خانىنىڭ ۋاقتىدا (836 — 852) خىرىستىيانلىقنى تەشۋىق قىلىش كۈچەيدى. خىرىستىياننىڭ ئوغلى بوگورىسخان (52 — 889) مىلادىنىڭ 864 - يىلى قامان دىنىدىن يېنىپ، خىرىستىيان دىنىغا كىردى.

دوناي بۇلغارلىرى مىلادىنىڭ 865 - يىلىدىن باشلاپ سىلاۋيانلىششقا باشلىدى. بۇ جەريان بىر ئەسىر ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىنىڭ 965 يىلىغا كەلگەندە بۇلغارلار تۈركچىنى تامامەن ئۇنتۇدى. ئۇلارغا سىلاۋيان تىلىنى ئارىلىشىپ، سىلاۋيان تىلىدا سۆزلىشىدىغان بۈگۈنكى بۇلغارلار پەيدا بولدى.

بوكورىس (سىلاۋيانچە ئىسمى بورىس) مىلادىنىڭ 907 - يىلى ۋاپات بولىدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋىلادىمىر I (889 — 893)، سىمۇن I (893 — 927) لارخان بولدى. سىمۇن I مىلادىنىڭ 923 - يىلى تۈركچە «خان» ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ۋە سىلاۋيانچە «تسار» (چار) ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. سىمۇن I مىلادىنىڭ 919 - يىلى شەرقىي رومانى تارمار قىلدى. شۇندىن باشلاپ دوناي بۇلغارلىرى تېخىمۇ كۈچەيدى.

سىمۇن I بۇلغارلار، يۇنانلىقلار ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. بۇلغارلارنىڭ خىرىستىيان دىنىغا كىرىپ سىلاۋيانلىشىپ كېتىشى دوناي بۇلغار دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ياشىغان خەلقلەردىن سىلاۋيانلار، يونانلىقلارنىڭ سان جەھەتتىن بۇلغارلارغا قارىغاندا كۆپ بولغانلىقىدا بولسىمۇ، خىرىستىيان دىنىمۇ جىددىي رول ئوينىدى.

مىلادىنىڭ 971 - يىلىدىن باشلاپ دوناي بۇلغارلىرى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ قالدى. شۇندىن كېيىن دوناي بۇلغارلىرى قارامىلىقتىن قۇتۇلۇپ بىر مەزگىل ياشىغان بولسىمۇ، شەرقىي روما ئىمپېراتو-

رى ۋاسىلىئوس (976 — 1025) تەرىپىدىن بەنە ئا‑
رام ھالغا چۈشۈرۈلدى. ئاخىرى 434 يىل (584 — 1018)
ھۆكۈم سۈرگەن دوناي بۇلغار دۆلىتى 1018 ‑ يىلى
شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

بۇلغارلارنىڭ تىلى (سىلاۋىيانلىشىشتىن بۇرۇن) ھازىرقى چۇۋاش تىلىغا يېقىن ئىدى. ئۇلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاش 12 مۆچەل (ئون ئىككى ھايۋان) كالېندارىنى قوللىناتتى. بۇلغارلار باشقا تۈرك خەلقلىرىگە ئوخشاش ئانىنىڭ قۇيرۇقىنى تۇغ قىلاتتى. بەيزە تۇغدا شايەدىن يۈز چەللار باغلايتتى. دوناي بۇلغارلىرىنىڭ پايتەختى مەنەندا ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە بۇلغارلارنىڭ قۇرۇلۇشلىرى، ئىستېھكاملىرى ۋە قورغانلىرى تېپىلغان. قورغان تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز مېتىر بولۇپ، سىلىق تاش، خىشلاردىن قوپۇرۇلغان. قورغان دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە ھەيكەللەر ئورنىتىلغان. ئوردىدا چوڭلۇقى 372 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان زال، چوڭلۇقى 424 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ھويلا باركەن، ئوردا تاملىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر 60 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئىككى مېتىر 20 سانتىمېتىر كېلىدىكەن. ئوردىنىڭ پۈتۈن يەر مەيدانى 1428 كۋادرات مېتىر يەرنى ئىگىلەيدىكەن.①

---

① يىلماز ئۆز تونا: «ئوسمانلى‑ تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 ‑ توم، 207 ‑ بەتتە قاراڭ.

دوناي بۇلغار دۆلىتىنىڭ خانلىرى①

خانلار	مىلادى يىللىرى
1. كوبرات	584 — 642
2. باتبايانخان	642 — 679
3. ئاسپارۇخ	679 — 691
4. تىرۋېلخان	691 — 719
5. تاۋرىمخان	719 — 721
6. سىۋىرخان	724 — 739
7. قورۇمۇشخان	739 — 756
8. ۋىنكىخان	756 — 761
9. تىلىتىزخان	761 — 764
10. سابىنخان	764 — 766
11. توقتۇخان	764 — 767
12. پاگانخان	767 — 768
13. تىلىرىكخان	768 — 777
14. قارادامخان	777 — 803
15. قۇرۇمخان	813 — 814
16. ئومۇر تاغخان	814 — 831
17. بالامىرخان	831 — 836
18. خىرىستىيانخان	836 — 852
19. بوگوروس I	852 — 889
20. ۋىلادىمىرخان	889 — 893

① يىلماز ئۆزتونا: «ئومۇمىي تۈركىيە تارىخى» تۈركچە 1 - توم، 207 - ۋە 208 - بەتلەرگە قارالسۇن.

21. سمۇن I	927 — 893
22. چارفىتىر	969 — 927
23. چاربورس II	972 — 969
24. چارساموئىل	1014 — 972
25. چار جەبرائىل رودومىر رومانوس	1016 — 1014
26. چارئىۋان ۋىلادىسلاۋ	1018 — 1016

2 . ئىدىل بۇلغار خانلىقى
(1400 — 770)

1) ئىدىل بۇلغارلىرى

بىز باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى هالاك بولغاندىن كېيىن، هونلارنىڭ غەربىي سىبىرىيىدە ياشىغان ئون ئوغۇر قەبىلىسىدىن ئايرىلىپ چىققان قۇتۇرغۇر ۋە ئۇتۇرغۇر قەبىلىلىرى بۇلغارلارنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئىدى. دەسلەپ بۇ ئىككى قەبىلىدىن قۇتۇرغۇرلار ئازۇو دېڭىزىنىڭ غەربىدە، ئۇتۇرغۇرلار شەرقىتىكى كۇبان دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغانىدى. ئۇتۇرغۇرلار 6 - ئەسىردە قاما ۋە ئىدىل دەرياسىنىڭ بويلىرىغا كېلىپ يەرلەشتى. قۇتۇرغۇرلار بولسا دوناي ۋادىسىغا كېلىپ يەرلەشتى. ئۇتۇرغۇرلار ئىدىل بۇلغارخانلىقىنى قۇرغان بولسا، قۇتۇرغۇرلار دوناي بۇلغار دۆلىتىنى قۇرغانىدى.

ئىدىل بۇلغارلىرى مىلادىنىڭ 770 - يىلىغا كەل

گەندە توقمخان پىتەكچىلىكىدە 630 يىل (770 — 1400) ھۆكۈم سۈرگەن ئىدىل بۇلغار خانلىقىنى قۇردى. ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ شىمالى ئارخانگىلىسكىغىچە، غەربى موسكۋانىڭ شەرقىغىچە، شەرقى ئورپانىڭ شەرقىيغىچە، جەنۇبى ئىدىل (ۋولگا) بويىدىكى ھازىرقى ساراتو شەھىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە يايىق (ئورال) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىملىرىغىچە سوزۇلغانىدى. ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدىل بويىدىكى بۇلغار شەھىرى ئىدى.

ئىدىل بۇلغارلىرى قامان دىنىدا ئىدى. ئۇلار مىلادىنىڭ 900 - يىلى مۇسۇلمان بولىدى. لېكىن بۇلغار خانلىرى يەنىمۇ مۇسۇلمان بولماي قامان دىنىدا قالدى. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ قامان دىنىغا قارىغاندا ياخشىلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغانىدى. دەسلەپ بۇلغار خانى سىلكايخان (900 - يىلى) نىڭ ئوغلى ئالماسخان (مىلادىنىڭ 900 - يىلىدىن 925 - يىلىغىچە خان بولغان) مىلادىنىڭ 920 - يىلى ھازار مۇسۇلمانلىرىدىن ئابدۇللا باشچىلىقىدا ئەرەب ئابباسلار خەلىپىلىكىنىڭ (750 — 1258) خەلىپىسى مۇقتەدىر (908 — 932) نىڭ ھوزۇرىغا — باغداتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇلغارلارغا ئۆگىتىش ئۈچۈن ئالىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشىنى ئۆتۈندى. خەلىپە مۇقتەدىر ئالماسخاننىڭ ئەلچىلىرىنى ناھايىتى قىزغىن ۋە خۇشال ھالدا قارشى ئالدى. خەلىپە مۇقتەدىر سۇسون ئارراسى باشچىلىقى

دا ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا ئەلچىلەر ئەۋەتتى. باغدات ئەلچىلىرى خۇراسان، بۇخارا، خارەزمى قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرىگە كەلدى. ئەرەب ئاباسلار خەلىپىلىكىنىڭ ئەلچىلىرى بۇلغار شەھىرىگە كىرىشكە بىر كۈنلۈك يول قالغاندا، ئالماسخاننىڭ ۋەزىرلىرى، ئوغۇللىرى ھەم قېرىنداشلىرى ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىشتى. ئەلچىلەرنى يېمەك - ئىچمەك، تۇز ۋە نانلار بىلەن مېھمان قىلدى. بۇلغار شەھىرىگە 15 چاقىرىم يول قالغاندا، ئالماسخان ئۆزى ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئاتا - بوۋىلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئالماسخان ئاتتىن چۈشۈپ، ھۆرمەتلىك مېھمانلارغا قاراپ سەجدە قىلدى. ئۇ يېڭىنى تۇرۇپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن، كۈمۈش پۇللارنى چاچتى ۋە مېھمانلار بىلەن كۆرۈشتى. ئەلچىلەر ناھايىتى چوڭ شۆھرەت ۋە دەبدەبە بىلەن بۇلغار شەھىرىگە كىردى. ئالماسخان ئۇلار ئۈچۈن كىگىز ئۆي قۇرغۇزۇپ، شۇ ئۆيدە مېھمانلارغا زىياپەت بەردى. ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئالماسخان بۇلغار خانلىقىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىكى مۆتىۋەر كىشىلەر، ئاتاقلىق خانلىرىنى يىغىپ ناھايىتى چوڭ دەبدەبە بىلەن دىنىي ئىسلامنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. ناھايىتى چوڭ ۋە مۇقەددەس بولغان بۇ تويي ئاجايىپ مۇھەببەت ۋە تەنتەنە بىلەن ئۆتتى. ئالماسخان پۈتۈن مۆتىۋەر كىشىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلچىلەر ئالدىدا ئىمان ئېيتتى. ئىسمى ئالماسنى جەپەرگە ئۆزگەرتتى ۋە

مەسچىتلەر سالدۇرۇپ، قۇتىپىدا ئىسمىنى ئوقۇشقا ئەمر قىلدى. بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 310 - يىلى 16 - مۇ- ھەررەمدە، مىلادىنىڭ 922 - يىلى 15 - مايدا بولدى.①

مىلادىنىڭ 922 - يىلى ئەرەب ئەلچىلىرىنىڭ كا- تىپى ئەھمەت ئىبنى پازلان ئىدىل بۇلغار خانلىقىدىن باغداتقا قايتتى. ئۇ ئىدىل بۇلغارلىرى ھەققىدە ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان سایاھەتنامە يازدى. بۇ قىممەتلىك ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلغار، خازار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال سۈپىتىدە رول ئوينىمايدۇ.②

ئىدىل بۇلغار خانلىرىدىن ئالماس (جەپەر) خا- نىڭ ئوغلى ئەھمەتخان مىلادىنىڭ 944 - يىلى نۇرغۇن ئېسىل ھەدىيىلەرنى ئېلىپ ئەرەب خەلىپىسى مۇتتەقى (940 — 944) نى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باغداتقا بارغان.

ئىدىل بۇلغارلىرى مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى رۇسلار ئارىسىدا تارقىتىش ئۈچۈنمۇ ھە- رىكەت قىلدى. ئىدىل بۇلغار خانى مۇھەممەتخان مىلا- دىنىڭ 986 - يىلى رۇس كىيۋ دۆلىتىنىڭ مەشھۇر كې- نىزى (خانى) ۋىلادىمىرغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنى مۇ- سۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغان. شۇنىڭغىچە رۇس- لاردا تېخى مەجۇسى دىنى داۋام قىلماقتا ئىدى. ئۇلار

① ئەھمەت زەكى ۋەلىدى: «تۈرك - تاتار تارىخى» تاتارچە 17 - بەتكە قارالسۇن.

ئەبشەت هادىسىلىرىنى چۈشەنمەيتتى. بوران، چاقماق، شامال، گۈلدۈرماملارنى خۇدا دەپ بىلەتتى. ئۇلار تاش، ۋە ياغاچتىن ـ شۇ خۇدالارنىڭ بۇتلىرىنى ياساپ، ئۇلارغا چوقۇناتتى.

ئىدىل بۇلغار خانى مۇھەممەتخانىنىڭ رۇس كىيېۋ دۆلىتىنىڭ كىنەزى ۋىلادىمىرنى (980 — 1015) مۇسۇلمان بولۇشقا قىلغان دەۋىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. ۋىلادىمىرنىڭ شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن ئىدى. ئۇ شەرقىي روما ئىمپېراتورى ۋاسىلئوس II نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەنىدى. (976 — 1925) ۋىلادىمىر خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە شەرقىي روما ئىمپېراتورىغا قېرىنداش بولۇش ـــ كىنەز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ، دەپ ئويلايتتى. ۋىلادىمىر شەرقىي رومانىڭ تەسىرى بىلەن 988 ـ يىلى خىرىستىيان دىنىغا كىردى. ئۇ كىيېۋدىكى مەجۇسى دىنىنىڭ بۇتلىرىنى چېقىپ تاشلىدى. كىيېۋ ئاھالىسىنى دىنېپر دەرياسىغا چۆمۈلدۈرۈپ يۇيۇندۇردى.

2) ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان ئورنى

ئىدىل بۇلغارلىرى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچكەندىن كېيىن ئۇلاردا چارۋىچىلىقتىن تاشقىرى، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان. بولۇپمۇ سودا ئىشلىرى ئالاھىدە جانلانغان. بۇلغارلار ئىران، ئەرەب، يۇنان، رۇس، فىن خەلقلىرىنىڭ شەرق بىلەن

ئالاقە قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان قاتناش يوللىرى ئۆتىدىغان ئىدىل بىلەن دون دەريالىرىنىڭ ئارىسىدا ياشىغانىدى. مانا شۇنداق جۇغراپىيىلىك شارائىت ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ دۇنيا سودىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىشىگە سەۋەب بولغان.

بۇلغارلار سودا ئىشلىرىغا ئۇستا ئىدى. ئۇلار شىمالدا ئاق دېڭىزدىن تارتىپ، جەنۇبتا ھازار، ئارال ۋە خارازمىگىچە، ئىران، ئىراق، سۈرىيە، مىسىرغىچە بولغان مەملىكەتلەرگە بېرىپ سودا قىلاتتى. بۇلغارلارنىڭ مۇسۇلمان شەرقىگە ساتىدىغان ماللىرى سىلاۋىيانلارنىڭ ئېسىل موينالىرى، تىرىك ھايۋاناتلىرى، قەھرىۋا، ھەسەل، بۇلغار خۇرۇملىرى، قىلىچ، نەيزىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇلغارلار دۇنيا سودىسىدا مۇھىم رول ئوينىغان چوڭ شەھەرلەرنى بىنا قىلدى. بۇلغارلارنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرى غەربىي ۋە ئوتتۇرا ياۋروپانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ شەھەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. بۇلغار شەھىرىدىن قالسا، ئەڭ مۇھىم شەھەر سىۋار شەھىرى ئىدى. بۇ شەھەر بۇلغار شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ئىدى. بۇلغار بىلەن سىۋار شەھەرلىرىنىڭ نوپۇسى 200 مىڭغا يەتكەنىدى. شۇ چاغدىكى كونستانتىنپولنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا خىرىستىيان شەھەرلىرىدە مۇنداق كۆپ ئاھالە يوق ئىدى. بۇلغار شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بىلىر شەھىرى بار ئىدى. بۇلغار شەھەرلىرىدە سارايلار، مەسچىتلەر، سودا بازارلىرى كۆپ ئىدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بۇلغار شەھىرى ھازىرقى قازان شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 115 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئىدىل بويىدا ئىدى. رۇس تارىخشۇنىسلىرى بۇلغار خارابىسىدىن خان ئوردىسى، ئىككى چوڭ مەسچىت، مۇنچا قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپقان. خان ئوردىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىنالىرى ئاق ئوردا ۋە قارا ئوردىدىن ئىبارەت بولۇپ، جۇلالاپ تۇرىدىغان مەرمەر تاشتىن ياسالغان.

ئىدىل بۇلغارلىرىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان گۈزەل بۇلغار شەھىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان.

رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قىرالچىسى (ئىمپېراتور تىسا) يېكاتېرىنا II نىڭ ۋاقتىدا رۇسلار بۇلغار شەھىرىدىكى بىنالارنى يىقىتىپ، ئۇنىڭ تاشلىرىدىن خىرىستىيان ئىبادەتخانىلىرى بىنا قىلغان.

3) ئىدىل بۇلغار خانلىقىنىڭ يوقىلىشى

ئىدىل بۇلغار خانلىقى 630 يىل (770 — 1400) ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ خانلىقتا بۇلغارلاردىن تاشقىرى، باشقا قەبىلىلەرمۇ ياشىغانىدى. ئۇلار ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا تەۋە ئىدى.

ئىدىل بۇلغار خانلىقى 195 يىل (565 — 770) ھازار خاقانلىقى (468 — 965) غا قىسمەن قارام

بۇلغان بولسمۇ، ئاساسەن مۇستەقىل ئىدى. بۇلغارلار 272 يىل (965 — 1236) تولۇق مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرگەن بولسا، 63 يىل (1236 — 1300) ئالتۇن ئور-دا خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ ياشىغان.
مىلادىنىڭ 1236 - يىلى باتوخان بۇلغار شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ ئۇنى بۇلاپ - تالاپ ۋەيران قىلدى، لې-كىن ئىدىل بۇلغار خانلىقىنى يوقاتمىدى. شۇنداق بول-سىمۇ بۇلغار شەھىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئالتۇن ئوردا خانلى-قى (1223 — 1506) نىڭ پايتەختى ساراي شەھىرى ئالدى.
ئىدىل بۇلغار خانلىقىغا مىلادىنىڭ 1400 - يىلىغا كەلگىچە، توقتىخاندىن تارتىپ ئابدۇللاخان II غىچە جەمئىي 23 كىشى خان بولدى. بۇ خانلارنىڭ ئىچىدە ئالماسخان، مىكائىلخان، ئەخمەتخان، تالىپ خان، مۆ-مىنخان، ھەسەنخان ۋە مەھەممەتخانلار مەشھۇر خانلار ئىدى. ئالماسخان مىلادىنىڭ 922 - يىلى مۇسۇلمان بولۇپ، ئىدىل بۇلغارلىرىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشتە تارىختا داستان بولغۇدەك ئىشلارنى قىلغان. ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەت-خان مىلادىنىڭ 944 - يىلى باغداتقا بېرىپ، خەلىپە مۇتتىقىنى زىيارەت قىلغان. مانا شۇ يۇقىرىدىكى خانلار-نىڭ غەيرەت - شىجائىتى نەتىجىسىدە ئىدىل بۇلغارلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇ سە-ۋەبتىن ئىدىل بۇلغارلىرى خىرىستىيان دىنىغا كىرىپ رۇسلىشىپ كەتكەن دوناي بۇلغارلىرىدەك تەقدىرگە يولۇق-

ماي، قىياپىتىنى، ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغان. ئەگەر ئىدىل بۇلغارلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمەي خىرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسا، ئاللىقاچان رۇسلىشىپ كەتكەن بولاتتى. بىر مىللەتنىڭ باشقا بىر مىللەتكە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى، ئاساسەن شۇ مىللەتنىڭ مىللىي روھىنىڭ يوقىلىشىغا باغلىق ئىكەنلىكى تارىختىن بىرى مەلۇم. مىللىي روھنىڭ يوقىلىشى تۈرلۈك تارىخىي شارائىتلاردا تۈرلۈك كونكرېت سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىرەر مىللەتنىڭ ئۆز تارىخىنى ئۇنتۇشى، ئانا تىلىنى يوقىتىپ باشقا تىلنى ئانا تىل ئورنىغا دەسسىتىشى، ئېسىل مىللىي ئۆرپ ئادەتلىرىدىن ۋاز كېچىشى ئارقىلىق بولىدۇ. ئىدىل بۇلغار خانلىقى مىلادىنىڭ 1400 - يىلى ئۇلۇغ ئىستېلاچى (ئۇلۇغ بويسۇندۇرغۇچى) ئاقساق تۆمۈر تەرىپىدىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئىدىل بۇلغارلىرى ھېلىغىچە «تاتار» نامى بىلەن ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتكە ئاسسىمىلياتسىيە بولماي ياشاپ كېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب— ئۇلارنىڭ مىللىي روھىغا سىڭىپ كەتكەن ئىسلام ئېتىقادىنىڭ خاسىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر ئۇلارنىڭ مىللىي روھى سۇسلىشىپ، ئاخىرىدا مىللىي روھى يوقىلىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتكە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ئىدىل بۇلغار خانلىرى①

خانلار	مىلادى يىللار
1 . توقىخان	(؟ — 770)
2 . ئايدارخان	
3 . زوبىرخان	
4 . شىلقاسخان	(؟ — 900)
5 . ئالماسخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى جەپەر)	(925 — 900)
6 . ميكائىلخان	(930—925)
7 . ئەھمەتخان	(948—930)
8 . تالىپخان	(958—948)
9 . مۆمىنخان	(980—958)
10 . ھەسەنخان	(؟ — 980)
11 . مۇھەممەتخان	
12 . سىيىتخان	
13 . ئەبۇ ئىسھاقخان	(1050 — ؟)
14 . ئىسھاقخان	(؟ — 1050)
15 . باراجىخان	
16 . ئىبراھىمخان	
17 . سېلىمخان	
18 . ئىلمخان	(1230 — ؟)
19 . پولات - تۆمۈرخان	(؟ — 1230)
20 . ئابدۇللاخانI	
21 . ھەسەنخان	(1380 — ؟)
22 . مۇھەممەتخان	(؟ — 1380)
23 . ئابدۇللاخانII	(1400 — ؟)

① يىلماز ئۆز - تونا، «ئۇلۇغ تۈرك تارىخى» تۈركچە
4 - توم، 237 - بەتكە قاراڭ.

ئابدۇللاخاننى 1400 ـ يىلى ئاقساق تۆمۈر ئۆلتۈرگەن.

V باب ۋېنگرىيە دۆلىتى

1 . ۋېنگرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى

ۋېنگرلەر ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋېنگر ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق:

مىلادىنىڭ 469 ـ يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيەسى يىقىلغاندىن كېيىن، ۋولگا (ئىدىل) بويلىرىدا ياشايدىغان ھون قەبىلىلىرى دون دەرياسىنىڭ بويىغا كۆچۈپ كەلگەن. ھونلارغا ئاتىلانىڭ ئوغلى ئىرنىك يېتەكچىلىك قىلغان. مانا شۇ ھونلار باشتا كۆك تۈرك خاقانلىقىغا، كېيىن خازار خاقانلىقىغا بېقىنىپ ياشىغان. ھونلارنى فرانسۇزلار ھۇنگرى، نېمىسلار ھونگار، لاتىنلار ھونگارى، رۇسلار ۋېنگر دەپ ئاتاشقان. ياۋروپالىقلار ھونلارنى ئەنە شۇنداق ئاتىدى. ۋېنگر ئاتالغۇسى ھون قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان ئون ئوغۇر سۆزىدىن كېلىپ چىققان. ياۋروپالىقلار ۋېنگرلەرنى ماجارلار دەپمۇ ئاتىشىدۇ. «ماجار» ئاتالغۇسى «مىشىگار» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەسلى بەش ئوغۇر دېگەن سۆزدىن كەلگەنلىكى مەلۇم.

ۋېنگرلار دون دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلگەن

دىن باشلاپ ئۇرخۇن يەنسەي يېزىقىنى قوللانغان. ئېھتىمال، ئۇلار بۇ يېزىقنى هازارلار ئارقىلىق بىلگەن بولۇسا كېرەك. ۋېنگرلار ئىدىل بويلىرىدىن دون دەرياسىنىڭ بويىغا كۆچۈپ كەلگەندە، ئۇلارغا هازارلارنىڭ كابار ئاتلىق قەبىلىسى قوشۇلغان. ۋېنگرلار ميلادىنىڭ 830 - يىلى ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن فىچېنەگلەرنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، دون بويلىرىدىن كۆچۈپ دونىتس، دىنېپىر، ئاقسۇ (بوگ)، دېنېستر دەريالىرىدىن ئۆتۈپ بىسارابىيىگە، بىر ئازدىن كېيىن مولداۋىيىگە كەلگەن.

2 . ۋېنگر دۆلىتىنىڭ تەشكىل تېپىشى

ۋېنگرلار ميلادىنىڭ 889 - يىلى ئىككىنچى قېتىم فىچېنەگلەرنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، يۇقىرىدىكى جايلاردىن كۆچۈپ دوناي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا (هازىرقى ۋېنگرىيىگە) كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلار شۇ يىلى ئاتتىلانىڭ پەي نەۋرىسى ئالماسنىڭ ئوغلى ئارپادنى هون ئەنئەنىسى بويىچە خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، ۋېنگرىيە دۆلىتىنى قۇردى.

ۋېنگرىيە دۆلىتى (885 — 907 - يىللاردا هۆكۈم سۈرگەن) ئارپاد (889 — 907 - يىللاردا خان بولغان)، زولتان (907 — 945)، پالىجىس (945)، تاقسونىۋ (950 — 970)، گىزا (970 — 997)، ئىشتىۋانI (997 — 1038)، ئانداراسII (1205 — 1235)، يانوش خۇنيادى (1446 — 1458)، ماتىئاس كورۋىن

(1458 — 1490) قاتارلىق خانلار ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلدە كۈچىيىپ، سەلتەنەتلىك بىر دەۋرگە كىرگەنىدى.

زولتان مىلادىنىڭ 924 - يىلى گېرمان ساكسون ئىمپېرىيىسى (914 — 1024 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئىمپېراتورى ھېنرىخ I (919 — 936- يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) نى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ھەر يىلى سېلىق تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. ھېنرىخ I 933 - يىلى سېلىق تۆلەشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن، ۋېنگرلار ساكسونىيىگە ھۇجۇم قىلدى. شۇ يىلى مېرسىبورگ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا گېرمانلار ۋېنگرلارنى تارمار كەلتۈردى. زولتاننىڭ ۋاقتىدا ۋېنگرلار بىلەن گېرمانلار ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم قاتتىق ئۇرۇش بولدى. 955 - يىلى باۋارىيىگە ھۇجۇم قىلغان ۋېنگر قوشۇنلىرىنى ھېنرىخ I نىڭ ئوغلى ئوتتۇI (936 — 973) قوماندانلىقىدىكى گېرمان قوشۇنلىرى تارمار كەلتۈردى. بۇ ئۇرۇش ئاۋگوسبورگ دېگەن شەھەرنىڭ يېنىدا بولغان.

ۋېنگرلار (ھونلار) ئەزەلدىن تارتىپ قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. گېزا (970 — 997) ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، رىمدىكى پاپا ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خىرىستىيان پوپلىرىنى تەكلىپ قىلدى ۋە ۋېنگرلار ئارىسىدا خىرىستىيان دىنىنى تارقىتىشقا بەلباغلىدى. شۇندىن باشلاپ ۋېنگرلار قامان دىنىدىن چىقىپ، خىرىستىيان بولۇشقا باشلىدى. بۇنداق ئەھ-

ۋال ئىشتۋانI نىڭ ۋاقتىدا (997 — 1038) كۆچەيدى. ئىشتۋان مىلادىنىڭ 1000 - يىلى گېرمان ئىمپېراتورى، ھېنرىخ II (973 — 1024 - يىللارغىچە ئىمپېراتور بولغان)نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەنگەن. ئۇ شۇ يىلى خىرىستىيان دىنىغا كىردى ۋە خىرىستىيان ئىبادەتخانىسى سالدۇردى. ۋېنگرلار بارا - بارا خىرىستىيانلىشىپ، ئەسلى مىللىتىدىن ئۆزگىرىپ كەتتى. ئىشتۋان I ۋېنگرلار تېررىتورىيىسىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇنداق ئىش چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ۋېنگرلار ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئىلگىرىلەشنى مەيدانىغا كەلتۈردى. ئىشتۋانI قېيىن ئاكىسى ھېنرىخ II نىڭ يۈز خاتىرىسىنى قىلماي، گېرمانلارغا قارشى ناھايىتى شىددەتلىك ھەربىي يۈرۈشنى باشلىدى. ئۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە گېرمانلارنى تارمار قىلىپ، سىلوۋاكىيىنى بېسىۋالدى. ئىشتىۋان كىيىۋرۇس دۆلىتىنىڭ كىنەزى ياروسلاۋ مودىرى (1019—1054-يىللار غىچە كىنەز بولغان) نىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ۋېنگرلار ئانداراس II نىڭ ۋاقتىدا(1205 — 1235) 5 - قېتىملىق ئەھلى سەلىپ يۈرۈشى (1221 — 1227) گە قاتنىشىپ مىسىرغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بولغان. ئانداراس II راھەتپەرەست بولۇپ، تولا چاغلارنى ئەيىش - ئىشرەت، كەيپى - ساپا بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ۋېنگرلار 10 - ئەسىردىن باشلاپ 13 - ئەسىرنىڭ

باشلىرىغىچە ياۋروپا خەلقلىرىگە ناھايىتى قىرغىنچىلىق بىر دۈشمەن سۈپىتىدە دەھشەت سېلىپ تۇردى. ۋېنگىرلار شۇ مەزگىلدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، گېرمانىيىگە 20 قېتىم، ئىتالىيىگە يەتتە قېتىم، گوللاندىيىگە بىر قېتىم، فرانسىيىگە تۆت قېتىم، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بىر قېتىم قاخشاتقۇچ ھۇجۇملارنى قىلدى، نۇرغۇن ئولجىلارنى ئالدى. قول قىلىپ سېتىش ئۈچۈن مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەسىرلەرنى ئېلىپ كەتتى.

ۋېنگىرىيە دۆلىتى تازا كۈچەيگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىگە ھازىرقى ۋېنگىرىيەدىن باشقا، رومىنىيىنىڭ ئىردىل ۋە تامشۋار ۋىلايەتلىرى، يۇگوسلاۋىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋويۋودىنا، بېلگراد، خورۋاتىيە، سولوۋنىيە كىرگەن بولسا، شىمالدا سىلوۋاكىيە، كارپات، ئۇكرائىنا سىمۇ كىرگەن.

3. ۋېنگىرىيە دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى

ۋېنگىرخانى يانوش خۇنيادى (1444 — 1450) مىلادىنىڭ 1443 - ۋە 1444 - يىللىرى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى (1290 — 1922) تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئۇ 1456 - يىلى بېلگراد يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ئوسمان تۈرك قوشۇنلىرى ئۈستىدىن چوڭ غەلىبىگە ئېرىشتى. شۇ غەلىبىدىن كېيىن، ۋېنگىرلار تۈركلەرنىڭ ياۋروپاغا كېڭىيىشىنى بىر مۇددەت توختاتتى. خۇنيادى ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ

ئوغلى ماتئاس كورۋىيننىڭ ۋاقتىدا (1458 — 1490)
ۋېنگرلار يەنە كۈچىيىشكە باشلىدى. ماتئاس كورۋىين
ناھايىتى كۈچلۈك مۇنتىزىم قوشۇن تەشكىل قىلدى.
ئەدەبىيات - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈنمۇ مۇكاپات-
لاش تەدبىرىنى قوللاندى. ئۇ 1468 - يىلدىن 1478 -
يىلغىچە چېخلار بىلەن ئۇرۇشۇپ مولداۋىيىنى بېسىۋالدى.
1485 - يىلى گېرمان ئىمپېراتورىنى تارمار قىلىپ، ئاۋس-
ترىيىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى بېسىۋالدى. ۋېنگرىيە
دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى ۋېناغا يۆتكىدى.
13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوسمان تۈرك ئىمپېر-
يىسى (1290 — 1922) ۋۇجۇتقا كەلدى. تۈرك سۇل-
تانى مۇرات (1362 — 1389 - يىلىغىچە سۇلتان
بولغان) 1389 - يىلى 6 - ئايدا سىرۋىيىنىڭ جەنۇبى-
دىكى كوسوۋۇ تۈزلەڭلىكىدە سىرۋىيە، بوسنىيە، بۇل-
غارىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىنى
تارمار قىلدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ قوماندانى سىرۋىيە
خانى ئەسىرگە چۈشتى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. تۈركلەر كوسو-
ۋۇ غەلىبىسىدىن كېيىن سىرۋىيە ۋە ئالبانىيىنىڭ كۆپ
جايلىرىنى ئىگىلىۋالدى.
كوسوۋۇ ئۇرۇشىدىن 59 يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
ۋېنگرلارنىڭ خانى يانۇش (يۇنۇش) خۇنيادى گېرما-
نىيە، پولشا قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ،
ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئۇرۇش ئېلىپ
باردى. يانۇش خۇنيادىنىڭ ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىگە
قارشى ئىتتىپاقىغا سىربىيە، رومىنىيە، مولداۋىيە، سىيجىم-
لىيە، ئالبانىيىلەرمۇ قاتناشتى.

خىرىستىيان دۇنياسىدىكى بىر قانچە دۆلەتلەرنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان يانۇش خۇنيادى مىلادىنىڭ 1448 - يىلى يۈز مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە قوشۇنغا باش قوماندان بولۇپ، كوسوۋۇ تۈزلەڭلىكىگە قاراپ ماڭدى. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان تۈرك سۇلتانى مۇرات II (1421 — 1451) تۈرك قوشۇنلىرىغا ئۆزى باش قوماندان بولۇپ، دەرھال يولغا چىقتى.

سۇلتان مۇرات II يانۇش خۇنيادىنىڭ ھوزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سۈلھ تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. خۇنيادى سۈلھ تەلىپىنى رەت قىلدى.

1448 - يىلى 17 - ئىيۇن كۈنى تاڭ سەھەردە ئىككى بۈيۈك قوشۇن كوسوۋۇ تۈزلەڭلىكىدە بىر - بىرىگە قارشى سەپ تارتتى. ئوتتۇرا ئەسىردە يۈز بەرگەن ئەڭ مەشھۇر، قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى بولغان ئىككىنچى كوسوۋۇ ئۇرۇشى باشلاندى. ئۇرۇش ئۈچ كېچە - كۈندۈز داۋام قىلدى. يانۇش خۇنيادى باش قوماندانلىقىدىكى بىرلەشمە قوشۇن مەغلۇپ بولدى. يانۇش خۇنيادى ئۇرۇشنىڭ 3 - كۈنى كېچىسى قېچىپ كەتتى. بىرلەشمە قوشۇندىن قالغانلىرى تەسلىم بولدى.

يانۇش خۇنيادى ۋاپاتىدىن كېيىن، ماتىئاس كورۋىنىڭ ۋاقتىدا (1458 — 1490) ۋېنگرلارنىڭ يەنە بىر مۇددەت كۈچەيگەنلىكىنى باشتا ئېيتقان ئىدۇق. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، سۇلتان مۇھەممەت II (1451 — 1481 - يىلىغىچە سۇلتان بولغان) مىلادىنىڭ 1451 -

چىلى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستان-
تىنپولنى ئىشغال قىلىپ، 1056 يىلى ھۆكۈم سۈرگەن
شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تۈركلەر
ناھايىتى كۈچىيىپ كەتكەن.

بولۇپمۇ سۇلتان سۇلايمان I نىڭ ۋاقتىدا (1520 —
1556) ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى مىسلى كۆرۈلمىگەن
ھالدا قۇدرەت تاپتى. تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورى-
يىسى ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقا قاتارلىق ئۈچ قىتئەنىڭ
خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

سۇلايمان I مىلادىنىڭ 1521 - يىلى ۋېنگرلار-
دىن بېلگرادنى تارتىۋالدى. سۇلتان سۇلايمان I مىلا-
دىنىڭ 1526 - يىلى ناھايىتى چوڭ قوشۇننى باشلاپ
ۋېنگرلار تېررىتورىيىسىگە بېسىپ كىردى. شۇ يىلى
8 - ئايدا ۋېنگرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى ماخاچىس شەھىرى-
نىڭ يېنىدا تۈركلەر بىلەن ۋېنگرلار ئارىسىدا ئۇرۇش
بولدى. ئۇرۇشتا سۇلتان سۇلايمان I قوماندانلىقىدىكى
تۈرك قوشۇنلىرى ۋېنگر قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ
تاشلىدى. ۋېنگر خانى لودىۋىك I مۇ تۈركلەر قولىدا
ئۆلدى. (¹)

ماخاچىس ئۇرۇشىدىن كېيىن ياۋروپادا 630 يىل
ھۆكۈم سۈرگەن ۋېنگرىيە دۆلىتى يوقالدى. ئۇنىڭ
تېررىتورىيىسى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەلىكىگە
ئۆتتى. 1683 - يىلى ۋېنا ئۇرۇشىدا تۈركلەر مەغلۇپ
بولدى. ئاۋستىرىيە، ۋېنىتسىيە، پولشا، رۇسىيە بىلەن
بىرلىشىپ تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ،

ۋېنگرىيىنى ئاۋسترىيە ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.

ۋېنگرىيە 230 يىل (1687 — 1918 - يىللاردا) ئاۋسترىيىگە قارام بولۇپ ياشىدى. شۇ مەزگىل ئىچىدە ۋېنگرلار مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلدى. مۇنداق كۈرەشلەرنىڭ ئەڭ مەشھۇرى 1848 - يىلىدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابى ئىدى. ۋېنگرلار مۇستەقىل دېموكراتىك رېسپوبلىكا قۇرۇش ئۈچۈن 1848 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاۋسترىيىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭغا ۋېنگرىيە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ داھىسى كوشوت (1802 — 1894) يېتەكچىلىك قىلغان. 1849 - يىل 1 - ئايدا ئاۋسترىيە قوشۇنلىرى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بوداپېشتقا بېسىپ كىردى. كوشوت يېتەكچىلىكىدىكى ئىنقىلابىي قوشۇن ئاۋسترىيە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. 4 - ئايدا ۋېنگرىيە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. كوشوت ۋېنگرىيە رېسپوبلىكىسىنىڭ رەھبىرى بولۇپ سايلاندى.

دەل شۇ پەيتتە، چار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى نىكولاي I (1831 — 1855) ئاۋسترىيە ئىمپېراتورى فرانسىس يوزېف I نىڭ تەكلىپىگە كۆرە، ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنى ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن پاسكېۋىچ قوماندانلىقىدا 160 مىڭ رۇس قوشۇنلىرىنى ۋېنگرىيىگە ماڭدۇردى. نىكولاي I پاسكېۋىچقا ئەۋەتكەن يوليورۇقىدا: «بەدبەختلەرگە رەھىم - شەپقەت قىلما» دېگەن. رۇسىيە ۋە ئاۋسترىيە قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا

قالغان 23 مىڭ كىشىلىك ۋېنگرىيە قوشۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. كوشوت ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۈركىيىگە قېچىپ كەتكەن.

1848 - يىلدىكى ۋېنگرىيە ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان قورقماس جەڭچى شائىر شاندور پىتەفى (1821 — 1849) پاسكەۋىچنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

شائىر شاندور پىتەفى قولىغا قورال ئېلىپ ئىنقىلابقا قاتناشقاندىن تاشقىرى، ئىنقىلابىي قوشۇنغا پۈتمەس - تۈگىمەس كۈچ بېغىشلايدىغان ئاجايىپ ياڭقۇنلۇق شېئىرلارنى يازغانىدى.

ئۇنىڭ:

هاياتلىق راستىنلا ئېسىلدۇر قىممەت،
مۇھەببەت ئەلادۇر بەلكى ئۇنىڭدىن.
ئازادلىق ئۈچۈندۇر دېيىلسە ئەگەر،
تەخىرسىز كېچىمەن ھەر ئىككىسىدىن.

دېگەن شېئىرى ئىنقىلابتا مۆلچەرلىگۈسىز ئىنقىلابىي رول ئوينىغانىدى.

ۋېنگرىيە ئاۋستىرىيە ئىمپېرىيىسى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، 1918 - يىلى مۇستەقىل بولدى.

ۋېنگرىيە دۆلىتىنىڭ خانلىرى

(1526 — 889)

خانلار	مىلادى يىللىرى
1. ئارپاد (12)	(907 — 889)
2. زولتان	(945 — 907)
3. پالجمس	(950 — 945)
4. توقسونو I	(970 — 950)
5. گمزا I	(997 — 970)
6. ئىشتىۋان	(1038 — 997)
7. فېتمر	(1041 — 1038)
8. ئاداسا موئىل	(1044 — 1041)
9. ئانداراس I	(1050 — 1044)
10. بېلا I	(1063 — 1050)
11. سالامون	(1074 — 1063)
12. گمزا II	(1077 — 1074)
13. لاسىزىلو I	(1095 — 1077)
14. كالمان	(1116 — 1095)
15. ئىشتىۋان II	(1131 — 1116)
16. بېلا II	(1141 — 1131)
17. گمزا III	(1161 — 1141)
18. ئىشتىۋان III	(1172 — 1161)
19. لاسىزىلو II	(1173 — 1172)
20. ئىشتىۋان IV	(؟ — 1173)
21. بېلا III	(1196 — 1172)
22. ئىمىرى	(1204 — 1196)
23. لاسىزىلو III	(1205 — 1204)
24. ئانداراس II	(1235 — 1205)

25.	بەلا IV	(1235 — 1270)
26.	ئەشتەۋان V	(1270 — 1272)
27.	لاسىزىلو IV	(1272 — 1290)
28.	ئاندىراس III	(1290 — 1301)

ۋېنگرىيە دۆلىتىگە ئارپاد نەسلىدىن (28 خان)، ئىتالىيان (بىر خان)، گېرمان (ئۈچ خان)، فرانسۇز (تۆت خان)، لىتۋا (ئۈچ خان)، رومىن (ئىككى خان)، ئوسمانلى تۈركلەردىن (ئون خان) چىقىپ كىشىلەرنى ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

شەرقىي ياۋروپادا 11 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرلەرگىچە قىپچىنەكلەر، ئوغۇزلار، كومانلار، قىپچاقلار مەلۇم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە رولىلارنى ئوينىغان. ھازىرچە بۇ جەھەتتىن تەپسىلىي مەلۇمات بەرمەيمىز.

ئۇلۇغ ياۋچىلار

كىرىش

تارىختا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار تارىخنىڭ ئۇزۇنلۇقى، جەڭگىۋارلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى توخارىستان، كوشان ئىمپېرىيىسى، ئاق ھونلار (ئىپتالىتلار) ئىمپېرىيىسى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغانلىقى، يۈكسەك، باي مەدەنىيەت ياراتقانلىقى بىلەنمۇ مەشھۇر.

تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى چاغلاردا دۈشمەننى (بۇ سۆز فارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن) «ياۋ» دەپ ئاتايتتى. بىزنىڭ قېرىنداشلىرىمىز بولغان ئۆزبېكلەر ھازىرمۇ دۈشمەننى «ياۋ» دېسە، قازاقلار «جاۋ» دەپ ئاتىشىدۇ. «ياۋچى» دېگەن ئىسىم ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئۇرۇشقاق، ئۆز قوشنىلىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ناھايىتى جەڭگىۋارلىقىغا قاراپ قويۇلغانىكەن.

ئۇلۇغ ياۋچىلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي كارىدورىدا ياشاپ كەلگەن. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇلۇغ ياۋچىلار هون ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇتقا كېلىشتىن بۇرۇن (مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن) مۇستەقىل خانلىق بولۇپ، 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئاھالىسى بىر مىليونغا يېقىن بولسا كېرەك.

1. ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

ئەزەلدىن تارتىپ ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن قېرىنداش بولغان هونلار، ئۇيسۇنلار بىر-بىرىگە يان قوشنا بولۇپ ياشايتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلار بىلەن خېشى كارىدوردا ياشسا، هونلار ئۇلارنىڭ شەرقىدە (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيە ۋە تاشقى موڭغۇلىيەدە) ياشايتتى.

مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇيسۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى ناندۇمىنى ئۆلتۈرگەن، يايلاقلىرىنى بېسىۋالغان. مەغلۇپ بولغان ئۇيسۇنلار شەرققە قاراپ قېچىپ، هونلار پاناهىغا كەتكەن. بۇ چاغدا، مىلادىيىدىن 209 يىل بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇغ هون ئىمپېرىيىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ غەيرىتى ۋە شىجائىتى ئارقىسىدا كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. هونلار يېنىغا بارغان ئۇيسۇنلارنىڭ يابغۇسى (يابغۇ — مەنسەپ نامى) تۇغۇلغانغا بىر نەچچە ئاي بولغان خانزادە زاغۇمىينى (ناندۇمىنىڭ ئوغلى) ئېلىپ قاچقان. باتۇر تەڭرىقۇت خانزادە زاغۇمىينى چوڭ قىلىپ ئۆستۈرگەن. زاغۇمىي هونلار ئې-

لىپ بارغان ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ئۇيسۇنلارغا خان قىلىپ تەيىنلەپ، پۈتۈن ئۇيسۇن ئاھالىسىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتۇردى. ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇيسۇن بىلەن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىم ناھايىتى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئۇيسۇنلار ئىرىسىن ۋادىسىدىن (ىنگشىيادا)، خېشى كارىدورىدىن غەربكە قاراپ كۆچۈپ، ئىلى ۋادىسىغا بېرىپ يەرلىشىپ قالدى.
مىلادىدىن 175 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت ئوغلى قايۇق باشچىلىقىدا ھون قوشۇنلىرىنى ئۇلۇغ ياۋچىلار (ياۋچىلار ئىپىيان كۆتۈرگەنىدى) ئۈستىگە ماڭدۇردى؛ قايۇق باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تارمار قىلدى، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى. قانلىق جازا يۇرۇشىگە ئۇچرىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار مەرھۇم خانىنىڭ ئايالى باشچىلىقىدا غەربكە قاراپ كۆچۈپ، دەسلەپ كۇچارغا كەلگەن. بۇ يەردىن ئىلى ۋادىسىغا ئۆتۈپ، يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيسۇنلارنى جايلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدا يەرلەشكىنىگە 25 يىل بولغاندا (مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن)، ھونلار ياردىمى ئالغان ئۇيسۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئىلى ۋادىسىدىن قوغلىغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئىلى ۋادىسىدىن غەربىي جەنۇبقا سىلجىپ قەشقەرگە كەلگەن. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا باكتېرىيىگە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان.

2 . توخارستان

(50 — 150)

ئۇلۇغ ياۋچىلار مىلادىدىن 150 يىل بۇرۇن باكتىرىيىگە بېسىپ كىرىپ، گىرېك ماكىدون هۆكۈمرانلىقى (ئىسكەندەر مىلادىدىن 330 يىل بۇرۇن ئىراننى بېسىۋالغاندىن باشلاپ توخارىستاندا گىرېك ماكىدون هۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان)نى ئاغدۇرۇپ، تاشلاپ، تارىختا «توخارىستان» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇرغان. «توخار» سۆزىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قانداق مەناغا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە ھېلىغىچە ئېنىق بىر ئۇقۇم يوق.

مىلادىدىن 126 يىل بۇرۇن ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالدىغا بارغان جاڭ چيەن ئۇلارنىڭ هونلارغا قارشى كۈرەشتە خەن سۇلالىسىغا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلغان. لېكىن ئۇلۇغ ياۋچىلار جاڭ چيەن تەرىپىدىن قويۇلغان تەلەپلەرنى رەت قىلغان.①

تاشقى موڭغۇلىيىدىكى «نويۇن تېغىدىكى هون قەۋرىستانلىقىدىن يۇڭدىن توقۇلغان كەشتە گۈللۈك پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئادەملەرنىڭ قىياپىتىگە ۋە ئۇلار-

① خەن سۇلالىسى يىلنامىسى «پەرغانە ھەققىدە قىسسە» ۋە «جاڭ چيەن ھەققىدە قىسسە» گە قاراڭ.

نىڭ توخارچە (ياۋچىلارچە — ئا) كىيىم كىيگىنىگە قاراپ، شۇنىڭدەك بۇ پەردىلەرنى زىننەتلىگەن ... يوللارغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇلار پەقەت توخارىستان تېررىتورىيىسىدىلا مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپچىقىلغان بولۇشى مۇمكىن»① بۇ پەردىلەرگە قارىغاندا، توخارىستان دۆلىتىنى قۇرۇپ بىر مەزگىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ياۋچىلار خېلى يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقان.

3 . كوشان ئىمپېرىيىسى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە)

ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان توخارىستان دۆلىتى بەش يابغۇ (مەنسەپ نامى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بۆلۈنەتتى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. ۋاخان يابغۇسى (ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا)

2. ماستوج يابغۇسى (شىمالىي پاكىستاندىكى ماستوج)

3. كوشان يابغۇسى (ۋاخاننىڭ غەربىدە)

4. فەرۋان يابغۇسى (كابولنىڭ شىمالىدا)

5. كابول يابغۇسى

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 — توم، 105 - بەتكە قارالسۇن.

يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 150 — 50 ـ يىللار) توخارىستان دۆلىتى مىلادىيەدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ بىرلەشكەن كۈچلۈك كوشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. مىلادىيەدىن 50 يىل بۇرۇن كوشان يابغۇسى قەنىشقا I باشقا يابغۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، كوشان نامى بىلەن ئاتالغان ئىمپېرىيىگە ئاساس سالدى. ئۇ، پارپىيە بىلەن ئۇرۇش باشلاپ پارپىيە قوشۇنلىرىنى ھىندۇقۇش تاغلىرىنىڭ جونۇبىدا، كابول رايونى ئەتراپىدا تارمار قىلدى. شۇ ئۇرۇشنىن كېيىن قەنىشقا I پارپىيە تېررىتورىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى كوشان ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋالدى.①

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 50 ـ يىلدىن مىلادىيىنىڭ 420 ـ يىلىغىچە تەخمىنەن 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن كوشان ئىمپېرىيىسىنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىش مۇمكىن. قادفىس I (40 — 75) ۋە قادفىس II (75 — 95) قاتارلىق كوشان ئىمپېراتورلىرى ۋاقتىدا، كوشانلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە بولدى. شۇنداقتىمۇ قۇجۇلا قادفىس I (40 — 75) كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىنى خارەزمى، سوغدىيانادىن ھىندىستانغىچە، پامىردىن پارپىيىگىچە كېڭەيتتى، قادفىس II (75 — 95) ھىندىستاننى بانارىسقىچە بېسىۋالدى.

كوشانلار ئۆزىنىڭ سىياسىي مەركىزىنى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى پىشاۋۇرغا كۆچۈرگەن. كوشان-

① «ئۆزبېكستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 ـ توم، 107 ـ بەتكە قارالسۇن.

لار قەنىشقا II (110 — 123 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئىمپېراتور بولغان دەۋردە تازا كۈچەيگەن.

كوشان ئىمپېرىيىسى «شاھلار شاھى» قەنىشقا II (بەزى تارىخچىلار ئۇنى 78 — 123 - يىللاردا ئىمپېراتور بولغان دېيىشمەدۇ) ئىمپېراتورلۇق قىلغان مەزگىلدە ناھايىتى كۈچىيىپ، ئاجايىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن.

قەنىشقا II دەۋرىدە شەرققە سىلجىش كۈچىيىپ، كوشانلارنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى كېڭەيتىلىپ ۋە مۇستەھكەملەنگەن. كوشان ئىمپېرىيىسى دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە دۆلەتكە ئايلانغان.

كوشان ئىمپېراتورى قەنىشقا II 89 - يىلى خەن سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن پادىشاھ خەن خېدى قەنىشقا II نىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، كوشان ئەلچىلىرىنى قاماقتا ئالغان. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان قەنىشقا II پامىر ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تەسىرى كۈچلۈك بولغان غەرب ئەللىرىگە (ئاساسەن تارىم ۋادىسى) 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇجۇم باشلىغان. بۇ چاغدا، خەن سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرغان ئەلچىسى بەنچاۋ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر قاتارلىق خانلىقلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىغا يول كۆرسىتىپ، كوشان قوشۇنلىرىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 90 - يىلى يۈز بەرگەن. خەن سۇلالىسى 103 - يىللىرى غەربىي ...

نىڭ بىسىم كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بەنچاۋلى قەشقەردىن چاقىرتىۋېلىشقا مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا خەن سۇلالىسى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلگەن. قەنىشقا II غەرب ئەللىرىدىكى دۆلەتلەر بىلەن مەخپىي سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغان.① ئۇ ئىمپېراتور بولغان مەزگىلنىڭ ئاخىرىدا خوتەن، ياركەنت، قەشقەر خانلىقلىرىنى ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە قوشۇۋالغان.

قەنىشقا II ئۆز ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ ھەر خىل دىنىي ئېتىقادىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مىلادىنىڭ 100 - يىلى كەشمىردە بۇددىستلارنىڭ خەلقئارا قۇرۇلتىيىنى چاقىردى. قۇرۇلتايدا كېيىنچە جۇڭگو، تىبەت، موڭغۇلىيە، ياپونىيىگە تارقالغان بۇددىزمنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ ئەقىدىلىرى مۇھاكىمە قىلىنىپ، ئۇنى كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتۈن تېررىتورىيىسىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىلدى. قەنىشقا II بۇنداق قىلىشتا كوشان ئىمپېرىيىسىدىكى تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ تۈرلۈك دىنىي ئېتىقادى بىرلىككە كەلگەندە (پەقەت بىرلا دىنغا — بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلغاندا) مەنىۋى جەھەتتە كوشان دۆلىتىنىڭ بىرلىكىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە پايدىلىق بولىدۇ، دېگەن مەقسەتنى كۆزدە تۇتقان. بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىدا قەنىشقا II نىڭ تەشەببۇسى ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. قەنىشقا II 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەشھۇر

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 104 - بەتكە قارالسۇن.

بۇددىستلارنى ئېلىپ، ئۆزى خوتەنگە كېلىپ، بۇددا دىنىنى تارقىتىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

قەنىشقا II ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە، ئۇ شەرق ئەللىرى بىلەنلا ئەمەس، غەرب ئەللىرى بىلەنمۇ ئالاقە ئورناتقان. مىلادىنىڭ 99 - يىللىرى كوشان ئەلچىلىرىنىڭ رىمغا بارغانلىقى مەلۇم. 3 -، 4 - ئەسىرلەردە ياشىغان روما يازغۇچىلىرى، 2 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا روما ئىمپېراتورلىرى ئادرىئان، ئانتونىن پىيى دەۋرىدە رىمدا پەيدا بولغان كوشان ئەلچىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە ناھايىتى كۆپ مىقداردا روما ئىمپېراتورى نېرون (مىلادى 54 — 68 - يىللارغىچە ئىمپېراتور بولغان) تەڭگىلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. كوشانلار رىم بىلەنلا ئەمەس. شەرقىي ياۋروپادىكى ئەللەر بىلەنمۇ ئالاقىدا بولغان.①

كوشانلار تارىخىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ھەققىدە يېتەرلىك، ئېنىق مەلۇمات يوق. بەزىبىر تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاق ھونلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 50 - يىلدىن مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە) شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئارىسىدىكى سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان. كوشانلار غەرب مەدەنىيىتى

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 109 - بەتكە قارالسۇن.

(ئاساسەن يونان مەدەنىيتى) ئاساسىدا مەزمۇنى مول، يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ يارىلىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. كوشانلار دەۋرىدە مۇزىكا، ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق، بىناكارلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تېرمىز شەھىرىگە يېقىن بولغان «ئايرى تام» دېگەن بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان چالغۇچىلارنىڭ تاشتىن ياسالغان ھەيكەل شەكلىدىكى تەسۋىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇ.①

كوشان سەنئىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىدە (ھىندىستاندىكى تاكسىلا ۋە مادورا شەھەرلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى)، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە (كۇچار ۋە قەشقەردىن تېپىلغان ھەيكەللەر) ۋە شەرقىي ياۋروپا مەدەنىيىتىدە (ئالانلار مۇھىتى ئارقىلىق) چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان.②

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ھەر خىل تىللار (تۈركىي، پارس، ھىندى)دا سۆزلەشكەن بولسا، ئۇلار شۇ ۋاقىتتا خارەزمى يېزىقى، قاروشتى يېزىقى، كوشان يېزىقى (بۇ يېزىق يونان يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن) قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان.

كوشان ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى خەلقلەر ئاتەشپەرەست، شامانىزم، مانىخەي دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تاشقىرى، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا،

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 114 - بەتكە قارالسۇن.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 116 - بەتكە قارالسۇن.

يەتتە سۇدىن نېپىلغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرى شۇنىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

كوشانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا-بارا سۇسلىشىپ (كوشان دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا خارەزمى، سوغدىيانە مۇستەقىل بولۇۋالغان)، ھىندىستان مۇھىتىدا ياشىغانلىقتىن، كوشان ئىمپېراتورلىرى ھىندى شاھلىرىغا، كوشان تۈركلىرى ھىندىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

خاقانلار مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1. قەنىشقا I (30 — 50) تەخمىنەن 20 نەچچە يىل ئىمپېراتور بولغان.
2. خۇۋىشقا (10 — 50) 40 يىل ئىمپېراتور بولغان.
3. ۋاسودىۋا (10 — 40) 30 يىل ئىمپېراتور بولغان.
4. قۇجۇلا قادفىس I (40—75) 35 يىل ئىمپېراتور بولغان.

(قۇجۇلا I نى بەزى تارىخچىلار مىلادىنىڭ 5-يىلىدىن 50-يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان، ئۇ 70 ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەن دېيىشىدۇ.)

5. ۋىما قادفىس II (75 — 98) 20 يىلدىن ئارتۇق ئىمپېراتور بولغان.

بەزى تارىخچىلار ۋىما قادفىس II نى مىلادىنىڭ 51-يىلىدىن 78-يىلىغىچە ئىمپېراتور بولغان دېيىشىدۇ.

6. ۋىيىشقا (95 — 110) 15 يىل ئىمپېراتور بولغان.
7. قەنىشقا II (110 — 129) 10 يىلدىن ئارتۇق

ئىمپېراتور بولغان.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا «شاھلار شاھى» نامىنى ئالغان ئىمپېراتور قەنىشقا II مىلادىنىڭ 78 - يىلىدىن 123 - يىلىغىچە 45 يىل ئىمپېراتورلۇق تەختىدە ئولتۇرغان. مۇشۇ قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

8. ۋاسودىۋا II مىلادىنىڭ 250 - يىللىرى تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

9. كىتارا

بۇ مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇغۇلغان.

ھېلىغىچە كوشان ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسىنى تولۇق ئېنىقلاشقا ئاساس بولىدىغان ماتېرىياللار بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرچە شۇنچىلىك چۈشەندۈرۈلدى.

4. ئاق ھون ئىمپېرىيىسى

(565 — 420)

1

قەنىشقا II ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كوشان ئىمپېرىيىسى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. كوشانلار مىلادىنىڭ 3 - ئەسىرىگە كەلگەندە، باكتېرىيە (شىمالىي ئافغانىستان) بولكا ۋادىسى، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىنىلا

ئۆز قولىدا ساقلاپ قالغان بولسمۇ، ناھايىتى تېزلا بىر قانچە ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (226 — 651) كۇچـ ىيشكە باشلاپ، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ھازىرقى ئافغانىسـ تاننى بېسىۋالدى. 4 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ھىندىستاندىكى گۇفتا پادىشاھلىقى كۈچىيىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىۋالدى. كوشانلارنىڭ كىچىك خانلىقىنىڭ قالدۇقى ھىندوقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىلا ساقلىنىپ قالدى.

مىلادى 5 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا (420 ـ يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار باكتېرىيىنى بېسىۋېلىپ، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كوشانلارنىڭ قالـ دۇق كۈچلىرىنى يوقاتتى.

ئاق ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۆزۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، روما تارىخچىسى فروكوفىيس ئۇلارنى «ئاق ھونلار» دەپ يازغان. 5 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىـ لىرى كوشانلار بىلەن ئېپتالىتلارنى (ئاق ھونلار) «بىرـ بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ» دېگەن.① چۈنكى كوشانلار بىلەن ئېپتالىتلار (ئاق ھونلار) ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. بۇنى «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېپتالىتلار ھەقـ قىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېپتالىتلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىـ

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1- توم، 118 ـ بەتكە قارالسۇن.

كى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان.»

دېمەك، ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى (ئېپتالىتلار ئىمپېرىيىسى) ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان ئۇچىنچى دۆلەت ھېسابلىنىدۇ.

ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ماراكەنت (ھازىرقى سەمەرقەنت) بولۇپ، ئۇنىڭ ئاق تۆت يۇرجەكلىك بايرىقىنىڭ غەربىي چېتىگە بەش قىرلىقتىن ئۈچ يۇلتۇز چۈشۈرۈلگەن.

II

ئاق ھونلار دۆلىتى ۋۇجۇتقا كېلىش بىلەنلا ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (226 — 651) بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئاق ھونلارنىڭ تۇنجى پادىشاھى ئاق سىۋارخان ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە (420 — 450) ئىران ساسانىلار شاھى بەھرام گور (418 — 438) ئاق ھونلارغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. مەرۋى شاھى جاھان يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا ساسانىلار غەلىبە قىلدى. ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدىكى چېگرا تالقان شەھىرى (مەرۋى شاھى جاھان بىلەن بەلىغ ئارىسىدىكى شەھەر) يېنىدا بەلگىلەندى. ساسانىلار شاھى يېزدىگىرII پادىشاھلىق قىلغان مەزگىلدە (438 — 457) ئاق ھونلار بىلەن ساسانىلار ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش بالخان تېغى يېنىدىكى چال شەھرىدە (ھازىرقى كىراسنوۋودىسكى يېنىدا) بولۇپ، ئاق ھون-

لار ئىمپېراتورى (بۇ ئېھتىمال ئاق سۇۋارخان بولۇشى مۇمكىن) ئۆلتۈرۈلدى.
ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تورامان خان ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدىن باشلاپ (450 — 502) ناھايىتى كۈچىيىپ كەتتى.
ئىران ساسانىلار شاھى يېزدىگىر II مىلادىنىڭ 453 —، 454 - يىللىرى ئاق ھونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ يۈرۈش تورامانخان تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئىران ساسانىلار شاھى پىروز ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (457 — 485) ئىران بىلەن ئاق ھونلار ئارىسىدا يەنە ئۇرۇش يۈز بەردى. بۇ ئۇرۇشتا ئاق ھونلار غەلىبە قىلدى. پىروز ئاق ھونلارغا ئەسىر چۈشتى. لېكىن پىروز ئىراننىڭ ئىتتىپاقدىشى شەرقىي روما (روما ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 390 - يىلى غەربىي ۋە شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى زېنون تەرىپىدىن ئاق ھونلارغا تەۋەتىلگەن تۆلەپان ھېسابىغا ئەسىرلىكتىن قۇتۇلدى. مىلادىنىڭ 457 - يىلدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئاق ھونلارغا چېگرادىكى تالقان شەھىرىنى بېرىش ۋە بەھرامگور ۋاقتىدا بەلگىلەنگەن چېگرادىن ئۆتمەسلىك مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، بۇ شەرتلەرنى ئورۇنلاشتىن باش تارتقان. پىروز شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىران ساسانىلار پايتەختىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى ئۇنىسىۋ ھەمراھلىقىدا (روما ئىمپېرىيىسى ئىرانغا ئالتۇن ياردەم قىلىپ،

ئىراننى ئاق هونلارغا قارشى كۆشكۆرتكەن) ئاق هونلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى. بۇ قېتىممۇ تورامانخان باشچىلىقىدىكى ئاق هون قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پەروزنى ئەسىر ئالدى. ئەسىرگە چۈشكەن پەروز كۈمۈش دىنار (ئىران پۇلى) بىلەن تولدۇرۇلغان قاپلار يۈكلەنگەن ئوتتۇز خېچىر بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 25 خېچىر كۈمۈش دىنارنى ئاران بېرەلىگەن. شۇڭا، قوباد ئاتلىق ئوغلىنى ئاق هونلارغا گۆرەگە قويۇپ، ئىككى يىل خىراج تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. پەروز بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆز سىڭلىسىدىن بىرىنى تورامانخانغا ياتلىق قىلىپ، ئاق هونلار بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئۇرۇنغان. ئەمما پەروز ئالدامچىلىق قىلىپ، تورامانخانغا ئۆز سىڭلىسى ئەمەس، بەلكى باشقا بىر يالغان مەلىكىنى ياتلىق قىلغان. بۇنداق ئالدامچىلىقنى سېزىپ قالغان تورامانخان ئىراندىن كەلگەن ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆلتۈرۈشكە ۋە بىر قىسمىنى ئۇرۇپ ناكا قىلىۋېتىشكە بۇيرۇق بەرگەن.①

تورامانخان ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئۈستىدىن قازانغان ئىككى قېتىملىق غەلىبىدىن كېيىن، ئىراننى ئاساسەن قارام ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

پەروز مىلادىنىڭ 484 - يىلى شەرقىي روما ئىم-

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 121 - بەتكە قارالسۇن.

پېرىيىسىنىڭ ياردىمىنى ئېلىپ، ئاق ھونلارغا قارشى ئۇچىنچى قېتىم يۈرۈش باشلىدى.
ئىران قوشۇنلىرى چېگرىدىن ئۆتۈپ ئاق ھونلار تېررىتورىيىسىگە قەدەم قويغان ھامان تەييارلاپ قويۇلغان ئۇستى نىقاپلانغان چوڭقۇر ئورەكلەرگە چۈشۈپ ھالاك بولدى. ئاق ھونلار پىروز باشچىلىقىدىكى ئىران قوشۇنلىرىنى (پىروزمۇ ئۆلگەن) پاجىئەلىك يوسۇندا ھالاكەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، ئىرانغا ناھايىتى ئېغىر خىراج سالغان. مەرۋى شاھى جاھانىنىمۇ بېسىۋالغان.
يۇقىرىدىكى غەلبىدىن كېيىن، ئاق ھونلار كابول ۋە ھىندىستانىنىڭ پەنجاپ ۋادىسىنى ئىگىلىدى. ئارقىدىنلا تورامان خان قارا قۇرۇمدىن ئۆتۈپ خوتەن، ياركەنت، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق خانلىقلارنى جۇجانلار قولىدىن تارتىۋالدى.① تورامان خان ئىمپېراتور بولغان چاغدا (450 — 502) ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچكە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن.
ئىران ساسانلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى قۇباد (484 — 530)، نوشىرۋان (530 — 580) ۋاقتىدا ئىران ئاق ھونلارغا سېلىق تۆلەپ تۇردى.
خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا. مىلادىنىڭ 457 - يىلىدىن باشلاپ (پىروز پادىشاھ بولغاندىن تارتىپ) 554-

① لياڭ سۇلالىسى يىلنامىسى «دۆلەتلەر ھەققىدە» قىسمىغا قارالسۇن.

يىلغىچە ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئاق هون ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ ياشىدى. 6 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىسى لازار پاربىيىسكى «پىروزنىڭ ئىرانىي ئىپتالىتلەرگە (ئاق هونلارغا دېمەكچى) ساتقانلىقى ۋە قۇللۇقتىن ئۇنىڭ هېچقاچان خالاس بولالماسلىقىنى غەمكىنلىك بىلەن قەيت قىلىدۇ».①

ئاق هونلار مېهرىگۇرا ئىمپېراتور بولغان مەزگىلدە (502 — 540) قارا شەهەرنىڭ غەربىدە ئۇيغۇر خانلىقى (487 — 546) بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. مېهرىگۇرا جۇجان خاقانى ئاي ناغاي (521 — 551) نىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلىنىپ، جۇجانلار بىلەن بولغان دۇشمەنلىك هالىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىشىغا تولاراق جۇجانلار مەنپەئەتدار ئىدى.

بۇنىدىن تاشقىرى، مېهرىگۇرا مىلادىنىڭ 516 ـ يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى لياڭ سۇلالىسى (502—557) غا ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان.②

ئىران پەقەت مىلادىنىڭ 554 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاق هونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ياشاشقا ئىگە بولغان. بۇنىڭغا مىلادىنىڭ 551 ـ يىلى قۇرۇلغان كۆك تۈرك خاقانلىقى (551—744)

---

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 ـ توم، 220 ـ بەتكە قاراڭ.

② بۇتەبىلىڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» خەنزۇچە 28 ـ بەتكە قاراڭ.

سەۋەب بولغان. چۈنكى كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ 554 - يىلى ئاق ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ناھايىتى ئېغىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ئىران ساسانىلار سۇلالىسى ئۆزى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاق ھونلارغا بولغان قاراملىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، توخارىستاننى ئاق ھونلار قولىدىن تارتىۋالغان. كۆك تۈركلەر ئىران بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، مىلادىنىڭ 560 - يىللىرى 140 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئاق ھون ئىمپېرىيىسىنى تارمار قىلىپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆك تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇۋالغان.

III

ئاق ھونلار تولاراق شەھەرلەردە ياشىغان. ئۇلار ئۇمۇت بىلەن قوراللانغان باتۇر ۋە شەپقەتسىز قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئاق ھونلاردا ئاساسەن غەربىي ھون تىلى يېتەكچى تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان.① ئاق ھونلار ئىمپېرىيىسى تەركىبىدە تۈرلۈك خەلقلەر (تۈركىي، ھىندى، پارس) ياشىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار تۈرلۈك دىنلارغا (بۇددا، ئاتەشپەرەست، قامان، مانى) ئىشەنگەن.

ئاق ھونلار ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەت يا-

① «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە، 1 - توم، 127 - بەتكە قارالسۇن.

راتقان. بۇنىڭغا تۆۋەنىدە بىرلا پاكىتنى كەلتۈرۈش كۇپايە.

ئاق ھونلاردا رەڭلىك شىشە ئىشلەش ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. «ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى، غەربىي ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» بابىنىڭ «ئۇلۇغ ياۋچىلار» قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋچىلارنىڭ پايتەختىدە (توبالار خانلىقىنىڭ پايتەختى داتۇڭ شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) سودىگەرچىلىك قىلىدىغان سودىگەرلىرى بىز تاشنى ئېرىتىپ، ئۇنىڭدىن ھەرخىل رەڭدىكى شىشىلەرنى ئىشلەشنى بىلىمىز، دەپ جاكالىغان. ئۇلار تاغلاردىن رودا كەلتۈرۈپ پايتەختتە (داتۇڭ شەھىرى — ئا) رەڭلىك شىشە قۇيۇش ئۇستىدە تەجرىبە قىلغاندا، نەتىجىلىك چىققان. ئۇلار ياسىغان شىشىلەر شۇنچىلىك پارقىراق چىققانكى، غەربىي مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈلگەن شىشىلەردىنمۇ چىرايلىق چىققان. شۇڭا، پادىشاھ (توباخانى توباتاۋ — ئا) ئۇلار قۇيغان شىشىلەردىن ئوردىدىكى تەختلەرنى ياساشتا پايدىلىنىش توغرىلىق بۇيرۇق بەرگەن. يۈزدىن ئارتۇق ئادەم شىشە قۇيۇشنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. شىشىلەر ناھايىتى پارقىراق بوياقلارغا ئىگە بولغاندىن تاشقىرى سۈزۈك ئىكەن. بۇنداق شىشىلەرنى كۆرگەن كىشى-

لەر ھەيران قىلىشىپ، بۇلارنى ئىلاھى شېشىلەر دەپ ھېسابلىغان».① بۇ ۋەقە مىلادىنىڭ 424 - يىلى بولـ غان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان غەربىي مەملىكەتلەرنىڭ شېشىلىرى روما ياكى سۇرىيە شېشىسى بولسا كېرەك. چۈنكى شۇنىدىن بۇرۇن جۇڭگو رەڭلىك شېشىلەرنى روما ياكى سۇرىيىدىن ئالاتتى.②

ئاق ھونلار ئىمپېراتورلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

خاقانلار	مىلادىي يىللىرى
1. ئاق سىۋارخاقان	450 — 420
2. تورامانخاقان	502 — 450
3. مېھرىگۇراخاقان	540 — 502

① ۋېي سۇلالىسى يىلنامىسى «ئۇلۇغ ياۋچىلار دۆلىتى» خەنزۇچە 275 بەتكە قارالسۇن.

② «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ئۆزبېكچە 1 - توم، 129 - بەتكە قارالسۇن.

ھونلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئاپتورى: تۇرغۇن ئالماس
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى: باقى ھاجى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىقى: 11، قىستۇرما ۋارىقى 2
1986 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى
1986- يىل 10 - ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 2100 — 1
ئاددىي مۇقاۋىلىقى 7900 — 1

كىتاب نومۇرى: 9 — 11264
باھاسى: قاتتىق مۇقاۋىلىقى 1.75 يۈەن
ئاددىي مۇقاۋىلىقى 1.05 يۈەن

这是第一次用维吾尔文扼要叙述匈奴人兴起强盛·衰落的简史·作者运用历史唯物主义的科学观点，对匈奴人的政治演变·社会结构·政权组织·文化俗习以及其他民族和国家的关系作了比较客观的介绍，解决了一些疑难。

匈奴简史（维吾尔文）

作者：吐尔洪·阿理玛斯

责任编辑：斯拉木江·西日甫

责任校对：巴克阿吉

喀什维吾尔文出版社出版

新疆新华书店发行

喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷

787×1092毫米1/32开本11印张2插页

1986年5月第1版1986年10月第1次印刷

印数：精装本 1—2100
平装本 1—7900

统一书号：M11264—9

定价：精装本1·75元
平装本1·05元

قاتتىق مۇقاۋىسى: «قەشقەر گېزىتى»
مەتبەئەسىدە ئىشلەندى
精装皮喀什日报社印刷厂制